

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΙΧΑΛΗ Α. ΔΕΣΥΠΡΗ

Πτυχιούχου Πολιτικών Επιστημών και Διεθνών Σπουδών
Παντείου Πανεπιστημίου

**Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΥΧΗ
ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ ΑΤΤΙΚΗΣ (ΚΟΚΚΙΝΙΑΣ)
ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ (1941-1944)**

Επιβλέπουσα - Σύμβουλος Σπουδών :

Ματούλα Τομαρά Σιδέρη

Τακτική Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

ΑΘΗΝΑ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Μεθοδολογικές Κατευθύνσεις	5
Το Υλικό της Έρευνας	8
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	
1.1 Ονομασία της Πόλης. Από το Συνοικισμό "Νέα Κοκκινιά" στο "Δήμο Νίκαιας"	11
1.2 Η Εκρίζωση του Μικρασιατικού Ελληνισμού Η Εγκατάσταση των Προσφύγων	13
1.3 Ο Πολιτισμός της Ανατολής και η Ιδιαίτερη Ταυτότητα	15
1.4 Η Νίκαια της Κατοχής	19
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ	
2.1 Η Ιστορική «Ταυτότητα» της Πείνας	23
2.2 Τα Αίτια της Πείνας σε Συνάρτηση με τη Διπλωματία των Κρατών	30
2.3 Θνησιμότητα και Θάνατοι από Πείνα στη Νίκαια – Ρυθμοί Θανάτων	40
2.4 Το Ιστορικό Περιβάλλον	49
2.5 Θάνατοι από Πείνα κατά Φύλο και Ηλικία	57
2.6 Συμπεράσματα από την Κατανομή των Θανάτων από Πείνα κατά Φύλο και Ηλικία	61
2.7 Επαγγελματική Απασχόληση των Θανόντων από Πείνα	71
2.8 Συμπεράσματα από την Επαγγελματική Κατάσταση των Θανόντων από Πείνα	78
2.9 Ιατρική Ορολογία για τον Θάνατο από Πείνα	79
2.10 Προέλευση των Θανόντων από Πείνα	80
2.11 Συμπεράσματα από τη Μελέτη της Θνησιμότητας και των Θανάτων από Πείνα	83
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
ΓΑΜΗΛΙΟΤΗΤΑ	
3.1 Ρυθμοί Γάμων	86
3.2 Ηλικία Γάμου	94

3.3 Μοντέλο Γαμήλιας Συμπεριφοράς.	
Συμπεράσματα από τους Ρυθμούς και την Ηλικία Γάμου	97
3.4 Επαγγελματική Απασχόληση Νεονύμφων	100
3.5 Προέλευση και Τόπος Κατοικίας Νεονύμφων	103
3.6 Επαναληπτικοί Γάμοι	106
3.7 Δήλωση Γάμου-Μάρτυρες	109
3.8 Συμπεράσματα από τη Μελέτη των Γάμων	112

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ	115
----------------------	-----

4.1 Ρυθμοί Γεννήσεων	116
4.2 Γεννήσεις κατά Φύλο	121
4.3 Γεννήσεις Εκτός Νόμιμου Πλαισίου (Εξώγαμα – Έκθετα Παιδιά)	122
4.4 Επαγγελματική Απασχόληση Γεννητόρων	127
4.5 Τόπος Κατοικίας Γεννητόρων	129
4.6 Ονοματοδοσία	130
4.6.1 Έμφυλη Διάσταση της Ονοματοδοσίας. Ονόματα Αγοριών	131
4.6.2 Ονόματα Κοριτσιών	137
4.6.3 Ονόματα Γεννητόρων	141
4.7 Συγγενική Σχέση Γονέα Αναδόχου	145
4.8 Συμπεράσματα από τη Μελέτη των Γεννήσεων	148

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΥΧΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ (1941-1944)

5.1 Θνησιμότητα και Θάνατοι από Πείνα	154
5.2 Γάμοι	156
5.3 Γεννήσεις	159
5.4 Επίλογος	162

Βιβλιογραφία	166
--------------	-----

Αρχειακές Πηγές - Έντυπα – Εφημερίδες - Απογραφές	175
---	-----

Παράρτημα Πινάκων	176
-------------------	-----

Γραφήματα	191
-----------	-----

Φωτογραφικό Υλικό	192
-------------------	-----

Η μελέτη αυτή αφιερώνεται

στη μνήμη της μητέρας μου, Λαμπρινής Σερεμέτη Δεσύπρη (1936–2000) και στον πατέρα μου Ανδρέα Κ. Δεσύπρη. Επίσης, στα παιδιά της κατοχικής Νίκαιας, ανάμεσά τους πολλά βρέφη, που δεν κατάφεραν ποτέ να ενηλικιωθούν λόγω έλλειψης γάλακτος.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θέλω θερμά να ευχαριστήσω τον πατέρα μου, Ανδρέα Δεσύπρη, για την πολύτιμη και μοναδική συμπαράστασή του, ως ελάχιστο αντιχάρισμα. Τη σύζυγό μου, Χριστίνα Μπάκουλα Δεσύπρη, για τη βοήθειά της, και κυρίως την κατανόησή της, που ήταν σημαντική καθώς παντρευτήκαμε την περίοδο των μεταπτυχιακών μας σπουδών και αποκτήσαμε έναν αξιολάτρευτο γιό.

Επίσης ευχαριστώ τους συναδέλφους μου στο Δήμο Νίκαιας. Ιδιαίτερα την κα Μαρία Λουκογιαννάκη και την κα Γεωργακαράκου Χρυσάφω, που ενέκριναν τη χορήγηση άδειας υπηρεσιακής εκπαίδευσης για τη συμμετοχή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών και στάθηκαν δίπλα μου, τόσο σε υπηρεσιακό, όσο και σε ανθρώπινο επίπεδο. Το συνάδελφο και φίλο Νίκο Θεοδοσίδη, που βοήθησε στην ηλεκτρονική καταχώριση του υλικού της εργασίας και σε τεχνικά ζητήματα. Τους συναδέλφους στο Ληξιαρχείο που φρόντισαν να διευκολύνουν την έρευνά μου. Το γενικό γραμματέα του Δήμου Νίκαιας, Γεώργιο Θεοχάρη, που ανταποκρίθηκε θετικά στην προσπάθειά μου και επέτρεψε την ανεμπόδιστη διεκπεραίωση της έρευνας.

Τέλος, δεν θα μπορούσα να μην αναφερθώ στην τακτική καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου, τη σύμβουλο των σπουδών μου και επιβλέπουσα, Ματούλα Τομαρά Σιδέρη. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που μου προσέφερε, τη θερμή με την οποία αγκάλιασε εξ αρχής τη θέλησή μου να καταπιαστώ με την έρευνα, την πολύτιμη και αναγκαία καθοδήγησή της στην εκπόνηση της εργασίας σε όλη τη διάρκεια των τριών ετών του προγράμματος. Και βέβαια δεν θα ξεχάσω τις βαθιά ανθρώπινες στιγμές που γνώρισα δίπλα της, οι οποίες αποκάλυψαν όχι μόνο μία αξιέπαινη ακαδημαϊκή δασκάλα με επιστημονικό κύρος, αλλά και έναν αξιόλογο άνθρωπο. Την ευχαριστώ από καρδιάς.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μεθοδολογικές Κατεθύνσεις

Η φράση "περιδιαβαίνοντας τα μονοπάτια της ιστορίας", στο χώρο που παλαιότερα ο Εκαταίος ο Μιλήσιος, ο Ηρόδοτος, ο Ελλάνικος (με την ιστορία των μονογραφιών, την ιστορία μεμονομένων περιοχών και πόλεων¹) και ο Θουκυδίδης συγκροτούσαν το αντικείμενο της ιστορικής επιστήμης, αποτελεί ένα καλό προοίμιο σε μία ιστορική μελέτη που επιχειρεί να αναβιώσει, μέσα από τη βάση της έρευνας, ένα παρελθόν φορτισμένο με έντονες μνήμες και γεγονότα.

Η περιδιάβαση παραπέμπει στη Νίκαια του Πειραιά, γνωστή πόλη ως Κοκκινιά. Επικεντρώνεται στα χρόνια κατά τα οποία οι δυνάμεις του Άξονα κατέλαβαν την Ελλάδα (1941-1944). Η επιλογή της εξεταζόμενης περιόδου πραγματοποιήθηκε με γνώμονα την κρισιμότητα της ιστορικής χρονικής στιγμής σε συνάρτηση με τον αντίκτυπο της στην πόλη. Η κατοχή της Ελλάδας από τα στρατεύματα του Άξονα επέφερε σημαντικότερες μεταβολές στην οικονομία και την κοινωνία, όπως και στα ίδια τα υποκείμενα σε ατομικό επίπεδο, διαμορφώνοντας μία νέα πραγματικότητα ακόμη και στην ψυχολογία των ανθρώπων. Οι ελλείψεις σε τρόφιμα και οι στερήσεις κατέστησαν την επιβίωση -ένα πρωταρχικό ανθρώπινο ένστικτο- άμεση προτεραιότητα. Οι υψηλοί δείκτες θνησιμότητας και η ανησυχητική εμφάνιση θανάτων από ασιτία, με διαφοροποιήσεις όσον αφορά το εύρος τους ανά περιοχή και χρονική περίοδο, αποτέλεσαν για τους ιστορικούς πεδίο πρόκλησης για ενδελεχή διερεύνηση.

Η παρούσα εργασία έρχεται να διαφωτίσει, μέσα από τις επίσημες ληξιαρχικές καταγραφές της πόλης, την εξέλιξη των θεμελιωδών δημογραφικών συμβάντων (θανάτων, γάμων, γεννήσεων) στην περιοχή. Έτσι ένα μείζων ιστορικό γεγονός, η κατοχική πείνα στην Ελλάδα, εξετάζεται με εστίαση σε τοπικό επίπεδο και αφού λαμβάνονται υπόψη οι ιστορικές τοπικές ιδιαιτερότητες, προκειμένου να διαφανεί και να κατανοηθεί η εικόνα της δημογραφικής λειτουργίας της πόλης την περίοδο εκείνη.

¹ Henri - Irénée Marrou, «Τι Είναι η Ιστορία», *ENCYCLOPEDIE DE LA PLEIADE*, *Ιστορία και Μέθοδοί της*, τ.Α΄, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ³2006, σ.35.

Το αντικείμενο της εργασίας, η φυσική κίνηση του πληθυσμού της Νίκαιας Αττικής, την τοποθετεί στο χώρο της Ιστορικής Δημογραφίας. Πρόκειται για μελέτη πληθυσμού «χωρίς υποχρεωτική προέκταση και εκβολή της έρευνας στο παρόν»,² μία "ειδική" ιστορία, που στρέφει την έρευνα στη μελέτη του πληθυσμού, και άρα στην έννοια του κοινωνικού, προκειμένου μέσω αυτού του εγχειρήματος να ειπωθεί -και στο βαθμό που επιτρέπεται- να ερμηνευτεί, ο ανθρώπινος παράγοντας μέσα στην κοινωνία, και άρα στην ιστορία.

Η δημογραφική προσέγγιση επιτρέπει εκτός από τη μελέτη και γνώση του πληθυσμού και της κοινωνίας, «την εκτίμηση της κατάστασης άλλων μερών του κοινωνικού σχηματισμού (ιδεολογίες, κοινωνικοοικονομικές δομές κ.λπ)».³ Επιπλέον, έχει ιδιαίτερη αξία ότι οι αριθμοί από μόνοι τους εκφράζουν μια ελάχιστη πραγματικότητα και για να αποκτήσουν σημασία, «χρειάζεται να ενταχθούν σε μία σφαιρική ιστορική ερμηνεία».⁴ Είναι έτσι ευδιάκριτη η σημαντική σχέση ανάμεσα στην ιστορία των πληθυσμών και τη συνολική ιστορία καθώς, «η ολική ιστορία είναι αδιανόητη δίχως εμπειριστατωμένη ανάλυση της ιστορίας του πληθυσμού».⁵

Αυτή η οπτική, που αναμφίβολα διευρύνει τα όρια της ιστορικής αντίληψης, καλεί σε νέους δρόμους επιστημονικής αναζήτησης όπου η μη συνειδητή ιστορία, αυτή που διαμορφώνεται από τα υποκείμενά της χωρίς αυτά να το συνειδητοποιούν, ανακτά σημαίνοντα ρόλο: «αυτό το μη συνειδητό είναι πλουσιότερο, επιστημονικά, από τη λαμπερή επιφάνεια που σ' αυτήν τα μάτια μας είναι συνηθισμένα... πιο απλό, πιο πρόσφορο για εκμετάλλευση - αν όχι για ανακάλυψη».⁶ Όπως αναφέρει ο Καθηγητής Σπύρος Ασδραχάς, από τη μερικευμένη παρατήρηση μπορούμε να

² Ματούλα Τομαρά Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις Δημογραφικές Διαδικασίες στις Συλλογικές Νοοτροπίες και Συμπεριφορές*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998, σ.11.

³ *ό.π.*, σ.15.

⁴ André Burguière, «Η Δημογραφία» Ζάκ Λε Γκόφ – Πιέρ Νορά, *Το Έργο της Ιστορίας*, Κέδρος - Ράππα, χ.τ 1975, 1988, σ.128.

⁵ Τομαρά Σιδέρη, *ό.π.*, σ.9.

⁶ Fernand Braudel, *Μελέτες για την Ιστορία*, Ε.Μ.Ν.Ε (Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού) – Μνήμων, χ.τ ²1987, σ.42.

αναχθούμε στη συγκρότηση παραδειγμάτων, να μεταβούμε από τη συσσώρευση της περιπτώσιολογίας στην ανίχνευση των μηχανισμών που διέπουν την ιστορία⁷.

Καθώς αντικείμενο της εργασίας είναι η δημογραφική μελέτη του πληθυσμού μίας τοπικής κοινωνίας, η θεωρητική προσέγγιση που χρησιμοποιείται αποδέχεται την αξία μία ιδιαίτερης θεώρησης. Όπως αναφέρει η Ματούλα Τομαρά Σιδέρη, η τοπική κοινωνία εκλαμβάνεται ως χώρος στον οποίο εμφανίζεται μία ιδιαιτερότητα στις πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της. Η ιδιαιτερότητα συνίσταται στην ύπαρξη μίας καθοριστικής οικειότητας: στο πλαίσιο του τοπικού βίου, όλοι γνωρίζουν πρόσωπα, ονόματα και πράγματα, ώστε η τοπική κοινωνία αποτελεί πρωταρχικά κοινότητα βίου και όχι απλά οργανωτική μονάδα.⁸ Η συγκεκριμένη θεώρηση βοηθά την εργασία στο βαθμό που γίνεται αντιληπτό ότι τα ξεχωριστά γνωρίσματα, ιδιαιτερότητες και ιδιότητες των κατοίκων της Νίκαιας (Μικρασιάτες, πρόσφυγες, οικονομικά αδύναμοι) συγκρότησαν μία μοναδική και ιδιαίτερη, σύνθετη κοινότητα βίου, βασισμένη στην πολιτιστική ταυτότητα, τις παραδόσεις και την ιστορία των κατοίκων της.

Η εργασία χαρακτηρίζεται μεθοδολογικά ως εγκάρσια (συγχρονική).⁹ Την απασχολούν θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα (θάνατοι, γάμοι γεννήσεις) σε ορισμένο χρόνο. Περαιτέρω, εντάσσεται στο πλαίσιο της μικροδημογραφικής ανάλυσης¹⁰ (μικρής κλίμακας) καθώς τα συμβάντα αυτά αφορούν συγκεκριμένο περιορισμένο αριθμό ατόμων που απαρτίζουν τον πληθυσμό της πόλης που μελετάται.

⁷ Σ π ύ ρ ο ς Α σ δ ρ α χ ά ς, «Προβλήματα των Επτανησιακών Σπουδών και η Θεματική του Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου», Ζ' Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά, τ. Α', Πρώτο Τμήμα, Ζητήματα Πολιτισμικής Ιστορίας, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ.68.

⁸ Μ α τ ο ύ λ α Τ ο μ α ρ ά Σ ι δ έ ρ η, «Δήμος και Χρόνος», πρόλογος στο Λαμπίκης Δημήτριος, *Τα Εκατό Χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 2000, σ.12.

⁹ Τ ο μ α ρ ά Σ ι δ έ ρ η, *Ιστορική Δημογραφία...*, ό.π., σ.30.

¹⁰ ό.π., σ.35.

Το Υλικό της Έρευνας.

Το υλικό της έρευνας περιλαμβάνει ληξιαρχικές εγγραφές θανάτων, γάμων και γεννήσεων της υπό μελέτης περιόδου, που βρίσκονται σε αντίστοιχους ληξιαρχικούς τόμους, στο ληξιαρχείο του Δήμου Νίκαιας. Τα ληξιαρχικά βιβλία αποτελούν σημαντική αρχειακή πηγή για την ιστορική δημογραφία καθώς, ήδη από τα μέσα του ΙΘ' αιώνα, άρχισαν να πραγματοποιούνται οι πρώτες ληξιαρχικές καταγραφές.¹¹

Οι δυνατότητες αξιοποίησής τους όμως δεν είναι πάντα πρόσφορες. Συχνά υπάρχουν προβλήματα, όπως έλλειψη καταγραφών ή ύπαρξη κενών. Ακόμα, διαπιστώνονται διαφοροποιήσεις -ανά γεωγραφική περιοχή- όσον αφορά τις πληροφορίες που υπάρχουν στις ληξιαρχικές πράξεις, γεγονός που αποδίδεται στο ότι «δεν υπήρχε ενιαίος τόπος βιβλίων σε όλες τις εποχές και σε όλες τις περιοχές του ελληνικού χώρου».¹²

Αναφορικά με το υλικό μου, διευκρινίζεται ότι :

1) Το χρονικό διάστημα της έρευνας προσδιορίζεται από την ημέρα της εισόδου των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής στην Αθήνα, την 27η Απριλίου 1941, μέχρι την αποχώρησή τους, τον Οκτώβριο του 1944. Μολονότι η αποχώρηση των κατακτητών από την πρωτεύουσα πραγματοποιήθηκε την 12^η Οκτωβρίου, στην παρούσα έρευνα, η αποδελτίωση των ληξιαρχικών εγγραφών έγινε μέχρι τέλος Οκτωβρίου. Έτσι το χρονικό πλαίσιο που αφορά το αποδελτιωμένο και επεξεργασμένο υλικό καθορίζεται από 27-4-1941 έως 31-10-1944. Για το χρόνο αυτό αποδελτιώθηκαν και αναλύθηκαν συνολικά, 9.153 ληξιαρχικές εγγραφές. Από αυτές, 1.536 αφορούν τη θνησιμότητα από πείνα, 1.910 αφορούν τους γάμους και, 5.707 αφορούν τις γεννήσεις.

¹¹ Τις πρώτες ανάγκες για καταγραφή πληθυσμού είχε αναλάβει η Αστυνομία : Σε Αθηναϊκή Εφημερίδα του 1824 αναφέρεται καταμέτρηση του αθηναϊκού πληθυσμού από τις αστυνομικές αρχές, οι οποίες συνέχισαν το απογραφικό τους έργο το 1825 με μία αναλυτική απογραφή του Ναυπλίου (βλ. Κώστας Κόμης, *Ιστορική Δημογραφία του Νεοελληνικού Χώρου, Πηγές (19^{ος} αιώνας)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2002, σ.13-14).

¹² Κώστας Κόμης, *Ιστορικό δημογραφικά. Μελέτες Ιστορίας και Ιστορικής Δημογραφίας του Ελληνικού Χώρου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999, σ.264.

2) Προκειμένου να φανούν οι δημογραφικές τάσεις του πληθυσμού της πόλης με χρονικό πυρήνα την τετραετία 1941-1944, χρειάστηκε να μελετηθεί -σε συγκριτικό επίπεδο- η εξέλιξη στους ρυθμούς θανάτων, γάμων και γεννήσεων κατά το χρονικό διάστημα τόσο πριν όσο και μετά τον πόλεμο. Πραγματοποίησα λοιπόν αριθμητική καταγραφή, χωρίς αποδελτίωση, των δημογραφικών συμβάντων για τα προπολεμικά έτη 1939-1940. Ομοίως έπραξα για τα μεταπολεμικά έτη 1945-1946.

Οι ληξιαρχικές εγγραφές για τις οποίες έγινε μόνο αριθμητική καταγραφή, αριθμούνται σε 12.360. Ειδικότερα, για τα προπολεμικά έτη 1939-1940, υπήρξε καταγραφή 5.211 ληξιαρχικών εγγραφών. Εξ αυτών, 1.440 εγγραφές αφορούσαν θανάτους, 846 εγγραφές αφορούσαν γάμους και, 2.925 εγγραφές αφορούσαν γεννήσεις. Για τη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1946, υπήρξε καταγραφή 7.149 εγγραφών. Εξ αυτών, 1.378 εγγραφές αφορούσαν θανάτους, 1.292 εγγραφές αφορούσαν γάμους και 4.479 εγγραφές αφορούσαν γεννήσεις. Συνολικά, οι αποδελτιωμένες και μη ληξιαρχικές εγγραφές που καταγράφηκαν στην έρευνα αυτή, ανήλθαν σε 21.513.

Ανατρέχοντας στον τότε ιστορικό χρόνο και τόπο, μέσα και από την επεξεργασία του δεσμευτικού πρωτογενούς υλικού του ληξιαρχείου, χρησιμοποιήθηκε η αναδρομική ερευνητική προσέγγιση.¹³ Η επεξεργασία αυτή πραγματοποιήθηκε σε τρία στάδια,¹⁴ που ακολουθούνται σε μελέτες ιστορικής δημογραφίας : α) τη συλλογή και καταγραφή των στοιχείων, β) τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων και γ) την προσπάθεια ερμηνείας.

Οι πληροφορίες από τις απογραφές της εποχής αποτελούν χρήσιμο εργαλείο στη δημογραφική ανάλυση. Μαζί με τις ληξιαρχικές πράξεις, αποτελούν τον κορμό μίας ιστορικής δημογραφικής μελέτης. Στην παρούσα έρευνα, χρησιμοποιήθηκε η απογραφή της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940 (βλ. Φωτογραφικό Υλικό) που αποτυπώνει τον πραγματικό και μόνιμο πληθυσμό της χώρας. Θα συνιστούσε ωστόσο παράλειψη να μην αναφερθούν εγγενείς αδυναμίες που τη συνοδεύουν, κυρίως λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικράτησαν στην Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα που διεξήχθη.

¹³ Τομαρά Σιδέρη, *ό.π.*, σ.15.

¹⁴ *ό.π.*, σ.30.

Γνωρίζουμε ότι η κατανομή του πληθυσμού κατά ηλικία και φύλο «επετεύχθη δια δειγματοληψίας επί των απογραφικών δελτίων, τα οποία αργότερον, κατά την κατοχήν, εχάθησαν».¹⁵ Ακόμη και για την απογραφή του 1951, έχουν αναφερθεί υπόνοιες ότι δεν απέδωσε πλήρως την πραγματική κατάσταση του πληθυσμού.¹⁶

Το υλικό της έρευνας, οι ληξιαρχικές εγγραφές, τηρείται σε καλή κατάσταση. Εξαίρεση συνιστούν φυσιολογικές φθορές, λόγω του χρόνου, που ωστόσο δεν αποτελούν εμπόδιο στη δυνατότητα διερεύνησης του. Κατά τη διάρκεια της έρευνας όμως, υπήρξαν δυσχέρειες ως προς τη διαχείριση του υπό επεξεργασία υλικού. Εκτός των αναμενόμενων δυσανάγνωστων πεδίων, ιδιαίτερο πρόβλημα που παρουσιάστηκε -κυρίως στα ληξιαρχικά βιβλία των θανάτων- ήταν η μεγάλη διασπορά ληξιαρχικών εγγραφών. Διαπιστώθηκε ότι εγγραφές που αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο, βρίσκονταν καταγεγραμμένες, πέραν της συνήθους χρονολογικής ροής και σειράς των εγγραφών, σε μεταγενέστερες σελίδες του ίδιου ληξιαρχικού τόμου, εμβόλιμες ανάμεσα σε εγγραφές άλλου μήνα. Αρκετά συχνά κάποιες εγγραφές καταγράφονταν σε άλλους τόμους, ακόμη και άλλων ετών. Για παράδειγμα, ληξιαρχικές πράξεις θανάτου του 1941, βρέθηκαν σε τόμους του 1943, του 1944, ακόμη και σε τόμους του 1950.

Το παραπάνω γεγονός μπορεί να εξηγηθεί από τις συνθήκες της εποχής. Οι αντιξοότητες στην καθημερινότητα των ανθρώπων, όπως η πείνα, οι οικονομικές δυσκολίες, η απουσία μορφωτικού επιπέδου, δεν άφηναν πολλά περιθώρια ώστε να ιεραρχείται σημαντική μέριμνα η επίσημη καταγραφή ενός θανάτου, ενός γάμου ή μίας γέννησης. Όπως φάνηκε, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπου τέτοιες δηλώσεις γίνονταν με χρονική καθυστέρηση, ίσως μετά από κάποια γραφειοκρατική αναγκαιότητα.

Δυσχέρεια παρουσιάστηκε και στις ληξιαρχικές πράξεις γάμων όταν προέκυψαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η αναγραφόμενη ημέρα γάμου δεν

¹⁵ Βασιλῆς Βαλαώρας, *Δημογραφική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965)*, Ανάτυπον εκ της Επιθεωρήσεως Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Έτος 14^{ον}, τεύχ.1-2, 1959, Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα 1959, σ.2.

¹⁶ ό.π., σ.10.

αντιστοιχούσε στην ημερομηνία τέλεσής του.¹⁷ Αυτό ίσως οφείλεται σε αμέλεια του υπαλλήλου της εποχής : κατέγραφε δηλαδή ένα συμβάν μεταγενέστερα, στη βάση λανθασμένης πληροφορίας που του παρείχε ο δηλών ή η δηλούσα. Αναγκάστηκα ως εκ τούτου σε ενδελεχή έλεγχο όλων των αναγραφόμενων ημερομηνιών των ληξιαρχικών εγγραφών, με τη βοήθεια ημερολογίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

1.1 Ονομασία της Πόλης.

Από το Συνοικισμό "Νέα Κοκκινιά" στο "Δήμο Νίκαιας".

Η σημερινή Νίκαια Αττικής γειτονεύει με τον Πειραιά και ονομαζόταν παλαιότερα Κοκκινιά. Μολονότι δεν υπάρχουν πληροφορίες για τη γεωγραφική περιοχή στον πειραιϊκό περίγυρο κατά την αρχαιότητα,¹⁸ για τα νεότερα χρόνια γνωρίζουμε ότι συναντούμε την ονομασία "Κοκκινάδα" «ήδη πριν από την επανάσταση του 1821 από κτηματικά έγγραφα του ηγουμένου της μονής του Αγίου Σπυρίδωνος Πειραιώς»,¹⁹ καθώς και ότι Τοπογραφικός Χάρτης του 1890 αναφέρει την περιοχή ως γαία και την ονομάζει Κοκκινάδα.²⁰

Συγκροτήθηκε σε δήμο με το όνομα "Νέα Κοκκινιά",²¹ τον Ιανουάριο του 1934. Ήταν όνομα που μέχρι τότε χρησιμοποιείτο για να προσδιορίζει τον προσφυγικό συνοικισμό που ήταν ενταγμένος στα διοικητικά όρια του Δήμου Πειραιά. Πρώτος δήμαρχος υπήρξε ο Στυλιανός Κοραής. Η επίσημη ίδρυση του

¹⁷ Καταμετρήθηκαν 123 τέτοιες περιπτώσεις, σε σύνολο 1910 αποδελτιωμένων ληξιαρχικών εγγραφών γάμων.

¹⁸ Ιωάννης Μελάς, *Ιστορία της Πόλεως Πειραιώς. Από τους προϊστορικούς Καιρούς μέχρι των Ιδικών μας Χρόνων*, τ. Α', Προϊστορία και Πρωτοϊστορία, Αθήναι 1976, σσ.205-206.

¹⁹ Αρχοντία Παπαδοπούλου, *Η Αττική Νίκαια*, Νίκαια 2003, σ.68.

²⁰ Σίμος Μιχαηλίδης, *Η Γέννηση της Κοκκινιάς. Απ' όσα Έζησα και και Θυμάμαι*, Πειραιάς 1993, σ.17.

²¹ Σύμφωνα με το υπ' αριθ. 22 Φ.Ε.Κ/34, βλ. Παπαδοπούλου, ό.π., σ.56.

συννοικισμού πραγματοποιήθηκε την 18η Ιουνίου 1923,²² οπότε και τέθηκε ο θεμέλιος λίθος.

Μαρτυρία του εφημέριου του Ιερού Ναού Αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου Νίκαιας, πατέρα Δαμιανού, αναφέρει ότι μία πρώτη ομάδα προσφύγων εγκαταστάθηκε στην περιοχή ανατολικά της Κονδύλη, προς την οδό Θειρών, το Φεβρουάριο του 1923 και αποτέλεσαν «...μαζύ με άλλους πρόσφυγας τον πρώτον προσφυγικόν συννοικισμόν. Με την άφιξιν και την εγκατάστασιν των προσφύγων αυτών έλαβεν η τοποθεσία αυτή την ονομασίαν "Νέα Κοκκινιά" ίνα διακρίνηται από την κατωκημένην περιοχήν της ενορίας Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, που ονομάζετο τότε Κοκκινιά».²³

Το 1939 προκηρύχθηκε διαγωνισμός για τη μετονομασία της πόλης. Μεταξύ 415 προτάσεων περί του ονόματος, προκρίθηκαν ως επικρατέστερες 10 ονομασίες : Νίκαια, Σάρδεις, Τρωάς, Τραπεζούς, Φρυγία, Φοινίκη, Ανατολή, Ασία, Βασιλείας, Μίλητος.²⁴ Η τελική επικράτηση του ονόματος "Νίκαια" έγινε κατόπιν υιοθέτησης της πρότασης του Ιωάννη Μελά, μετέπειτα δημάρχου Νίκαιας. Η ονομασία καθιερώθηκε επίσημα την 8-11-1940 όταν, ο τότε δήμαρχος Ιωάννης Μήλιος, «ανακοίνωσε τη μετονομασία του Δήμου (Φ.Ε.Κ 271/1940 τεύχος Β'), βάσει του από 28/8/1940 Β.Δ περί μετονομασίας Δήμων».²⁵

Ο ίδιος ο Ι. Μελάς, με καταγωγή από τη Βιθυνία, είχε τεκμηριώσει την πρότασή του ως εξής: *«Εάν υπάρχει πόλις τις του τέως υποδούλου Ελληνισμού γνωστή εις την παγκόσμιον σκέψιν, πλήρης ενδόξου παρελθόντος περιβεβλημένη θρύλου και αληθούς αίγλης, καλύπτουσα δια του αγίου ονόματός της τους Ελληνικούς Βυζαντινούς αιώνας, η πόλις αυτή, μετά την Κωνσταντινούπολιν, αναμφισβητήτως είναι η ΝΙΚΑΙΑ...»*.²⁶

²² Εύη Προύσαλη, «Πολιτισμική διαδρομή : Σμύρνη - Κοκκινιά», *Τα Προσφυγικά της Νίκαιας*, Δήμος Νίκαιας, Λεύκωμα Μνήμης 1922-2002 : 80 Χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, Α.Α.Λιβάνη, Αθήνα 2002, σ.33. -- Σύμφωνα με άλλη πηγή, ο θεμέλιος λίθος τέθηκε την 18^η Μαρτίου 1923. Την ημερομηνία αυτή αναφέρει ο Μιχαήλ Ροδάς στα «Χρονικά της Νίκαιας», βλ. Παπαδοπούλου, ό.π., σ.7.

²³ Δαμιανός Παπαδημητρίου, *Ιστορία του Ιερού Ναού Αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου Νίκαιας – Πειραιώς*, Νίκαια 1963, σ.7.

²⁴ Παπαδοπούλου, ό.π., σ.57.

²⁵ ό.π., σ.58.

²⁶ Ευαγγελία Γιάμαλη - Χατζηϊωάννου, *Μικρασιατικός Ελληνισμός. Οδοιπορικό Θανάτου και Ανάστασης*, Δήμος Νίκαιας 2001, σσ.36-37.

Έτσι, οι κάτοικοι του προσφυγικού συνοικισμού του Πειραιά, έδωσαν στην νεότοκη πόλη το όνομα της Νίκαιας, της επαρχίας Βιθυνίας, της Μικράς Ασίας. Πόλη με ένδοξη ιστορία, στο έδαφος της οποίας πραγματοποιήθηκαν η πρώτη και έβδομη Οικουμενική Σύνοδος. Ήταν η πόλη που «κτίστηκε στο εσωτερικό της Βιθυνίας, αλλά σε μικρή σχετικώς απόσταση από τη θάλασσα της Προποντίδας».²⁷

1.2 Η Εκρίζωση του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Η Εγκατάσταση των Προσφύγων

Το όνομα "Νίκαια" αποτέλεσε έκφραση της ιδιαίτερης και ισχυρής ιστορικής πολιτισμικής ταυτότητας των κατοίκων του Μικρασιατικού Ελληνισμού που αριθμούσε από 1.600.000 έως και 2.500.000 άτομα.²⁸ Σημαντικό μέρος του πληθυσμού αυτού εκδιώχθηκε το 1922 από την πατρική γη της μικρασιατικής χερσονήσου στην οποία διατηρούσε έως τότε μία συνεχή παρουσία και ένα ζηλευτό πολιτισμό, ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους.

Η εκρίζωση του ελληνικού στοιχείου από τη Μικρά Ασία ολοκληρώθηκε με την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάννης ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, την 30^η Ιανουαρίου 1923, κείμενο που συμπληρώθηκε με την υπογραφή της τελικής Συνθήκης της Λωζάννης, την 24^η Ιουλίου 1923. Στα διεθνή αυτά κείμενα καθιερώθηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, με εξαίρεση τους Μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, καθώς και των νήσων Ίμβρου και Τενέδου. Το αποτέλεσμα που προέκυψε ήταν ότι στα δύο επόμενα χρόνια «περίπου 192.000 χριστιανοί υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τη Μικρά Ασία και τη Θράκη και να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, όπου ενώθηκαν με τις πολλές εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες που είχαν διαφύγει νωρίτερα».²⁹

²⁷ Δημήτριος Γόνης, «Νίκαια, Η Μητρόπολη του Ελληνισμού της Βιθυνίας», *ΝΙΚΑΙΑ. Ιστορία- Θεολογία - Πολιτισμός. 325-1987*, Ιερά Μητρόπολις Νίκαιας, Νίκαια 1988, σ.15.

²⁸ Οι αριθμοί διαφοροποιούνται ανάλογα με την πηγή και την περίοδο. Βλ. Βλάχης Ατζίδης, «Μικρασιατικός Ελληνισμός», *Τα Προσφυγικά Νίκαιας ...*, ό.π., σ.15, -- Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, Ιωάννα Διαμαντούρου, Νικόλαος Οικονόμου, «Η Καταστροφή της Σμύρνης και το Ξερίζωμα του Μικρασιατικού Ελληνισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε, Αθήνα 1978, σ.246.

²⁹ Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η Κοινωνική Ζωή των Μικρασιατών Προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ.49.

Εκτιμάται ότι μετά τα γεγονότα των ετών 1922-1923, εισέρρευσαν στην Ελλάδα περίπου 1.200.000 πρόσφυγες που ανταλλάχθηκαν με 350.000 μουσουλμάνους από το ελληνικό έδαφος.³⁰ Η απότομη πληθυσμιακή μεταβολή αύξησε τον πληθυσμό της Ελλάδας περίπου κατά 25%.³¹ Σε αναφορά του Α. Α. Πάλλη, Επιθεωρητή Αποκατάστασης Προσφύγων, τονίζεται ότι η εγκατάσταση των προσφύγων συνέβαλλε ώστε η Ελλάδα να παρουσιάσει «μία καθαρή αύξηση πληθυσμού της τάξης του 1.000.000 ... Οι πρόσφυγες [έγραφε] αποτελούν το 22% περίπου του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας».³²

Για την περιοχή της Κοκκινιάς υπάρχουν πληροφορίες ότι «6.390 οικογένειες στεγάστηκαν σε 4.484 παραπήγματα, ενώ μέχρι το 1925 είχαν κτιστεί 10.000 δωμάτια για 45.000 οικογένειες».³³ Σύμφωνα με καταγραφές, στις οποίες αποτυπώθηκε ο πληθυσμός τεσσάρων αστικών προσφυγικών οικισμών (Νέα Κοκκινιά, Καισαριανή, Νέα Ιωνία, Βύρωνας) τον Ιούνιο του 1926, η Νέα Κοκκινιά εμφάνιζε συνολικό πληθυσμό 29.285 ατόμων,³⁴ το μεγαλύτερο αριθμητικά από τους υπολοίπους τρεις. Το 1928, η επίσημη απογραφή της 15^{ης} Μαΐου αριθμούσε για τη Νέα Κοκκινιά πληθυσμό 33.332 ατόμων.³⁵ Το 1939, δημοσίευμα στην εφημερίδα "Χρόνος", αριθμούσε τον πληθυσμό της πόλης σε 75.000 άτομα.³⁶ Αν και ο αριθμός αυτός δεν πλησιάζει τα στοιχεία της επίσημης απογραφής του 1941, θεωρείται ότι ο συννοικισμός της Νέας Κοκκινιάς (μετέπειτα δήμος Νίκαιας) αποτέλεσε το μεγαλύτερο προσφυγικό δήμο της Αττικής και το δεύτερο μεγαλύτερο στην ελληνική επικράτεια μετά τη Θεσσαλονίκη³⁷.

Είναι εξακριβωμένο ότι η προσαρμογή των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Τα προβλήματα στέγασης, ύδρευσης και ρουχισμού, κυρίως

³⁰ Ηλίας Δημητράς, «Κοινωνικο δημογραφικά εξελίξεις εις την Ελλάδα, 1922 - 1971», *Επιθεώρησις Κοινωνικών Ερευνών* τ.9-10, εξάμ. Ιουλίου - Δεκεμβρίου 1971, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ.68, Hirschon, *ό.π.*, σ.11.

³¹ Hirschon, *ό.π.*, σ.11, -- Henry Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα, 1922 - Το Έπος της Εγκατάστασης*, μετάφραση Σήφης Κασεσιάν, Τροχαλία, Αθήνα 1994, σ.395. -- Άλλες εκτιμήσεις αναφέρουν αύξηση του πληθυσμού κατά 17.91% (βλ. Δημητράς, *ό.π.*, σ.11), ή κατά 23% (βλ. Βαλώρας, *ό.π.*, σ.16).

³² Morgenthau, *ό.π.*, σ.413.

³³ Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ.7.

³⁴ Hirschon, *ό.π.*, σ.96.

³⁵ Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ.7.

³⁶ *ό.π.*

³⁷ Γιάμαλη - Χατζηγιάννου, *ό.π.*, σ.36, Προύσαλη, *ό.π.*, σ.33.

την πρώτη περίοδο της έλευσής τους, υπήρξαν δυσεπίλυτα³⁸. Η ουσιαστική και με ανθρώπινες προϋποθέσεις αντιμετώπιση της εκκρεμότητας του στεγαστικού ζητήματος, χρειάστηκε δεκαετίες για να διευθετηθεί. Η δυσμένεια που απέρρευε από τις συνθήκες του βίου ήταν τέτοια ώστε «οι Αθηναίοι απαξιούσαν να κατέβουν στον Πειραιά για να δουν ζωντανό το σκηνικό της τραγωδίας! Οι ταξιδιωτικοί οδηγοί της εποχής αποσιωπούν και απαξιούν να μιλήσουν για τους δυστυχείς που βρέθηκαν ρημαγμένοι στις ερημιές του Πειραιά».³⁹ Κάποιοι δε «Αθηναίοι που "τόλμησαν" να φθάσουν στους προσφυγικούς συνοικισμούς, αφού αντίκρισαν την καταρράκωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας με τα ίδια τους τα μάτια, έγραψαν κάποια "ανθρώπινα άρθρα" με λόγια που, όσο κι αν προσπάθησαν να εξωραΐσουν τα γεγονότα, δεν ήταν ικανά να περιγράψουν το δράμα των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά».⁴⁰

1.3 Ο Πολιτισμός της Ανατολής και η Ιδιαίτερη Ταυτότητα

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες με εφόδιο την κουλτούρα στην οποία είχαν μυηθεί βρισκόμενοι σε ένα σταυροδρόμι πολιτισμών, λαών, συνηθειών και νοοτροπιών, όπου η οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα συνυπήρχε αρμονικά και δυναμικά με την εξωστρέφεια και την ευφυΐα, ήταν εύλογο να αναδιοργανώσουν τη ζωή τους στους προσφυγικούς καταυλισμούς κατά τρόπο που «συνδύασε την απόλυτη φτώχεια του παρόντος με τον πολιτισμικό εξοπλισμό που κουβάλησαν...από τον τόπο τους στο ήθος, στους τρόπους και στις σχέσεις».⁴¹ Είχαν την ταυτότητα που «απέπνεε έναν αέρα κοσμοπολιτισμού, πρωτόγνωρο για τους Έλληνες της τότε υπόδουλης

³⁸ Οι ανάγκες των προσφύγων κατέστησαν αναγκαία τη μεσολάβηση της Κοινωνίας των Εθνών και την εξασφάλιση εξωτερικής πίστωσης με τη μορφή δανείου, η διαχείριση του οποίου ανατέθηκε στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π) αυτόνομο οργανισμό που ιδρύθηκε βάσει του πρωτοκόλλου της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1923 της Γενεύης. (Βλ. Α θ α ν ά σ ι ο ς Β ε ρ έ μ η ς, «Η Οικονομία από το 1923 ως το 1926», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός*, ό.π., σ.301)

³⁹ Χάρης Κουτελάκης, *Αμάντα Φώσκολου, Πειραιάς και Συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1991, σ.162.

⁴⁰ ό.π., σ.165.

⁴¹ Βασίλης Τσοκόπουλος, «Η Ανασύσταση της Καθημερινής Ζωής στην Προπολεμική Κοκκινιά», *Τα Προσφυγικά της Νίκαιας...ό.π.*, σ.24.

Ελλάδας».⁴² Οι πολιτιστικές αξίες αποτέλεσαν αναμφίβολα το συμπαγές έδαφος στο οποίο οργανώθηκε η νέα κοινωνική συμβίωση. Πρόκειται για τις αξίες που πάντα διαμορφώνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητας μίας ομάδας ανθρώπων.⁴³

Η ιδιαίτερη ταυτότητα των προσφύγων επισημάνθηκε σε ανθρωπολογική ανάλυση που πραγματοποίησε η Renée Hirschon, το 1972 και το 1983 στους προσφυγικούς συνοικισμούς, ιδιαίτερα στα "Γερμανικά", περιοχή της Νίκαιας. Τονίστηκε ότι⁴⁴ η διάχυτη αίσθηση ύπαρξης μίας διαφορετικής ταυτότητας, από εκείνη της μητροπολιτικής ελληνικής κοινωνίας, των κατοίκων της Κοκκινιάς, έβρισκε λεκτική έκφραση σε αυτό-χαρακτηρισμούς του τύπου, "είμαστε πρόσφυγες" ή "είμαστε Μικρασιάτες". Θεώρησε αξιοπρόσεκτη την ιδιαιτερότητα αυτή στην ταυτότητα, ήδη πέντε με έξι δεκαετίες μετά την εγκατάστασή τους στη Νίκαια, την οποία εντόπισε ειδικότερα σε δύο βασικά στοιχεία. Αφενός στην περιθωριακή και μειονεκτική θέση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, που τους ωθούσε σε συγκεκριμένο πολιτικό αγώνα και, αφετέρου, σε μία ψυχολογική και πολιτισμική προδιάθεση να χαράζουν όρια, τονίζοντας -συνειδητά ή ασυνείδητα- την ιδιαιτερότητά τους. Είναι χαρακτηριστική η εκτίμηση ότι «οι ταξικές διακρίσεις, ήταν λιγότερο σημαντικές από τους κοινούς πολιτιστικούς δεσμούς».⁴⁵

Το πολιτισμικό φορτίο των προσφύγων από τις ιδιαίτερες πατρίδες της Ανατολής, επέδρασε άμεσα σε κάθε έκφραση της κοινωνικής οργάνωσης και σε κάθε πεδίο νοοτροπικής συμπεριφοράς και αντίληψης στο πλαίσιο του καθημερινού βίου. Κατά τις αναφορές της Hirschon, οι πρόσφυγες της Κοκκινιάς «προσπαθώντας να προσαρμοστούν σε ριζικά διαφορετικές συνθήκες δημιούργησαν μία τοπογραφία της κοινωνίας τους μέσα στον νέο οικισμό. Συνεπώς οι γειτονίες της Κοκκινιάς αναπαριστούσαν της τοπικές διακρίσεις της μικρασιατικής κοινωνίας... Η μνήμη

⁴² Προύσαλη, ό.π., σ.31.

⁴³ Ελευθερία Δέλτσου, «Η "Πολιτισμική Κληρονομιά" στο Παρόν και στο Μέλλον : Αντιλήψεις και Πρακτικές ενός Εθνικού Παρελθόντος και ενός Ευρωπαϊκού Μέλλοντος », *Επιστημονικό Συμπόσιο, Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 2003, σ.209.

⁴⁴ Hirschon, ό.π., σσ.40-41.

⁴⁵ ό.π., σ.63.

αποτελούσε... τον αποφασιστικό παράγοντα, το μέσο χαρτογράφησης του παρόντος με βάση την τοπογραφία του παρελθόντος».⁴⁶

Έτσι, όταν θεμελιώθηκε ο συνοικισμός έδωσαν στους νέους δρόμους ονομασίες «από τις αγαπημένες πόλεις της Μικράς Ασίας: Ιωνίας, Σμύρνης, Ατταλείας, Βιθυνίας, Εφέσου, Καισαρείας, Καππαδοκίας, Μούγλων, Λαοδικείας, Μαινεμένης, Κιλικίας, Προύσης, Μ.Ασίας...».⁴⁷ Σε εναρμονισμό με τις πολιτιστικές συνήθειες και πρακτικές του παρελθόντος ιδρύθηκαν σύλλογοι και σωματεία που κάλυπταν τους χώρους της μουσικής, του αθλητισμού, της δημοσιογραφίας, της επιστημονικής και πνευματικής ζωής. Από τους πρώτους προσφυγικούς συλλόγους, όπως γνωρίζουμε,⁴⁸ υπήρξαν η Ένωση Σμυρναίων (από το 1922), η Ένωση Ποντίων (από το 1923), ο Σύλλογος Νησίου Πισιδίας (από το 1926), η Αδελφότης Βιθυνών (από το 1934), η Ένωση Ρενκιωτών (από το 1946), η Ένωση των εν Μαγνησίας, Χορόσκιοι και Περιχώρων (από το 1951, η Ένωση Εφεσίων (από το 1953), η Ένωση Δαρδανελλιωτών (από το 1971).

Ενδογενές συστατικό στοιχείο της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας των προσφύγων ήταν εκείνο της θρησκευτικής πίστης, κουλτούρας και παράδοσης. Η χριστιανική πίστη για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας αποτελούσε «κυρίαρχο πολιτισμικό πλαίσιο» και «κυρίαρχη κουλτούρα».⁴⁹ Είχαν γνωρίσει το οθωμανικό διοικητικό σύστημα των μιλιέτ, οικοδομημένο στην αρχή του διαχωρισμού του πολύμορφου πληθυσμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας με κριτήρια θρησκευτικά.

Η θρησκευτική ταυτότητα καθόριζε τη διάκριση των κατοίκων και κάθε άλλη ταυτότητα, εθνοτική, οικονομική, πολιτική ή γλωσσική υποτασσόταν στη μία θεμελιακή διάκριση: του θρησκευτικού προσδιορισμού. Με αυτόν τον τρόπο οι Έλληνες χριστιανοί, όχι μόνο διακρίνονταν από τους υπόλοιπους υπηκόους αλλά πρόσθετα αποκτούσαν κοινό συνεκτικό δεσμό μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία,

⁴⁶ ό.π., σ.76.

⁴⁷ Γιάμαλη - Χατζηϊωάννου, ό.π., σ.36.-- Βλ. σχετ. και Παπαδοπούλου, ό.π., σ.7.

⁴⁸ Γιάμαλη - Χατζηϊωάννου, ό.π., σ.40.

⁴⁹ Hirschon, ό.π., σ.68.

ώστε, «πεπεισμένοι για την ανωτερότητα της δικής τους πίστης, διεκδικούσαν την πολιτισμική πρωτοκαθεδρία».⁵⁰

Από τα πρώτα μελήματα των προσφύγων κατά την εγκατάστασή τους στον συνοικισμό της Κοκκινιάς, ήταν η σύσταση ιερών ναών. Ήδη από το 1922, ξεκίνησαν οι προσπάθειες για τη δημιουργία των δύο σημαντικότερων, σήμερα, Ιερών Ναών της Πόλης, του Αγίου Νικολάου και της Οσίας Ξένης.⁵¹ Ακολούθησε το 1923, η ξύλινη κατασκευή του Ιερού Ναού του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου και το 1924 η, επίσης ξύλινη κατασκευή, του Ιερού Ναού του Αγίου Γεωργίου.

Οι παραπάνω ενέργειες δεν ήταν παρά μία ισχυρή ένδειξη της επιθυμίας τους και του ιδιαίτερου γνωρίσματός τους να οργανώσουν τη νέα τους ζωή στηριζόμενοι στη θρησκευτική τους κουλτούρα, η οποία δεν έπαψε να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι μολονότι οι κάτοικοι της πόλης, πρόσφυγες στην πλειονότητά τους, υιοθέτησαν μία αδιαμφισβήτητη πολιτική συμπεριφορά προσανατολισμένη προς την Αριστερά,⁵² οι πρακτικές και ενέργειές τους σε όλο το φάσμα του συλλογικού κοινωνικού βίου δεν συγκρούστηκαν ούτε εναντιώθηκαν, όπως συνήθως συμβαίνει στα αριστερά ιδεολογικά σχήματα,⁵³ με το κυρίαρχο και νοοτροπικά ριζωμένο, αίσθημα της θρησκευτικής πίστης.

Η εξήγηση αυτής της συμπεριφοράς προκύπτει από την εστίαση στη διαφορά μεταξύ ιδεολογίας και νοοτροπίας, η οποία αναδεικνύει εναργώς την υπερίσχυση της δεύτερης στα ατομικά υποκείμενα : «ένα μεγάλο τμήμα της θρησκείας, ως συλλογικό

⁵⁰ *ό.π.*, σ.69.

⁵¹ Γιάμαλη - Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σ.37.

⁵² Όπως αναφέρεται παρακάτω, την περίοδο της κατοχής, αποκαλούσαν την Νίκαια "Μικρή Μόσχα" : ήταν σαφής η πολιτική τοποθέτηση των κατοίκων της προς τα αριστερά αλλά και δεδομένη η ισχυρή αντιστασιακή δράση που αναπτύχθηκε στην πόλη. Ο αριστερός πολιτικός προσανατολισμός των κατοίκων της πόλης αποτέλεσε μάλλον εύλογη συνέπεια του ιστορικού προηγούμενου με αναφορά την περίοδο που ακολούθησε την εγκατάσταση των προσφύγων το 1923 στους προσφυγικούς καταυλισμούς της Αττικής. Ήταν μία εγκατάσταση με αρκετά σοβαρά, κυρίως χρονίζοντα προβλήματα, τα οποία έθεσαν αντικειμενικά την περιοχή αυτή στο περιθώριο του ενδιαφέροντος των εκάστοτε κυβερνήσεων.

⁵³ «Η πάλη κατά της εκκλησίας και της πολιτικής επιρροής της υπήρξε μάλιστα ο κύριος λόγος ύπαρξης πολλών φιλελεύθερων ή ριζοσπαστικών, κεντρώων ή κεντροαριστερών ευρωπαϊκών κομμάτων στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα», (Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Το Κομματικό Φαινόμενο: Μορφές, Συστήματα, Οικογένειες Κομμάτων*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993, σ.219). Ο Μάρξ, ειδικότερα, πίστευε ότι «η θρησκεία προήλθε από το φόβο και την αγωνία που προκαλούσαν τα φυσικά φαινόμενα...έκανε όμως και ένα πρόσθετο βήμα εξετάζοντας τον ρόλο που παίζουν τα θρησκευτικά δόγματα ως ιδεολογίες σε διάφορους τύπους κοινωνίας – εξετάζοντας δηλαδή το ρόλο της θρησκείας στον κοινωνικό έλεγχο». (Βλ. Τ.Β.Βottomore, *Κοινωνιολογία, Κεντρικά Προβλήματα και Βασική Βιβλιογραφία*, Gutenberg, Αθήνα 2^η1990, σ.276.

βίωμα και πράξη και όχι ως θεολογία, ανήκει στη νοοτροπία ενός λαού. Η νοοτροπία γενικά αναφέρεται σε φαινόμενα ανώνυμα, ασυνείδητα και μαζικά, αφορά ωστόσο τόσο τα υπαρξιακά όσο και τα κοινωνικά ενδιαφέροντα των ανθρώπων. Η ιδεολογία αντίθετα αναφέρεται κατά πρώτο λόγο σε επώνυμα, συνειδητά και θεωρητικοποιημένα σχήματα σκέψης, που δικαιολογούν τα εκάστοτε συμφέροντα ενός κοινωνικού στρώματος...ωστόσο η ιδεολογία δεν αναφέρεται σε υπαρξιακά θέματα. Έτσι ιδωμένη, η νοοτροπία τοποθετείται δομικά, ανάμεσα στις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες ζωής και στις ιδεολογίες, αποτελώντας έναν απαραίτητο αυτόνομο συνδετικό κρίκο». ⁵⁴

1.4 Η Νίκαια της Κατοχής.

Η Νίκαια, την κατοχική περίοδο 1941-1944 δέχθηκε με τρόπο τραγικό, όπως και οι περισσότερες φτωχογειτονίες της Αθήνας και του Πειραιά, το φάσμα της πείνας. Σε ανάλυση που θα ακολουθήσει, δίνονται στοιχεία για τη θνησιμότητα από πείνα στην πόλη. Το πλήγμα αυτό, τμήμα μίας ιστορικής πορείας με δυσκολίες και δυσχέρειες βίου (προσφυγιά, φτώχεια, έλλειψη επαρκούς στέγης και ποιότητας ζωής, πολιτική και κοινωνική εγκατάλειψη) δεν συνέβαλε στην αποδυνάμωση των Νικαιωτών, ή ακόμη περισσότερο, στην παραίτησή τους μπροστά στις αντιξοότητες που δημιούργησε και γιγάντωσε η ξενική κατοχή.

Δείγμα της θέλησής τους να αντιτάξουν δυναμικά απέναντι στην πείνα και τη στρατιωτική κατοχή τη βούλησή τους για ζωή, ελευθερία και πρόοδο ήταν η μαζική συμμετοχή τους σε οργανωμένες, αντιστασιακές, αντιφασιστικές οργανώσεις, στις ευρύτερες τάξεις του ΕΑΜ. Ειδικότερα στη Νίκαια, αντιστασιακή δράση είχε αναπτύξει ο Ο.Φ.Ο.Κ ή Ο.Φ.Ο.Ν (Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Κοκκινιάς ή Νίκαιας). ⁵⁵ Η έγκαιρη, και κυρίως αποτελεσματική, οργάνωση του λαού της πόλης στους κόλπους της αντίστασης δημιούργησε αρκετές δυσκολίες στις κατοχικές δυνάμεις ως προς την πρόθεσή τους να την ελέγξουν αποτελεσματικά. Η πόλη είχε

⁵⁴ Θά ν ο ς Λ ί π ο β α τ ς, *Η Ψυχοπαθολογία του Πολιτικού*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990, σ.294.

⁵⁵ Σ ί μ ο ς Μ ι χ α η λ ί δ η ς, *Ο Κύκλος μιας Ζωής*, Πειραιάς 2007, σ.42.

αποκτήσει τη φήμη απόρθητης πολιτείας: ήταν «η ξακουστή Κοκκινιά, που οι εχθροί της τη βάφτισαν "Μικρή Μόσχα"».⁵⁶

Η αποκτημένη φήμη δεν ήταν τυχαία. Ο Σίμος Μιχαηλίδης, οργανωτικός γραμματέας του ΕΑΜ της πόλης, που είχε στην εποπτεία του τέσσερις τομείς -των περιοχών Καμινίων, Ταμπουρίων, Κοκκινιάς και κέντρου Πειραιά- αναφέρει πως «τα 3/5 των μελών της επιτροπής πόλης του Πειραιά ήταν Κοκκινιώτες [ενώ]...μέσα από τους 4 τομείς πρώτη ήταν η Κοκκινιά... Δεν ήταν μόνο πρώτη στον Πειραιά αλλά την φέρνανε σαν παράδειγμα σε όλη την Ελλάδα».⁵⁷

Στην περιοχή των Κιλικιανών λειτούργησε παράνομο τυπογραφείο⁵⁸ με το οποίο γινόταν ανατύπωση της "Ελεύθερης Ελλάδας" που κυκλοφόρησε από 20/4/1942 έως 29/3/1944. Επιπλέον, το μοναδικό τότε Γυμνάσιο, «...θα γίνει κέντρο αντίστασης των μαθητών, με απεργίες και κινητοποιήσεις, μέσα από τις απελευθερωτικές οργανώσεις ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ».⁵⁹ Σημαντική ήταν πρόσθετα η συμμετοχή του μη οργανωμένου κόσμου στην αντίσταση με βοήθεια που πρόσφερε όπως, διάθεση σπιτιών για συναντήσεις, διατροφή και φιλοξενία αγωνιστών.⁶⁰

Ο τότε δήμαρχος Στέφανος Πάνος, διορισμένος την 21^η Αυγούστου του 1941⁶¹ και ασκών καθήκοντα δημάρχου, μέχρι το Μαΐο του 1943, σε έκκλησή του προς τους δημότες έπλεκε το εγκώμιο των κατακτητών, προτρέποντας τους κατοίκους σε πειθαρχία και τάξη.⁶² Η δράση της δημοτικής αρχής πρέπει να ειπωθεί σε σχέση με την κατοχική κυβερνητική πολιτική⁶³ που εστίαζε στην ανάληψη δράσεων από τους

⁵⁶ Δημήτρης Λιάτσος, *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Κοκκινιά ⁴1986, σ.8.

⁵⁷ Σίμος Μιχαηλίδης, *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Νίκαια χ. χ (Αντίτυπο στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Νίκαιας) σσ.180-181.

⁵⁸ *ό.π.*, σ. 47.

⁵⁹ Λιάτσος, *ό.π.*, σσ.13-14.

⁶⁰ Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ.50-51.

⁶¹ Εφ. Βραδυνή, 12 - 8 - 1941, «Ο κ. Σ. Πάνος Δήμαρχος Νίκαιας. Ανέλαβε Καθήκοντα», -- Εφ. Ακρόπολις, 22/8/1941, «Νέος Δήμαρχος».

⁶² Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 9 - 6 - 1942, «Έκκλησις του Δημάρχου Νίκαιας προς τους Δημότες του».

⁶³ Αποτελεί άλλωστε παραδοχή στις μελέτες των τοπικών κοινωνιών ότι, «η εξέταση των κοινωνικών διαδικασιών συγκρότησης των τοπικών προβλημάτων δε θα πρέπει να περιορίζεται στο "κλειστό" επίπεδο της τοπικής κοινωνίας, δεδομένου ότι το "τοπικό" πρόβλημα συνδέεται με περιφερειακές, εθνικές, αλλά ακόμα και με υπερεθνικές διαστάσεις του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας». (Βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Παναγιώτης Γετίμης, *Ρυθμίσεις Τοπικών Προβλημάτων*, Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989, σ.15).

Δήμους για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού ζητήματος.⁶⁴ Η κυβερνητική αυτή κατεύθυνση δεν απηχούσε έκφραση οργανωμένης πολιτικής δράσης προς την θεσμική ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης : ήταν περισσότερο ένδειξη ανεπάρκειας του καθεστώτος να επιτύχει στοιχειώδεις, εφικτές και αποτελεσματικές λύσεις στο πρόβλημα του επισιτισμού.

Το 1944 δύο σημαντικά γεγονότα καθορίζουν τον ιστορικό προσδιορισμό της Νίκαιας ως πόλης αντίστασης και μαρτυρίου. Το ένα συνδέεται τις μάχες που διεξήχθησαν, μεταξύ 6 και 8 Μαρτίου 1944, στους δρόμους της πόλης ανάμεσα στους αντιστασιακούς κατοίκους και τους «Γερμανούς, χωροφύλακες και τσολιάδες».⁶⁵ Ήταν μάχες με σκοπό τον έλεγχο της περιοχής, που φαίνεται ότι δυσκολεύονταν να διατηρήσουν οι κατακτητές, ιδιαίτερα το 1944, όταν η οργανωμένη αντίσταση στη Νίκαια είχε ισχυροποιηθεί. Στην εφημερίδα "Ριζοσπάστη" γραφόταν σχετικά με τα αίτια των μαχών ότι στόχος ήταν ο λαός.⁶⁶

Το δεύτερο σημαντικό γεγονός, υπήρξε το "Μπλόκο της Κοκκινιάς", της 17^{ης} Αυγούστου 1944. Την ημέρα εκείνη, ξημερώματα Πέμπτης, γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις επικουρούμενες από άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας και συνεργατών των κατακτητών, περίπου 2.000 οπλισμένοι άνδρες, μέσα σε λιγοστό χρόνο και σχεδιασμένα, εισήλθαν στην πόλη.⁶⁷ Ακολούθησε κάλεσμα στους δρόμους: «Όλοι οι άνδρες από 14 μέχρι 60 χρονώ, να συγκεντρωθούν στην πλατεία της Οσίας Ξένης με τις αστυνομικές τους ταυτότητες στα χέρια μέσα σε πέντε λεπτά. Μετά τη λήξη της προθεσμίας, όσοι πιαστούν στα σπίτια τους θα εκτελούνται επί τόπου».⁶⁸

Οι συγκεντρωμένοι άντρες ήταν γονατιστοί στο χώμα της πλατείας, κάτω από ένα καυτό αυγουσιάτικο ήλιο, ανά πεντάδες και ηλικιακά. Όσοι αναγνωρίζονταν ως αντιστασιακοί, οδηγούνταν σε παραπλήσια μάντρα ενός ταπητουργείου. Εκεί

⁶⁴ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 27-7-1941, «Οι Δήμοι και η Αποστολή των», -- Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 2-12-1941, «Ο Ρόλος των Δημάρχων», -- Οι τοπικές δημόσιες αρχές είχαν αναλάβει το βάρος της ευθύνης καθώς είχαν τη διακριτική ευχέρεια να παίρνουν αποφάσεις και να ενεργούν σε θέματα επισιτισμού και μετακινήσεων (βλ. Violetta Hionidou, *Famine and Death in Occupied Greece, 1941-1944*, Cambridge University Press, New York 2006, p.115).

⁶⁵ Λιάτσος, ό.π., σ.16.

⁶⁶ Εφ. Ριζοσπάστης, αρ.φύλ. 88, 12-3-1944, «Κατάρα και Θάνατος στους Ράλληδες».

⁶⁷ Λιάτσος, ό.π., σ.31.

⁶⁸ Στρατής Ευστρατιάδης, *Με το Μαστίγιο ... Από το Μπλόκο της Νίκαιας μέχρι το Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1990, σ.7.

ακολουθούσαν βασανισμοί και εκτελέσεις. Την ίδια μέρα, στη Νεάπολη, περιοχή στα βόρεια της πόλης, οι Γερμανοί έκαψαν 95 σπίτια. Οι κάτοικοι της Νίκαιας που εκτελέστηκαν ή πέθαναν από βασανισμούς, μόνο τη μέρα εκείνη, στην Οσία Ξένη και τη Νεάπολη, υπολογίζονται πάνω από 150.⁶⁹ Όσοι από τους συγκεντρωμένους του μπλόκου δεν εκτελέστηκαν, οδηγήθηκαν πεζοί στο Χαϊδάρι,⁷⁰ όπου μετά ο καθένας έζησε την προσωπική του τραγωδία. Σε επιμνημόσυνη δέηση που πραγματοποιήθηκε για τους εκτελεσθέντες του μπλόκου, την 16^η Σεπτεμβρίου 1944, Γερμανοί από το λόφο του Βώκου άνοιξαν πυρ προς εκείνους που έβγαιναν από την εκκλησία «με αποτέλεσμα να φονεύσουν 9 άτομα και να τραυματίσουν άλλα 32»,⁷¹ αυξάνοντας τα θύματα της μαρτυρικής Νίκαιας. Σε μία προσπάθεια να μειωθούν τα θύματα του Μπλόκου, είχε ζητηθεί η παρέμβαση του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, ο οποίος «υποσχέθηκε πως θα ενεργήσει στις αρχές Κατοχής και σε περίπτωση που δεν εισακουστεί θα κατέβαινε στην Κοκκινιά με τον σταυρό στο χέρι».⁷²

Το Μπλόκο της Κοκκινιάς αποδόθηκε ως «ενέργεια που χαρακτηρίστηκε απ' όλο τον πολιτισμένο κόσμο σαν ένα από τα μεγαλύτερα ανοσιουργήματα των εκτελεστικών οργάνων του χιτλερικού φασισμού στη χώρα μας»⁷³ και ως ένα «από τα μεγαλύτερα που γίνανε στις κατεχόμενες χώρες».⁷⁴ Η μαρτυρία ανθρώπου του ΕΑΜ ότι τελικά ο μηχανισμός της οργάνωσης δεν δέχθηκε πλήγματα,⁷⁵ επιτρέπει την εκτίμηση ότι αρκετά θύματα του μπλόκου ήταν πολίτες χωρίς οργανωμένη αντιστασιακή δράση.

⁶⁹ Αναφέρονται 76 νεκροί στην Οσία Ξένη, 57 στη Νεάπολη, 8 άγνωστης ταυτότητας και 10 από άλλες εκτελέσεις, δηλαδή σύνολο 151 νεκροί (βλ. Λιάτσος, ό.π., σ.61). -- Σε άλλη πηγή αναφέρονται και για τις δύο περιοχές περίπου 200 νεκροί (βλ. Ευστρατιάδης, ό.π., σ.5). -- Η Εφ. Ριζοσπάστης (αρ.φύλ.112, 30-8-1944) σε σχετικό δημόσιευμά της πληροφορούσε για 115 εκτελέσεις ενώ «δεκάδες που κάηκαν ζωντανοί βρέθηκαν την άλλη μέρα μέσα στα καμένα σπίτια».

⁷⁰ Περίπου 4.300 άνδρες οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, αν και η Εφ. Ταχυδρόμος (20/11/1955) αναφέρει 6.000 άτομα (βλ. Παπαδοπούλου, ό.π., σ.62). -- Υπάρχει επίσης η εκτίμηση για 7.000 άνδρες (βλ. Δημήτριος Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα Κατοχής κατά τα Έτη 1941-1944*, Αθήνα χ.χ., σ.115). -- Η Εφ. Ριζοσπάστης (ό.π.) αυξάνει τον αριθμό : «Οκτώ χιλιάδες είναι κείνοι που λείπουν απ' την Κοκκινιά ύστερ' από την επιδρομή της 17/8». -- Από εκείνους που οδηγήθηκαν στο Χαϊδάρι, άλλοι εκτελέστηκαν τις επόμενες μέρες, άλλοι, γύρω στα 2.000 άτομα, μεταφέρθηκαν σε γερμανικά στρατόπεδα συγκεντρώσεως και κάποιοι ξαναβρήκαν την ελευθερία τους με την Απελευθέρωση της χώρας (βλ. Παπαδοπούλου, ό.π.).

⁷¹ Μαγκριώτης, ό.π., σ.115.

⁷² Μιχαηλίδης, *Ο Κύκλος...* ό.π., σ.47.

⁷³ Ευστρατιάδης, ό.π., σ.5.

⁷⁴ Λιάτσος, ό.π., σ.31.

⁷⁵ Μιχαηλίδης, *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ό.π., σ.179.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΙ ΑΠΟ ΠΕΙΝΑ

2.1 Η Ιστορική "Ταυτότητα" της Πείνας.

Την 6^η Απριλίου 1941 οι Γερμανοί επιτέθηκαν στα ελληνικά εδάφη. Σύντομα ακολούθησαν φαινόμενα άτακτης υποχώρησης και λιποταξιών στον ελληνικό στρατό⁷⁶ τα οποία κατέληξαν, μεταξύ 20-23 Απριλίου 1941, σε διαπραγματεύσεις για τη συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού. Σε αυτές συμμετείχε ο στρατηγός Γεώργιος Τσολάκογλου, τον οποίο όμως είχε ήδη αντικαταστήσει στα καθήκοντά του το Γενικό Στρατηγείο την 21^η Απριλίου⁷⁷. Την 23^η Απριλίου, βασιλιάς και κυβέρνηση εγκατέλειπαν την Αθήνα με προορισμό την Κρήτη.⁷⁸

Στις διαπραγματεύσεις, μολονότι Ιταλοί και Βούλγαροι «προωθούσαν την κατάλυση του ελληνικού κράτους»,⁷⁹ οι Γερμανοί επέμεναν στον σχηματισμό ελληνικής κυβέρνησης⁸⁰ καθώς εκτιμούσαν ότι έτσι θα τύχαιναν καλύτερης αποδοχής από τον ελληνικό πληθυσμό.⁸¹ Μία ελληνική κυβέρνηση, θα διατηρούσε άλλωστε την

⁷⁶ Ιωάννης Κολιόπουλος, «Ο Πόλεμος του 1940 - 1941», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός, Από το 1913 ως το 1941*, τ.ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ.446.

⁷⁷ Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Πόλεμος 1940-1941. Ιταλική Επίθεση και Γερμανική Εισβολή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Η Εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949*, Αλβανικό Έπος - Κατοχή και Αντίσταση - Εμφύλιος, τόμ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.23.

⁷⁸ Στο από 23/4/1941 διάγγελμά του, ο Βασιλεύς Γεώργιος Β', ανέφερε μεταξύ άλλων : «Τα σκληρά πεπρωμένα του πολέμου αναγκάζουν ημάς σήμερα, όπως ομού μετά του Διαδόχου του Θρόνου και της νομίμου Κυβερνήσεως της χώρας απομακρυνθώμεν εξ Αθηνών και μεταφέρωμεν την πρωτεύουσά του κράτους εις Κρήτην, οπόθεν θα δυνηθώμεν να συνεχίσωμεν τον αγώνα... Η θέλησις ημών... ποικιλοτρόπως διατρανωθείσα μέχρι σήμερα, προϋπέθετε την μέχρι εσχάτων αντίστασιν των ελληνικών στρατευμάτων... Αγνοούμεν ακόμη υπό ποίας συνθήκας επακριβώς ευρεθείς ο στρατός της Ηπείρου υπέγραψεν ανακωχήν μετά του εχθρού, εν αγνοία Ημών, του Αχιστρατήγου και της Κυβερνήσεως. Η πράξις αὕτη κατ'ουσίαν δεν δεσμεύει την ελευθέραν βούλησιν του Έθνους, του Βασιλέως και της Κυβερνήσεως, η οποία συνίσταται εις την συνέχισιν του αγώνος δι' όλων των υπολειπομένων ημίν δυνάμεων» (βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Υπουργείο Εξωτερικών, 1940-1941, Ελληνικά Διπλωματικά Έγγραφα*, Αθήνα 1980, σσ.223-224).

⁷⁹ Κώστας Φραδέλος, «Κατοχικές Κυβερνήσεις και Έθνος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, Επιστ.Επιμέλεια Χρ.Χατζηϊωσήφ, Πρ.Παπαστράτης, τ. Γ', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.159.

⁸⁰ Davide Rodogno, «Το "Spazio Vitale" του Φασισμού και η Είσοδος της Ιταλίας στον Πόλεμο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, Επιστ.Επιμέλεια Χρ.Χατζηϊωσήφ, Πρ.Παπαστράτης, τ. Γ', μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.65.

⁸¹ Μαρία Σαμπατακάκη, «1941 - 1944. Η Πείνα στην Ελλάδα. Ένα Έγκλημα Αναζητά Ένοχο», *Περιοδικό Στρατιωτική Ιστορία, Περισκόπιο*, Αθήνα 2007, σ.32.

τάξη με «εξοικονόμηση γερμανικών δυνάμεων».⁸² Η επιθυμία του Βερολίνου άλλωστε, να μην δημιουργηθεί ένας νέος γραφειοκρατικός μηχανισμός, συνέβαλε στη διατήρηση των δομών της τοπικής εξουσίας.⁸³ Διαμορφώθηκε λοιπόν δίπλα στις κατοχικές αρχές ένα ελληνικό κρατικό μόρφωμα, η "Ελληνική Πολιτεία", με συνεχή νομοθετική δραστηριότητα.⁸⁴ Η προσπάθεια διαμόρφωσης συνθηκών συνέχειας της κρατικής λειτουργίας δεν υπήρξε ωστόσο επιτυχής και σύντομα «επικράτησε διοικητικό χάος».⁸⁵ Ιδιαίτερα όμως, οι κυβερνήσεις της κατοχής στάθηκαν ανίκανες να επιτύχουν «κάποια στοιχειώδη συγκέντρωση αποθεμάτων».⁸⁶ Η πείνα, αποτέλεσμα της ξενικής κατάκτησης και των διεθνών διπλωματικών διεργασιών, δεν άργησε να φανεί.

Η σοβαρότητα του ζητήματος προέκυπτε από επίσημη έκθεση «επί των επισιτιστικών αναγκών της Ελλάδος κατά το έτος 1942-1943». Είχε συνταχθεί από ειδική επιτροπή στην Αθήνα, την 22^α Μαΐου 1942, υπό την προεδρία του καθηγητή Αθανασίου Σμπαρούνη. Σε αυτήν αναφερόταν ότι «το επισιτιστικόν έτος, όπερ άρχεται από του Ιουνίου 1941 και λήγει εις το τέλος Μαΐου 1942, διέρρευσε με στερήσεις δια τον ελληνικόν λαόν, τας οποίας ούτος ουδέποτε εγνώρισεν. Ο λιμός, τον οποίον οι κάτοικοι και οι ιατροί ακόμη της Ελλάδος μόνον εξ ακοής ή εκ των βιβλίων εγνώριζον, εξεδηλώθη με όλα του τα καταστρεπτικά αποτελέσματα».⁸⁷ Η πρόβλεψη για το επισιτιστικό έτος 1942 – 1943 ήταν δυσοίωνη «δεδομένου μάλιστα ότι εφέτος δεν έχομεν να υπολογίσωμεν πλέον ουδέ εις ίχνη αποθεμάτων

⁸² Ραϋμόνδος Αλβανός, «Οι Κατοχικές Κυβερνήσεις. Οι Διαχειριστές μίας Ανέφικτης Νομιμότητας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Η Εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1944, Αλβανικό Έπος - Κατοχή και Αντίσταση - Εμφύλιος*, τόμ.8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.64.

⁸³ Χιονίδου, ό.π., σ.51.

⁸⁴ Χρήστος Χατζηϊωσήφ, «Η Ελληνική Οικονομία Πεδίο Μάχης και Αντίστασης», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα., Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή – Αντίσταση 1940-1945*, Επιστ. Επιμέλεια Χρ.Χατζηιωσήφ, τ.Β΄, μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ.203.

⁸⁵ Davide Rodogno, «Η Ιταλική Κατοχή», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή – Αντίσταση 1940 -1945*, Επιστ. Επιμέλεια Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης, τ. Γ΄, μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.83.

⁸⁶ Χρήστος Λούκος, «Η Πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και Κοινωνικές Διαστάσεις», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή – Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ΄, μέρος 2^ο, ό.π., σ.230.

⁸⁷ Αθανάσιος Σμπαρούνης, *Μελέται και Αναμνήσεις εκ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήναι 1951, σ.141.

τροφίμων...και υπάρχουν σοβαρότατοι και βασιμότατοι φόβοι ν'αυξάνουν συν τω χρόνω οι εκ πείνης θάνατοι».⁸⁸

Τα στοιχεία έδειχναν καθαρά τις διαστάσεις του προβλήματος: ενώ προπολεμικά «το κάθε άτομο μίας μέσης εργατικής οικογενείας έτρωγε 2.300 θερμίδες ημερησίως κατά μέσον όρο, την περίοδο Νοεμβρίου 41 – Μαρτίου 42 είχε κατέβει στις 930 θερμίδες και την άνοιξη του 43 έτρωγε 1.700 θερμίδες. Τον χειμώνα του 41-42 τα 15% του πληθυσμού υπεσιτίζοντο εντονώτατα, τα 63% υπεσιτίζοντο, 18% διετρέφοντο ανεπαρκώς και μόνο 4% διετρέφοντο μόλις επαρκώς».⁸⁹

Η τραγικότητα της πείνας που «σημάδεψε τη συνείδηση όλων όσοι επέζησαν, αλλάζοντάς τους διανοητικά, ηθικά και πολιτικά»,⁹⁰ έκανε κάποιους να μιλήσουν για προμελετημένο σχέδιο των κατακτητών.⁹¹ Μεταξύ αυτών, ο εξόριστος Πρωθυπουργός Εμμανουήλ Τσουδερός, η κυβέρνηση του οποίου αναγνωριζόταν από τα συμμαχικά κράτη⁹². Στις 23-2-1942, απευθυνόμενος σε διακόσιες προσωπικότητες από τη Μ. Βρετανία και άλλες συμμαχικές χώρες, υποστήριξε ότι «...η προσπάθεια του εχθρού είναι μελετημένη, μαζί με το σώμα θέλει να φονεύσει και την ψυχήν των Ελλήνων».⁹³ Όμοια, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Τσουδερού, αντιναύαρχος Σακελλαρίου, μίλησε για «επιστημονική εξόντωση» της φυλής των Ελλήνων.⁹⁴

Οι συνέπειες της πείνας είναι βέβαιο ότι άργησαν να εξαλειφθούν. Μελέτη στηριζόμενη σε μετρήσεις του ύψους Ελλήνων στρατιωτών, ηλικίας 20 ετών, έδειξε ότι «η συνεπής και τακτική ετήσια αύξηση [ύψους] που συνέβαινε για εκείνους που

⁸⁸ ό.π., σ.142.

⁸⁹ Έντυπο με τίτλο «Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών της Ελλάδος 1940-1944», Αρχαιολογικόν Μουσείον, Αθήναι 1946, σ.45, (φάκελος 49/1 Αριστοτέλη Κουτσομάρη, από το αρχείο Ε.Λ.Ι.Α). -- Άλλοι μελετητές εκτιμούν ότι η μέση ατομική ημερήσια κατανάλωση σε θερμίδες το χειμώνα 1941-1942 έπεσε χαμηλότερα από τις 900 θερμίδες, περίπου στις 875, ενώ από τον Οκτώβρη του 1942 και μετά ανέβηκε στις 1.300 θερμίδες (John Hondros, *Occupation and Resistance. The Greek Agony 1941-1944*, Pella Publishing, INC. New York 1983, p.72).

⁹⁰ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η Εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ.6.

⁹¹ Κύρου Αχιλλέας, *Σκλαβωμένοι Νικηταί*, Αετός, Αθήνα 1945, σσ.55-56.

⁹² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Οι Εξόριστοι Κυβερνήσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος Ελληνισμός, Από το 1941 έως το Τέλος του Αιώνα*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ.ε.72, -- Η Βρετανική κυβέρνηση, ειδικότερα, παρείχε πλήρη υποστήριξη και εκτενείς συμβουλές και οδηγίες στην κυβέρνηση εξορίας. Χρησιμοποίησε δημοσίως τον όρο "quisling" για να περιγράψει την κυβέρνηση της Αθήνας. (βλ. Χιονίδου, ό.π., σ.49.)

⁹³ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ο Επιστιτισμός. 1941-1944*, Αργ. Παπαζήσης, Αθήνα 1946, σ.37.

⁹⁴ Δημήτρης Κιτσίκης, *Ελλάς και Ξένοι, 1917 - 1967. Τα Αρχεία του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1977, σ.165.

γεννήθηκαν μεταξύ 1920-1935, αντιστράφηκε για εκείνους που γεννήθηκαν μεταξύ 1935-1942. Η καταγεγραμμένη κορυφή σημειώθηκε το 1935 με ύψος 167,52 cm, ενώ το 1942 ήταν στάσιμο στο 167,11 cm». ⁹⁵ Ανάλογες διαπιστώσεις, προέκυψαν από στατιστικές της εποχής. ⁹⁶

Η τεταμένη κατάσταση της εποχής έβρισκε αντανάκλαση στον καθημερινό βίο. Στις εφημερίδες γινόταν λόγος «περί της ανάγκης της διατηρήσεως της ηρεμίας των νευρών κάθε πολίτου». ⁹⁷ Ειδικότερα, ψυχίατροι είχαν επισημάνει ότι την περίοδο της κατοχικής πείνας «είχαμε μία αύξηση της ευερεθιστότητας, της συγκινητικότητας, μίαν υπαγχώδη ή έκδηλα αγχώδη διάθεση». ⁹⁸ Επίσης, «οι τάσεις επιβεβαίωσης του εγώ, οι τάσεις της ατομικής κυριαρχίας, θριάμβευαν». ⁹⁹

Για το ζήτημα του επισιτισμού κάποιοι επιστήμονες είχαν αρθρογραφήσει. Υπήρχαν εκτιμήσεις ¹⁰⁰ το καλοκαίρι του 1941 ότι, ως τον Ιούνιο του 1942, χρειαζόνταν 550-600.000 τόνοι σιταριού. ¹⁰¹ Αν και οι παρεμβάσεις έθιγαν την έλλειψη τροφίμων, ¹⁰² καταδείκνυαν τις επιπτώσεις του αποκλεισμού, δηλαδή τις επιπτώσεις της αγγλικής πολιτικής. Ιατροί τόνιζαν περιπτώσεις εμφανίσεως ασθενειών, όπως η πελλάγρα, ¹⁰³ ενώ σε συνέδριο της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας για το πρόβλημα της διατροφής, τον Ιούλιο του 1941, οι απόψεις των επιστημόνων ¹⁰⁴ απηχούσαν τις κυβερνητικές θέσεις : επέκταση των συσσιτίων και εντατικοποίηση της καλλιέργειας. Υπήρχαν ακόμη προτάσεις για δημιουργία νέου τύπου τροφών σε δημόσια

⁹⁵ Hionidou, ό.π., σ.236.

⁹⁶ «Τα νεογέννητα...[που] γεννήθηκαν κατά την κατοχή (1941-1944), παρουσίαζαν ελάττωση του βάρους και του αναστήματός των, σε σχέση με τα προπολεμικά φυσιολογικά νεογνά (1940)...», (βλ. Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η Ψυχοπαθολογία της Πείνας, του Φόβου και του Άγχους*, Οδυσσέας, Τρίαινας Λόγος 3, Αθήνα ²1991σ.298

⁹⁷ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 21-11-1941, «Χωρίς Νεύρα».

⁹⁸ Φ. Σκούρας, κ.α., ό.π., σ.263.

⁹⁹ ό.π., σ.265. -- Εν μέσω μία τέτοιας συλλογικής ψυχολογίας, προκαλεί συγκίνηση η είδηση ότι ο "νέος" ποιητής Γιάννης Ρίτσος «ασθενών και μη δυνάμενος να εργασθή...απέκρουσε τας χρηματικές προσφοράς ιδιωτών...και συνέστησε να τας κατευθύνουν προς την επιτροπήν που ανέλαβε την προστασίαν των πνευματικών αξιών του τόπου...», (βλ. Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 25-11-1942, «Παράδειγμα Αξιοπρεπείας»).

¹⁰⁰ Εφ. Πρωΐα, 17-7-1941, «Αι Άμεσαι Ανάγκαι μας. Ο Επισιτισμός της Χώρας».

¹⁰¹ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Η Οικονομική μας Κατάσταση*, Δημοκρατικόν Προοδευτικόν Κόμμα, Αθήναι 1949, σ.3.

¹⁰² Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 25-4-1942, «Το Ζήτημα της Διατροφής του Ελληνικού Λαού. Μία Ενδιαφέρουσα Ανακοίνωσις εις την Ακαδημίαν».

¹⁰³ Εφ. Βραδυνή, 17-7-1941, «Το Πρόβλημα της Διατροφής. Η Έλλειψις και η Ακρίβεια των Διαφόρων Τροφίμων», -- ό.π., 25-11-1941, «Ζητήματα Διατροφής του Ειδικού Ιατρού κ. Β.Τζαλόπουλου».

¹⁰⁴ Εφ. Ακρόπολις, 18-7-1941, «Η Ιατροχειρουργική Εταιρεία δια το Πρόβλημα της Διατροφής».

εργαστήρια.¹⁰⁵ Ο Ιατρικός Σύλλογος Αττικοβοιωτίας,¹⁰⁶ είχε προτείνει μεταξύ άλλων, την ικανοποίηση των αναγκών των παιδιών σε τροφή, την εξασφάλιση της ποιότητας των τροφίμων και τη διατροφική κάλυψη εγκύων γυναικών και ασθενών.

Η πείνα της κατοχικής περιόδου προκάλεσε σημαντικές απώλειες. Υπάρχουν εκτιμήσεις κατά τις οποίες οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές ήταν πάνω από 150.000.¹⁰⁷ Οι περισσότερες, ωστόσο, συγκλίνουν στον αριθμό των 250.000 – 300.000¹⁰⁸ νεκρών. Σύμφωνα με τον πρόεδρο της Επιτροπής Διαχείρισεως Βοηθημάτων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, οι θανόντες μόνο της περιόδου 1941-1942, ανέρχονταν σε 72.855.¹⁰⁹

Εκτίμηση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού ορίζει ένα μέσο όρο 400 -1000 θανάτων ημερησίως. Οι αριθμοί αυτοί βέβαια εμφανίζουν μεγάλη απόκλιση όταν συγκρίνονται με τον προπολεμικό μέσο όρο των 40 θανάτων την ημέρα.¹¹⁰ Επιπλέον, άλλες πληροφορίες αναφέρουν 800.000 θανάτους το χειμώνα 1941-1942,¹¹¹ και άλλες, για την ίδια περίοδο, σε Αθήνα και Πειραιά, υπολογίζουν περίπου 40.000 θανάτους.¹¹² Συνολικά για την κατοχική περίοδο, στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού, εκτιμάται ότι 500.000 άνθρωποι χάθηκαν, είτε σε μάχες, είτε από πείνα και ασθένειες.¹¹³

¹⁰⁵ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 7-8-1941, «Βούτηρο από Φυστίκυ», -- ό.π., 29-10-1941, «Μέριμναι δια τον Επισιτισμόν. Η Πολύτιμος Βοήθεια της Χημείας».

¹⁰⁶ Εφ. Βραδυνή, 13-11-1941, «Υπόμνημα της Επιτροπής των Ιατρών δια το Ζήτημα της Τροφής».

¹⁰⁷ Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Η Οικονομία της Ελλάδας κατά τη Διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος Ελληνισμός*, ό.π., σ.62.

¹⁰⁸ Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Οι Θυσίες της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Σειρά εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως αρ.9, Αθήνα 1946, σ.35, -- Χάγκεν Φλαϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944 τ. Α΄*, Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ, σ.195, -- Mazower, ό.π., σ.67, -- Χρήστος Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή. Η Κατοχική Περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943*, τ. Α΄, Σιδέρης, Αθήνα 1998, σ.47, -- Γεώργιος Ρούσσο, «Το Κράτος της Δεξιάς», *Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1826-1974*, τ. 7, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1975, σ.41, -- Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία. Από την Απελευθέρωση στους Συνταγματάρχες*, Ν.Σύνορα – Α.Α Λιβάνη, Αθήνα 1981, σ.48, -- Hionidou, ό.π., σ.158 (Κατά τη συγγραφέα, οι θάνατοι για την περίοδο από Μαΐο 1941- Απρίλιο 1943 κυμαίνονται μεταξύ 250.000-450.000).

¹⁰⁹ Πώλ Μον, *Η Αποστολή μου στην Κατεχόμενη Ελλάδα*, Μέτρον, Αθήνα 2005, σ.20.

¹¹⁰ Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the second world war, 1941 – 1944*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, p. 144. -- Τον ίδιο αριθμό θανόντων (1.000 άτομα ημερησίως) επικαλείται και ο Σταύρος Θωμαδάκης, «Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας», *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε Κρίση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ.130.

¹¹¹ Φλαϊσερ, ό.π., σ.195.

¹¹² Μαρία Καβάλα, «Πείνα και Επιβίωση. Αντιμετώπιση των Στερήσεων στην Κατεχόμενη Ελλάδα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ.51.

¹¹³ Αντώνιος Κοραντής, *Πολιτική και Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδας (1941-1945)*, τ. Α΄, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1987, σ.25.

Ο εξόριστος πρωθυπουργός Εμμανουήλ Τσουδερός, σε επίσημο υπόμνημά του την 23^η Φεβρουαρίου 1942, ανέφερε πως «...κατά τας επισήμους ληξιαρχικές πράξεις των δημαρχείων από 1 Οκτωβρίου μέχρι 26 Ιανουαρίου, 4 μήνες, ο αριθμός των νεκρών εις Αθήνας και Πειραιά ανήλθεν εις 30.000 ... βάσει γενομένων ερευνών πρέπει να υπολογισθεί ότι οι θάνατοι κατά την ανωτέρω περίοδον ανήλθαν, αν μη υπερέβησαν, εις τας 40.000, κατά μέγα μέρος παιδιά. Δηλαδή κατά μέσον όρον ημερησίως άνω των 300. Ήτοι το οκταπλάσιον της θνησιμότητος των συνήθων ετών».¹¹⁴ Κυβερνητικό έντυπο του 1946, με αφορμή τη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης «υπολογίζει σε 360.000 νεκρούς τα θύματα της πείνας, τον καιρό της κατοχής, σ' ένα σύνολο πληθυσμού 7.350.000 σύμφωνα με την απογραφή της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940, δηλαδή περισσότεροι από τις μισές συνολικές απώλειες του πολέμου, που έφθασαν τους 600.000 νεκρούς την περίοδο 1940-1945».¹¹⁵

Ως προς την πλήρη αποδοχή των παραπάνω εκτιμήσεων σχετικά με τους αριθμούς των θυμάτων της πείνας, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή. Ο πλήρης αριθμός δεν έγινε ποτέ γνωστός, καθώς «οι περισσότεροι πέθαιναν σαν άγνωστοι ή από νοσήματα που απλώς μαρτυρούσαν το δράμα της πείνας».¹¹⁶ Η μη δήλωση θανόντων από συγγενικά πρόσωπα την περίοδο του λιμού προκειμένου να οικειοποιηθούν οι ίδιοι αργότερα το Δελτίο Διανομής Τροφίμων, ήταν μία συνηθισμένη συμπεριφορά.¹¹⁷

Και στη Νίκαια, λοιπόν, ο ακριβής υπολογισμός της θνησιμότητας από πείνα στη Νίκαια δεν είναι, απόλυτα εφικτός. Οι υπάρχουσες υποκαταγραφές στα ληξιαρχικά βιβλία και η ευρύτητα του νοσολογικού περιεχομένου του θανατηφόρου

¹¹⁴ Τσουδερός, Ο Επισιτισμός.... ό.π., σ.33.

¹¹⁵ Κιτσίκης, ό.π., σ.143.

¹¹⁶ Φ.Σκούρας κ.α, ό.π., σ.302.

¹¹⁷ Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ.62, -- Ασημάκης Πανσέληνος, *Φύλλα Ημερολογίου, 1941-1943*, Κέδρος, Αθήνα 1993, σ.123, -- Κώστας Τσαπραλής, μαρτυρία : «Ενταφιασμός στα Νερά της Θάλασσας» στο Κ.Χατζηπατέρας, Μ.Φαφαλιού Δραγώνα, *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής*, τ. Α', Κέδρος, Αθήνα 2002, σ.177, -- Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την Ήττα στην Εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941 – Φθινόπωρο 1942, Ο Πολίτης, Αθήνα 1993*, σ.84, -- Mazower, ό.π., σ.64, -- Μόν, ό.π., σ.20, -- Φ.Σκούρας κ.α., ό.π., σ.289, -- Φλαϊσερ, ό.π., σ.95, -- Τσουδερός, ό.π., σ.34.

λιμού¹¹⁸, στηρίζουν τον ανωτέρω ισχυρισμό. Η ευρύτητα αυτή επιτρέπει να εκτιμηθεί ότι οι θάνατοι από πείνα είναι περισσότεροι από τους καταγεγραμμένους καθώς αρκετοί «που αποδόθηκαν σε διάφορα άλλα νοσήματα, ήταν στην πραγματικότητα θάνατοι από πείνα. Πολλά λ.χ παιδάκια αποσκελετωμένα πέθαιναν με τη διάγνωση "εντερικά"». ¹¹⁹ Άλλωστε από την έρευνα στη Νίκαια φάνηκε ότι μεγάλο ποσοστό θανάτων αποδόθηκε στην εντερίτιδα (διάρροια πείνας). Η αποφυγή μονοαιτιακής εξήγησης της από πείνα θνησιμότητας είναι έτσι αναγκαία, ¹²⁰ λόγω των επιδημιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι από την εξέταση 1.538 πτωμάτων στους δρόμους της Αθήνας, την περίοδο της κατοχής, προέκυψε πως μόνο ένα ποσοστό 6% των θανάτων δεν είχε αποδοθεί στην πείνα, στην οποία αντιστοιχούσε το 38% των θανάτων. Οι υπόλοιποι θάνατοι είχαν προκληθεί από ένα συνδυασμό πείνας με αναπνευστικές ασθένειες, φυματίωση ή αρρώστιες του πεπτικού συστήματος. ¹²¹

Στο πλαίσιο της δημόσιας υγείας, το Μαΐο του 1942, πραγματοποιήθηκαν αντιτυφικοί εμβολιασμοί στον Πειραιά και τις συνοικίες του, ¹²² αφού υπήρξαν 37 κρούσματα τύφου στην Αθήνα και 94 στον Πειραιά, με 10 συνολικά θανάτους. ¹²³ Το ίδιο έτος, σε ολόκληρη τη χώρα υπήρξαν λιγότερες από 1.000 περιπτώσεις εξανθηματικού τύφου, ¹²⁴ ενώ αναφέρθηκαν και στην Αθήνα (όπως και στη Θεσσαλονίκη) κάποια περιστατικά ελονοσίας. ¹²⁵ Αν και σύμφωνα με αναφορές γερμανικής εφημερίδας, ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού είχε εμβολιαστεί κατά του τύφου και της χολέρας, εκτιμάται ότι 15.000 παιδιά, σε Αθήνα και Πειραιά, εμβολιάστηκαν κατά του τύφου το 1942. ¹²⁶ Ο Ιατρικός Σύλλογος είχε δώσει οδηγίες

¹¹⁸ Στις πείνες του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου, η φυματίωση συνέβαλε στην αυξημένη θνησιμότητα μαζί με τη διάρροια και τις ασθένειες του κυκλοφοριακού και πεπτικού συστήματος (βλ. Hionidou, *ό.π.*, σ.214)

¹¹⁹ Φ. Σκούρας κ.α., *ό.π.*, σ.290.

¹²⁰ Hionidou *ό.π.*, σ.193.

¹²¹ *ό.π.*, σ.196.

¹²² Εφ. Πρωϊνός Τύπος, 17-5-1942, «Αντιτυφικός Εμβολιασμός εις τον Πειραιά».

¹²³ *ό.π.*, 21-5-1942, «Πόσα τα Θύματα του Εξανθηματικού Τύφου. Ανακοίνωσις του Υπουργείου Εθνικής Προνοίας».

¹²⁴ Hionidou, *ό.π.*, σ.199.

¹²⁵ *ό.π.*, σ.163.

¹²⁶ *ό.π.*, σ.200.

για τήρηση της ατομικής καθαριότητας.¹²⁷ Φαίνεται τελικά ότι ο κατοχικός λιμός ότι είχε επαναφέρει μνήμες από «τη βίαιη εμφάνιση της επιδημίας της χολέρας το 1854».¹²⁸

2.2 Τα Αίτια της Πείνας σε Συνάρτηση με τη Διπλωματία των Κρατών

Η αναζήτηση των αιτιών της κατοχικής πείνας, που επηρέασε τη δημογραφική εικόνα της κατοχικής Νίκαιας, οδηγεί σε πολυμορφία παραγόντων, στο εσωτερικό και το εξωτερικό της χώρας, που στη διαπλοκή τους συνέβαλλαν στη γέννηση και την εξάπλωσή της. Η εξάπλωση της πείνας ενισχύθηκε από την ανεπάρκεια των κατοχικών κυβερνήσεων Γ. Τσολάκογλου (29/4/1941 - 2/12/1942), Κ. Λογοθετόπουλου (2/12/1942 - 7/4/1943) και Ι. Ράλλη (7/4/1943 - 12/10/1944). Κυρίως όμως, τα αίτια της κατοχικής πείνας συνδέονται «με τον τρόπο που διαχειρίστηκαν την κατακτηθείσα χώρα και τους κατοίκους της οι Ιταλοί και οι Γερμανοί»¹²⁹ αλλά και με τους θεμελιακούς άξονες της εξωτερικής πολιτικής των συμμαχικών κρατών.¹³⁰

Οι Γερμανοί οικειοποιήθηκαν τον υλικό πλούτο της χώρας.¹³¹ Από τις πρώτες μέρες, ειδικές γερμανικές μονάδες είχαν «ρητή εντολή να προλάβουν τους Ιταλούς "στον εντοπισμό και τη διασφάλιση στρατιωτικής και οικονομικής σημασίας αγαθών"».¹³² Έγιναν κατασχέσεις και «μεταφορά κάθε χρήσιμου πράγματος στη Γερμανία».¹³³ Με το μέτρο της επίταξης έγιναν κατασχέσεις εμπορευμάτων¹³⁴ χωρίς πληρωμή. Όταν δε πλήρωναν, η συναλλαγή ήταν χωρίς αντίκρισμα.

¹²⁷ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 23-5-1942, «Οδηγία Προφυλάξεως του Κοινού».

¹²⁸ Μαρία Κορασίδου, «Οι Φιλόανθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη Φτώχεια στην Αθήνα του 19^{ου} Αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ.9, τεύχ.17, Μέλισσα, Αθήνα Δεκέμβριος 1992, σ.390.

¹²⁹ Λούκος, ό.π., σ.226.

¹³⁰ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Επισιτισμός. 1941-44. Μέση Ανατολή*, Δημοκρατικών Προοδευτικών Κόμμα, Αθήνα 1948, σ.6.

¹³¹ Θωμάδκης, ό.π., σ.122.

¹³² Χάγκεν Φλάϊσερ, «Κατοχή και Αντίσταση, 1941-1944» *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος Ελληνισμός, Από το 1941 έως το Τέλος του Αιώνα*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ.12.

¹³³ Μάρτιν Ζέκεντορφ, *Η Ελλάδα Κάτω από τον Αγκυλωτό Σταυρό. Ντοκουμέντα από τα Γερμανικά Αρχεία*, Μετάφραση Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, σ.27.

¹³⁴ Δημήτρης Κυριαζής, *1940 - 1950. Η Δεκαετία που Συγκλόνησε τη Χώρα. Πόλεμος - Κατοχή - Εθνική Αντίσταση - Εμφύλιος*, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2003, σ.126.

Η σημαντική μείωση της ελληνικής αγροτικής παραγωγής¹³⁵ και η δέσμευση προϊόντων για το γερμανικό στρατό, όξυναν το ήδη υπαρκτό πρόβλημα του επισιτισμού. Το κόστος συντήρησης των δυνάμεων κατοχής «υπολογίζεται στο 40% του εθνικού εισοδήματος το 1941 και σκαρφάλωσε στο 90% την επόμενη χρονιά». ¹³⁶ Η διοικητική διαίρεση της χώρας σε τρεις ζώνες, γερμανική, ιταλική και βουλγαρική, αλλά και η διακοπή των επικοινωνιών¹³⁷ (είτε από την έλλειψη δικτύου ή υπηρεσιών μεταφορών, είτε από την απαγόρευση των μετακινήσεων σε άτομα και αγαθά) επηρέασε επίσης, κατά τρόπο ουσιαστικό, τον επισιτισμό των Ελλήνων. Το πρόβλημα αυτό συνέβαλλε σημαντικά στην επισιτιστική κρίση, ιδιαίτερα σε μία αστική περιοχή, όπως η Νίκαια, όπου η πρόσβαση προς τις αγροτικές παραγωγικές περιοχές ήταν, αν όχι απαγορευτική, τουλάχιστον εξαιρετικά περιορισμένη.

Το 12% του ελληνικού εδάφους εντάσσονταν στη γερμανική ζώνη, το 15% στη βουλγαρική και το 70% στην ιταλική ζώνη.¹³⁸ Σημαντικό τμήμα της ελληνικής γης συνεπώς, με συνεισφορά στη συνολική αγροτική παραγωγή, «...οι εύφορες περιοχές της χώρας, Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη που παρήγαγαν περί τους 40.000 τόννους τροφίμων ετησίως»,¹³⁹ είχε αποκοπεί από την υπόλοιπη Ελλάδα. Στη διαίρεση αυτή προστέθηκε η μετέπειτα τέταρτη ζώνη που ήλεγχαν οι αντάρτες.¹⁴⁰

Σημαντική οικονομική πληγή υπήρξε η υποχρέωση καταβολής τεράστιων ποσών για αποζημίωση, ή όπως ονομάστηκαν, έξοδα κατοχής. Στοιχεία της Τραπέζης της Ελλάδος δείχνουν ότι η οικονομική απομύζηση της χώρας από τους κατακτητές ανήλθε συνολικά στα 7 ½ εκατομμύρια χρυσές λίρες Αγγλίας, το εύρος της οποίας δεν υπήρξε σε καμία άλλη κατεχόμενη χώρα.¹⁴¹ Τα έτη 1938-1939, ο κρατικός προϋπολογισμός εμφάνιζε έξοδα 15 δισ. δρχ., ενώ το οικονομικό έτος 1941-

¹³⁵ Σε δύο σημαντικά προϊόντα, τον καπνό και τη σταφίδα, η παραγωγή σημείωσε πτώση 89% και 66% αντίστοιχα, σε σχέση με την προπολεμική παραγωγή (βλ Δ ο ξ ι ά δ η ς, ό.π., σ.8).

¹³⁶ Papastratis, *British Policy towards Greece...*, ό.π., σ.114.

¹³⁷ Hionidou, ό.π., σ.33.

¹³⁸ Βασιλική Λάζου, «Εδαφικός Κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις Δυνάμεις του Άξονα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Η Εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949, Αλβανικό Έπος - Κατοχή και Αντίσταση -Εμφύλιος*, τόμ.8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ.33-34.

¹³⁹ Λένα Διβάνη, *Η Πολιτική των Εξόριστων Ελληνικών Κυβερνήσεων, 1941-1944*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ.189.

¹⁴⁰ Χατζηϊωσήφ, *Η Ελληνική Οικονομία...*, ό.π., σ.196.

¹⁴¹ Μαγκριώτης, ό.π., σ.38.

1942, το σκέλος των εξόδων ανήλθε σε 68 δισ. δρχ.¹⁴² Η οικονομική κατάσταση της χώρας εμφάνισε περαιτέρω επιδείνωση από τις ατελέσφορες προσπάθειες της κυβέρνησης και των αρχών κατοχής να ρυθμίσουν την αγορά και τις τιμές¹⁴³

Οι Γερμανοί γνώριζαν ότι η Ελλάδα δεν είχε αυτάρκεια τροφίμων.¹⁴⁴ Είχε μάλιστα εκτιμηθεί ότι θα χρειαζόταν 500.000 τόνους σιτάρι έως τον Ιούλιο του 1942.¹⁴⁵ Παρ' όλα αυτά εξήγαγαν προϊόντα στη Γερμανία: «το 1942 το 76% όλων των ελληνικών εξαγωγών πήγε στη Γερμανία και το 17% στην Ιταλία. Στις ελληνικές εισαγωγές, το γερμανικό μερίδιο ήταν 42% και το ιταλικό 6%».¹⁴⁶ Επίσης, σε όλη την περίοδο της κατοχής διοχέτευαν στη Γερμανία σημαντικές ποσότητες λαδιού.¹⁴⁷ Οι πιέσεις που ασκούσε προς το Βερολίνο ο πληρεξούσιος του Ραϊχ στην Αθήνα, Γκύντερ Άλτενμπουργκ, για να στηριχθεί η ελληνική κυβέρνηση στο ζήτημα του ανεφοδιασμού, με το επιχείρημα ότι «αν ο πληθυσμός τρέφεται αρκετά, θα παραμείνει ήσυχος»,¹⁴⁸ δεν είχαν αποτέλεσμα. Το Βερολίνο στηριζόταν στην ιταλική «preponderanza», την άποψη δηλαδή ότι για την Ελλάδα υπεύθυνοι ήταν οι Ιταλοί.

Ακόμα και η συμφωνία στην οποία κατέληξαν Ιταλοί και Γερμανοί διπλωμάτες, τον Αύγουστο του 1941, για ένα χρονοδιάγραμμα μηνιαίου εφοδιασμού της Ελλάδας σε τρόφιμα, δεν εφαρμόστηκε. Τελικά «δεν παρέδωσαν, οι δύο τους μαζί, παρά μόνο 20.000 τόνους».¹⁴⁹ Κατ' άλλους, οι Ιταλοί έστειλαν 9.300 τόνους σιτηρών...ενώ οι Γερμανοί έστειλαν μονάχα 5.017 τόνους.¹⁵⁰

Η απουσία εξέγερσης, επιπρόσθετα, συνέβαλλε ώστε ο ΥΠ.ΕΞ της Γερμανίας να δηλώνει την 19^η Σεπτεμβρίου του 1941 πως δεν υπήρχαν λόγοι να ανεφοδιασθεί η Ελλάς, άποψη που «θα μπορούσε να αναθεωρηθεί αν χρειαζόταν να προληφθεί η δημιουργία εστιών αναταραχής».¹⁵¹ Πράγματι, το αντιστασιακό κίνημα έλαβε μεγάλες

¹⁴² *ό.π.*, σ.37.

¹⁴³ Hionidou, *ό.π.*, σ.34.

¹⁴⁴ Χατζηϊωσήφ, *ό.π.*, σ.197.

¹⁴⁵ Hondros, *ό.π.*, σ.68.

¹⁴⁶ Ζέκεντορφ, *ό.π.*, σ.28.

¹⁴⁷ Λούκος, *ό.π.*, σ.227 – Επίσημα στοιχεία δείχνουν ότι το Νοέμβριο του 1941 κατασχέθηκαν 10.000 τόνοι λάδι (βλ. Hionidou, *ό.π.*, σ.57).

¹⁴⁸ Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.154.

¹⁴⁹ *ό.π.*, σ.148.

¹⁵⁰ Mazower, *ό.π.*, σ.57.

¹⁵¹ Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.155.

διαστάσεις από το 1943 και έπειτα, αν και «για τις διεργασίες που προκάλεσαν τα γεγονότα του 1943-1944 υπεύθυνη σε μεγάλο βαθμό είναι αυτή η περίοδος της "αντιστασιακής απραξίας" του 1941-1942».¹⁵²

Η Ιταλία είχε επεκτατικές τάσεις, «κυρίως στον ελληνικό χώρο».¹⁵³ Την 10η Ιουνίου 1941, ο Μουσολίνι ανήγγειλε την ένταξη της Ελλάδας στο ζωτικό χώρο της Ιταλίας «για να ελαφρύνει τη δυστυχία του ελληνικού λαού».¹⁵⁴ Από την 24η Ιουνίου 1941, ημερομηνία εγκατάστασης των ιταλικών στρατιωτικών και πολιτικών αρχών στην Αθήνα, άρχισε η ιταλική κατοχή που τερματίστηκε το Σεπτέμβριο του 1943. Κατά μία άποψη, οι Ιταλοί «ήταν πιο πρόθυμοι να βοηθήσουν»¹⁵⁵ και υπήρξαν «κατακτητές "δεύτερης κατηγορίας"».¹⁵⁶

Οι ευθύνες ωστόσο της Ιταλίας ήταν σημαντικές. Η Ιταλία υιοθέτησε τη βασική επιχειρηματολογία του Άξονα που απέδιδε την πείνα στους συμμάχους. Επιπλέον, μετατόπιζε τις όποιες ευθύνες στους Γερμανούς. Οι Ιταλοί δεν έπαψαν, εξάλλου, να διακατέχονταν από πικρία επειδή η Γερμανία είχε την πρωτοβουλία στην οικονομική εκμετάλλευση της Ελλάδας, εμφανής και από τις εξαγωγές που πραγματοποιούσαν οι Γερμανοί. Ο Ιταλός πληρεξούσιος Γκίτζι είχε παρατηρήσει σχετικά ότι οι Γερμανοί αντλούσαν ευεργετήματα αλλά όχι ευθύνες από τη νίκη.¹⁵⁷

Τα ελλείμματα που παρουσίαζε η επιμελητεία των Ιταλών έκαναν συχνή «την αυθαιρεσία και τις συναλλαγές με τους μαυραγορίτες».¹⁵⁸ Στην ιταλική βοήθεια μπορούν να αναφερθούν κάποιες επιτροπές πρόνοιας που, σύμφωνα με έκθεση του στρατηγού Τζελόζο, «ενίσχυσαν 381.451 αναξιοπαθούντες και οι σχολικές καντίνες προσέφεραν γεύματα σε 20.670 παιδιά», συμβολή που κρίνεται ασήμαντη».¹⁵⁹ Από το Βατικανό είχαν γίνει κάποιες ενέργειες για την επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος στην Ελλάδα. Ο τότε Πάπας Πίος ΙΒ' είχε στείλει τον Ιούλιο του 1941 ως αντιπρόσωπό του στην Αθήνα τον Α.Γ. Roncalli, αργότερα Πάπα Ιωάννη ΚΓ'. Όμως,

¹⁵² Μαργαρίτης, ό.π., σ.29.

¹⁵³ Γασπαρινάτος, ό.π., σ.41.

¹⁵⁴ ό.π., σ.44.

¹⁵⁵ Mazower, ό.π., σ.72.

¹⁵⁶ Φλάϊσερ, Στέμμα και Σβάστικα..., ό.π., σσ. 211-212.

¹⁵⁷ Mazower, ό.π., σ.58.

¹⁵⁸ Λούκος, ό.π., σ.228.

¹⁵⁹ Rodogno, «Η Ιταλική Κατοχή», ..., ό.π., σ.85.

τα διαβήματα της Αγίας Έδρας σε Βρετανούς και Αμερικανούς απέβησαν άκαρπα, κυρίως διότι η Αγγλία έβλεπε το Βατικανό όργανο της Ιταλικής Κυβέρνησης.

Το μέτρο του ναυτικού αποκλεισμού της Ελλάδας θεωρείται η σημαντικότερη αιτία της κατοχικής πείνας. Λόγω της εμπόλεμης κατάστασης με τη Γερμανία, όλες οι υπό κατοχή χώρες "τοποθετήθηκαν" σε μία ζώνη αποκλεισμού από κάθε μορφή ανεφοδιασμού τους ή άλλης οικονομικής συναλλαγής. Ο αποκλεισμός στηριζόταν στο επιχείρημα ότι «το δίκαιο του πολέμου υποχρέωνε τον κατακτητή να φροντίσει για τον ανεφοδιασμό των λαών που είχε υποτάξει».¹⁶⁰

Τα αποτελέσματα για την Ελλάδα ήταν καταστροφικά αφού «προπολεμικά γινόταν από το εξωτερικό η εισαγωγή του 60% των ειδών διατροφής».¹⁶¹ Η απώλεια αυτών των εισαγωγών, την πρώτη κατοχική περίοδο, όξυνε περαιτέρω το επισιτιστικό πρόβλημα. Μέσα στις άλλες δυστυχίες της Ελλάδας είχε προστεθεί «η σχεδόν ολοκληρωτική της απομόνωση από τον έξω κόσμο».¹⁶² Τον Οκτώβριο του 1941, ο Γ. Τσολάκογλου έκτιμούσε ότι η Ελλάδα «όσο διαρκούσε ο πόλεμος, δεν θα μπορούσε να υπολογίζει σε εισαγωγές, άρα έπρεπε με τις δικές τις δυνάμεις να εξασφαλίσει τη διατροφή της και συνεπώς την επιβίωσή της».¹⁶³

Οι εισαγωγές από «παραδοσιακές προμηθευτικές αγορές (οι οποίες εφοδίαζαν στον καιρό της ειρήνης το 40% της συνολικής κατανάλωσης σιτηρών)»¹⁶⁴ και συγκεκριμένα, η προπολεμική ετήσια εισαγωγή με «500.000 τόνους σιταριού και άλλα τρόφιμα από Αυστραλία, Καναδά και Ηνωμένες Πολιτείες»,¹⁶⁵ ανέδειξαν την ισχύ του πλήγματος του αποκλεισμού. Η σημασία των εισαγωγών, είχε παρελθόν : ήδη από τη δεκαετία του 1920, υπήρχε μία παράδοση οικονομικών συναλλαγών με τις ΗΠΑ.¹⁶⁶ Μάλιστα, μεταπολεμικά ο Ε. Τσουδερός συμπεριελάμβανε, μεταξύ των κυρίαρχων

¹⁶⁰ U.S. Department of State, Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1942, τόμος 2, σ.734, όπως παραπέμπει ο Κιτσίκης, ό.π., σ.149.

¹⁶¹ Γασπαρινάτος, ό.π., σ.48.

¹⁶² Μόν, ό.π., σ.22.

¹⁶³ Φλάϊσερ, ό.π. σ.201.

¹⁶⁴ Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ.62.

¹⁶⁵ Papastratis, ό.π., σ.114.

¹⁶⁶ Χρήστος Χατζηϊωσήφ, «Το Προσφυγικό Σόκ. Οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Επιστημ. Επιμέλεια Χρήστος Χατζηϊωσήφ, τ. Β', μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ.54.

οικονομικών προβλημάτων της χώρας, την ανάγκη μείωσης των εισαγωγών και αύξησης των εξαγωγών.¹⁶⁷

Λόγω του συμμαχικού αποκλεισμού δεν έφθασαν στην Ελλάδα 350.000 τόνοι αγορασμένου σίτου από την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Γ. Κορυζή. Τα αυστραλιανά σιτηρά ήταν στην Αίγυπτο όταν η Ελλάδα συνθηκολόγησε. Δεσμεύτηκαν, μολονότι η σύμβαση αγοραπωλησίας προέβλεπε πως «σε περίπτωση εχθρικής κατοχής στην Ελλάδα, η παράδοση θα γινόταν σε μηνιαίες δόσεις των 30.000 τόνων».¹⁶⁸ Το σιτάρι τελικά, με συναίνεση της εξόριστης Κυβέρνησης Τσουδερού, τέθηκε στη διάθεση της βρετανικής Επιμελητείας Μέσης Ανατολής και έπειτα εξαγοράστηκε. Βέβαια, όταν οι Γερμανοί το ανακάλυψαν, χρησιμοποίησαν το ζήτημα προπαγανδιστικά.¹⁶⁹ Ο Άγγλος ΥΠ.ΕΞ προτιμούσε να μην αναγγελθούν λεπτομέρειες του θέματος για να μην περιέλθει σε δύσκολη θέση η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση.¹⁷⁰

Όταν υποβλήθηκε το πρώτο ελληνικό αίτημα για βοήθεια σε προμήθειες, προς το Foreign Office την 25η Απριλίου 1941, υπήρχε η αίσθηση ότι η Ελλάδα ήταν ειδική περίπτωση, εξαιτίας της αντίστασης στις δυνάμεις του Άξονα και την ολοκληρωτική της εξάρτηση (total dependence) από τις εισαγωγές τροφίμων.¹⁷¹ Εξάλλου, υπήρχε προηγούμενο, αφού οι Άγγλοι είχαν επιτρέψει από τις αρχές του 1940 την αποστολή τροφίμων από τις ΗΠΑ στη Γαλλία του Βισύ.¹⁷²

Την 28^η Ιουλίου 1941 η Αγγλία άφηνε "ανοικτό παράθυρο" για έμμεση βοήθεια προς την Ελλάδα, μέσω Τουρκίας. Η Ελληνική Κυβέρνηση ενημερώθηκε ότι μπορούσε να στραφεί στην Τουρκία για προμήθεια τροφίμων καθώς, προμήθειες από ουδέτερες χώρες, μέσα στη ζώνη αποκλεισμού, μπορούσαν να σταλούν σε

¹⁶⁷ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Η Οικονομική Εξέλιξις της Χώρας*, Σύλλογος των Υπαλλήλων της Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1954, σ.7.

¹⁶⁸ Φλάϊσερ, *ό.π.*, σσ.203-204.

¹⁶⁹ Διβάνη, *ό.π.*, σ.189.

¹⁷⁰ U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1942, Vol. II : Europe Washington, U.S. Government Printing Office, 1962, σ.632* (γράμμα του Anthony Eden, 12 Ιανουαρίου 1942, στο Winant, Πρέσβη των Ηνωμένων Πολιτειών στο Λονδίνο, όπως παραπέμπει ο Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.146.

¹⁷¹ Papastratis, *ό.π.*, σ.115.

¹⁷² Προκόπης Παπαστράτης, «Οι Κυβερνήσεις Εξορίας: Ένα Ευρωπαϊκό Φαινόμενο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, Επιστημ. Επιμέλεια Χρήστος Χατζηϊωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης, τ. Γ΄, μέρος 1^ο, *ό.π.*, σσ.212-2123.

κατεχόμενες χώρες της περιοχής.¹⁷³ Η αλλαγή της αγγλικής στάσης οφείλεται κυρίως στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης σε Αγγλία και ΗΠΑ, από τις ειδήσεις για την πείνα στην Ελλάδα. Ήλπιζε, έτσι, η βρετανική κυβέρνηση «πως με τα τουρκικά σιτηρά θα έκανε τη δουλειά της».¹⁷⁴ Όμως αυτά, κάθε άλλο παρά επαρκούσαν. Επρόκειτο για προσπάθεια της αγγλικής διπλωματίας, στο πλαίσιο των ειδικότερων συμφερόντων της να τονίσει την ύπαρξη ενδιαφέροντος. Οι Άγγλοι κατανοούσαν καλά την προπαγανδιστική αξία του ζητήματος.

Η κατοχική πείνα στην Ελλάδα είχε ευαισθητοποιήσει τις συνειδήσεις στις Η.Π.Α, ιδιαίτερα την ελληνοαμερικανική κοινότητα, σημαντική έκφραση της οποίας αποτελούσε «το "Σωματείο Ελληνικής Πολεμικής Περιθάλψεως" (Greek War Relief Association, GWRA), αμερικανική οργάνωση που ιδρύθηκε την 8η Νοεμβρίου 1940».¹⁷⁵ Σε πολιτικό επίπεδο, το ενδιαφέρον των ΗΠΑ γινόταν σαφές από δηλώσεις ανώτερων Αμερικανών αξιωματούχων όπως του υπουργού Hall,¹⁷⁶ του διπλωμάτη William C. Bullitt¹⁷⁷ και του υφυπουργού Εξωτερικών των ΗΠΑ, Adolf A. Berle Jr,¹⁷⁸ διά των οποίων προέκυπτε ενδιαφέρον για το επισιτιστικό ζήτημα στην Ελλάδα και επικριτική στάση απέναντι στο Λονδίνο.

Στο κλίμα αυτό έλαβε χώρα το ταξίδι του Τσουδερού και του Βασιλιά Γεωργίου Β' στις ΗΠΑ, από 10 Ιουνίου 1942 - 17 Ιουλίου 1942. Βέβαια, η εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ τότε δεν επεδίωκε ενεργητικό ρόλο παρέμβασης στην ελληνική περιοχή καθώς ήταν «ενταγμένη παραδοσιακά στη ζώνη επιρροής της Μεγάλης Βρετανίας».¹⁷⁹ Ένας από τους σκοπούς του ταξιδιού, η εξεύρεση χρημάτων, επιτεύχθηκε την 10^η Ιουλίου 1942, όταν υπογράφηκε συμφωνία μισθωτικού δανείου».¹⁸⁰ Σύμφωνα με αυτήν, που απέφερε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πολέμου, 81.500.000 δολάρια, ανελήφθη από τις Η.Π.Α η ευθύνη πληρωμής «3.000 τόνων κατά μήνα για όσπρια, γάλα και φάρμακα, που φόρτωναν στο Μόντρεαλ στα

¹⁷³ Papastratis, *ό.π.*, σ.115.

¹⁷⁴ Mazower, *ό.π.*, σσ.72-73.

¹⁷⁵ Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.167.

¹⁷⁶ Φλαϊσερ, *ό.π.*, σ.205.

¹⁷⁷ Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.170.

¹⁷⁸ *ό.π.*, σ.166.

¹⁷⁹ Διβάνη, *ό.π.*, σ.266.

¹⁸⁰ Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.172.

σουηδικά πλοία για ανεφοδιασμό της Ελλάδας ... Από 1^η Ιανουαρίου 1943 η αμερικανική κυβέρνηση ανέλαβε και την πληρωμή των ναύλων των οκτώ σουηδικών πλοίων, που έφταναν στο ποσόν του 1.000.000 αμερικανικών δολαρίων το μήνα». ¹⁸¹ Την πληρωμή των ναύλων, ως το Δεκέμβριο του 1942, είχε αναλάβει η ελληνική κυβέρνηση και η G.W.R.A. Με την ίδια συμφωνία στην Ελλάδα «παραχωρήθηκε το πολεμικό πλοίο "Γεώργιος Β"». ¹⁸²

Η GWRA, γνωστή ως «επιτροπή Βάντερμπιλντ» (από το όνομα του επιτίμου προέδρου Harold S. Vanderbilt), είχε ουσιαστικά πρόεδρο τον Έλληνα Σπύρο Σκούρα, μεγιστάνα του αμερικανικού κινηματογράφου, πρόεδρο της εταιρείας ΦΟΞ. Η επιτροπή αυτή πλήρωσε τα τρόφιμα που στάλθηκαν στην Ελλάδα μέσω Τουρκίας δίνοντας 1.400.000 δολάρια. ¹⁸³ Συγκέντρωσε ύστερα από έρανο 5.623.608 δολάρια και απέστειλε στην Αθήνα 3.336.700 δολάρια. Επίσης, διέθεσε ποσό δύο εκατομμυρίων Ελβετικών φράγκων για την αποστολή γάλατος από την Ελβετία στην Ελλάδα. ¹⁸⁴ Η δραστηριότητα του Σπύρου Σκούρα ήταν σημαντική και συνεχής για το επισιτιστικό ζήτημα. ¹⁸⁵ Είχε ρόλο για τη διαμεσολάβηση της Σουηδίας στο πλαίσιο του διεθνούς σχεδίου επισιτιστικής βοήθειας προς την Ελλάδα. ¹⁸⁶ Η «αμερικανική γενναιοδωρία» δεν άργησε να ενοχλήσει τον Πρωθυπουργό Ε. Τσουδερό ¹⁸⁷ τη στιγμή που αντιμετώπιζε κριτική για παραλείψεις στο ζήτημα του επισιτισμού.

Η αγγλική συναίνεση για αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα μέσω Τουρκίας όσο διαρκούσε ο αποκλεισμός, επέτρεψε από τον Οκτώβριο του 1941, να αναπτυχθεί τουρκική βοήθεια -η πρώτη διεθνώς- προς τον πεινασμένο ελληνικό λαό. Κυριότερη έκφρασή της ήταν ένα μικρό τουρκικό πλοίο 2000 τόνων, το Κουρτουλούς (Kurtulus = απελευθέρωση), που «ήταν για τα θύματα η μοναδική ελπιδοφόρα ακτίνα». ¹⁸⁸

¹⁸¹ Γασπαρινάτος, *ό.π.*, σ.52.

¹⁸² Διβάνη, *ό.π.*, σ.270.

¹⁸³ Κιτσίκης, *ό.π.*, σσ.167-168.

¹⁸⁴ *ό.π.*, σ.170.

¹⁸⁵ Ουάσιγκτον, 13 Δεκεμβρίου 1941, αρ.3633. Ο Κίμων Διαμαντόπουλος στον Τσουδερό, όπως παραπέμπει ο Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.168.

¹⁸⁶ Αναφορά σε έντυπο με τίτλο «Ελληνική Πολεμική Περίθαλψις Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής» (Greek War Relief Association of the United States of America) σ.4, (φάκελος 49/1, Αριστοτέλη Κουτσομάρη, αρχείο Ε.Λ.Ι.Α), σ.4.

¹⁸⁷ Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.168.

¹⁸⁸ Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.175.

Αποτέλεσε για τους Έλληνες, όπως αναφέρει ο Γ. Μαργαρίτης,¹⁸⁹ σύμβολο ελπίδας αλλά και ανεπάρκειας, διότι εξέφραζε με ενδεικτικό τρόπο την αδιαφορία που επικρατούσε εκτός της Ελλάδας για το επισιτιστικό ζήτημα των Ελλήνων.

Το Κουρτουλούς, μεταξύ Οκτωβρίου 1941 και Φεβρουαρίου 1942 (έφτασε στο λιμάνι του Πειραιά, για πρώτη φορά, στις 16 Οκτωβρίου 1941 και βυθίστηκε καθ' οδόν προς την Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1942 μεταφέροντας 2.000 τόνους τρόφιμα¹⁹⁰) πραγματοποίησε «πέντε ταξίδια μεταφέροντας κάθε φορά 1.500-1.800 τόνους οσπρίων. Στο έκτο του ταξίδι...βυθίστηκε στη θάλασσα του Μαρμαρά. Ακολούθησαν δύο ακόμη ταξίδια με το, ακόμη πιο μικρό πλοίο Ντουμλουπινάρ, έως στις 27 Μαρτίου 1942».¹⁹¹ Το Ντουμλουπινάρ (Dumlupınar), πλοίο 2.800 τόνων μετέφερε πέντε φορτία στον Πειραιά τα οποία «δεν ξεπέρασαν ποτέ το καθένα τους 2000 τόνους».¹⁹²

Το Κουρτουλούς, παρά τη μικρή του συμβολή του στην αντιμετώπιση της κατοχικής πείνας, έμεινε στη μνήμη των Ελλήνων¹⁹³ επειδή «ήταν το πρώτο...που προσέγγιζε τις ελληνικές ακτές όταν το 1941 ο λιμός είχε αρχίσει».¹⁹⁴ Η απώλειά του είχε προκαλέσει, όπως γράφτηκε στον Αθηναϊκό Τύπο, «αίσθημα ζωνής συμπαθείας».¹⁹⁵

¹⁸⁹ Μαργαρίτης, ό.π., σ.138 – (Βλ. φωτογραφία του πλοίου στο "Φωτογραφικό Υλικό").

¹⁹⁰ Άννα Ανδρέου, Εφημ. ΤΑ ΝΕΑ, 16 Σεπτεμβρίου 2006.—Οι πληροφορίες ωστόσο σχετικά με τον αριθμό των ταξιδιών του πλοιαρίου, το ακριβές φορτίο που κόμιζε αλλά και την ημερομηνία που βούλιαξε, διαφοροποιούνται. Στην ιστοσελίδα Culture ana - mpa. gr /Κουρτουλούς, αναφέρεται ότι πραγματοποιήθηκαν τέσσερα ταξίδια, αφού βούλιαξε στο πέμπτο, στις 29 Φεβρουαρίου του 1942 -- Σε άλλη πηγή αναφέρεται ότι το «Κουρτουλούς» βούλιαξε μεταφέροντας 1.800 τόνους τρόφιμα (βλ. Papastratis, *British Policy towards Greece during the second word War*, ό.π., σ.118).

¹⁹¹ Γασπαρινάτος, ό.π., σ.51.

¹⁹² Κιτσίκης, ό.π., σ.176.

¹⁹³ Είναι ενδεικτική η ακόλουθη μαρτυρία : «Την πρώτη φορά έφερε ξερό πληγούρι, τη δεύτερη ίσως και τρίτη φορά έφερε μπιζέλια...αυτά τα μπιζέλια είχαν τόσα μαμούνια μέσα, που είχαν γίνει το καλαμπούρι της εποχής. Και όμως κανείς δεν διαμαρτυρόταν. Τα συσσίτια αυτά έσωσαν κόσμο. Ας ήταν καλά το σωτήριο κουρτουλούς...Κάποτε έφθασε η μαύρη ειδηση. Το Κουρτουλούς έπεσε σε νάρκη και τινάχτηκε στον αέρα...Δε νομίζω άλλο πλοίο να το έκλαψε τόσος κόσμος όσο το Κουρτουλούς. Υπήρξε για τους Αθηναίους η μεγαλύτερη απώλεια της Κατοχής» (Νίκος Μπαλάνος, «Ο Ανθόκηπος», στο Κώστας Ν. Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού-Δραγώνα, ό.π., σ.210).

¹⁹⁴ Ανδρέου, ό.π.

¹⁹⁵ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 28-1-1942, «Η Τουρκία και η Επισιτιστική Κατάσταση στην Ελλάδα».

Το σύνολο των τροφίμων που μετέφεραν τα δύο πλοία έφτασε τους 17.500 τόνους,¹⁹⁶ πολύ μακριά από τους 50.000 τόνους που είχαν αρχικά προβλεφθεί. Σχετικό δημοσίευμα της εποχής ενημέρωνε για τις ποσότητες και τη διάθεση των τροφίμων που μετέφερε το τουρκικό πλοiάριο.¹⁹⁷ Η όλη βοήθεια, χρηματοδοτήθηκε από την ελληνοαμερικανική οργάνωση GWRA και την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση.¹⁹⁸

Ο τουρκικός λαός επέδειξε αλληλεγγύη η οποία εκδηλώθηκε από τον τουρκικό τύπο,¹⁹⁹ και οργανώσεις. Επαγγελματικές ενώσεις έστειλαν βοήθεια σε όμοιές τους στον ελλαδικό χώρο, ενώ η ανώνυμος ελληνοτουρκική εταιρεία εμπορίου ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ", διέθεσε χρήματα από τα κέρδη της υπέρ του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.²⁰⁰ Η αλληλεγγύη αυτή αποτελούσε συνέχεια του φιλικού κλίματος στις δύο χώρες, που σε πολιτικό επίπεδο είχε εκδηλωθεί ήδη από το 1936-1937.²⁰¹

Την 26^η Δεκεμβρίου 1941, η Τουρκία αποφάσισε την κατάργηση των ταξιδιών του Κουρτουλούς, λόγω της οικονομικής κρίσης. Η τουρκική κυβέρνηση είχε αναγκαστεί σε έκτακτα περιοριστικά μέτρα τροφοδοσίας του τουρκικού πληθυσμού : ψωμί με δελτίο,²⁰² μείωση της κατανάλωσης²⁰³ και εφαρμογή της παρακράτησης.²⁰⁴ Τότε οι Τούρκοι θεωρούσαν ότι οι Έλληνες «ετρέφοντο καλύτερα απ' αυτούς».²⁰⁵ Όταν αρχές Νοεμβρίου 1941, ο Έλληνας πρέσβης στην Άγκυρα ενημέρωνε τον

¹⁹⁶ Κιτσίκης, ό.π., σ.176, -- Η συνολική ποσότητα τροφίμων που ήλθε στην Ελλάδα από την Τουρκία, την πρώτη κατοχική διετία, δεν είναι απόλυτα σαφής. Άλλη πληροφορία καθορίζει τη βοήθεια αυτή σε 14.031 τόνους (βλ. Hionidou, ό.π., σ.130)

¹⁹⁷ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 10-12-1941, «Πως Διετέθησαν τα εκ της Τουρκίας Αποσταλέντα Τρόφιμα».

¹⁹⁸ Hionidou, ό.π., σ.130.

¹⁹⁹ Ο ανταποκριτής της τουρκικής εφημερίδας Vatan, επιβάτης στο Κουρτουλούς, περιγράφει την κατάσταση στον Πειραιά κατά την άφιξη του πλοίου εκεί, τον Οκτώβριο του 1944 : «Ό,τι είδα στην Ελλάδα είναι εκατό φορές χειρότερα απ' όσα έχουν γραφτεί για την άθλια κατάσταση εκεί. Μου φάνηκε πως έμπαινα στην Κόλαση...Όταν το πλήρωμα του πλοίου βγήκε στη στεριά, το περικύκλωσαν εκατοντάδες άνθρωποι που φώναζαν "δώστε μας τουλάχιστον ένα ψίχουλο ψωμί, πεθαίνουμε από την πείνα". Οι Γερμανοί φρουροί διέλυσαν το πλήθος. Περπατώντας μέσα στην πόλη είχαμε κυριευθεί από φρίκη. Οι άνθρωποι που συναντούσαμε έμοιαζαν με σκελετούς». (Symmachos, GREECE FIGHTS ON, στο Κώστας Ν. Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού - Δραγώνα, ό.π., σ.182).

²⁰⁰ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 6-12-1942, «Η Μεταφορά Τροφίμων εκ Βουλγαρίας και Τουρκίας».

²⁰¹ Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Επιστημ. Επιμέλεια Χρήστος Χατζηϊωσήφ, τ. Β', μέρος 2^ο, εκδ. Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2002, σ.287.

²⁰² Εφ. Πρωϊνός Τύπος, 14-1-1942, «Καθιερύεται Δελτίον δια τον Άρτον εις Τουρκίαν».

²⁰³ ό.π., 23-1-1942, «Μέτρα Επαρκείας εις την Τουρκίαν».

²⁰⁴ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 27-8-1942, «Τα Τουρκικά Μέτρα δια τον Επισιτισμόν».

²⁰⁵ Κιτσίκης, ό.π., σ.178.

Τσουδερό για την αδυναμία να σταλούν στην Ελλάδα οι 50.000 τόνοι τροφίμων²⁰⁶ που είχαν εγκρίνει οι Τούρκοι, γινόταν φανερό ότι λύση από την Τουρκία, για τον επισιτισμό των Ελλήνων, δεν ήταν εφικτή.

2.3 Θνησιμότητα και Θάνατοι από Πείνα στη Νίκαια - Ρυθμοί Θανάτων

Από τη διεξαχθείσα έρευνα στο Δήμο Νίκαιας προέκυψαν τα παρακάτω στοιχεία σχετικά με τη θνησιμότητα στην περιοχή.

Σε σχέση με τα προπολεμικά έτη 1939 και 1940, διαπιστώνεται (βλ. Πίνακα 1) υπερδιπλασιασμός της θνησιμότητας το 1941 (αύξηση 263,1% ως προς το 1939 και 249,6% ως προς το 1940). Η αύξηση αποτυπώνεται στο μέσο μηνιαίο αριθμό θανάτων του 1941 (βλ. Πίνακα 2) που αντιστοιχεί σε 154 θανάτους. Ο αντίστοιχος αριθμός θανάτων τα προπολεμικά έτη ήταν 58 και 62 θάνατοι.

Πίνακας 1

Συγκριτικός Πίνακας Θνησιμότητας και Θανάτων από Πείνα
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΙ ΘΑΝΑΤΟΙ	ΘΑΝΑΤΟΙ ΑΠΟ ΠΕΙΝΑ ²⁰⁷	ΘΑΝΑΤΟΙ ΑΠΟ ΑΛΛΑ ΑΙΤΙΑ	ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΔΗΜΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ ²⁰⁸ Άντρες : 28.070 Γυναίκες : 31.482 Σύνολο : 59.552
1939	701	-	-	
1940	739	-	-	
1941	1845	307	1538	
1942	3062	1104	1958	
1943	788	73	715	
1944	1344	52	1292	
1945	818	-	-	
1946	560	-	-	
Σύνολο (1941-1944)	7039	1536	5503	
Γενικό				

²⁰⁶ Papastratis, British Policy..., ό.π., σ.116.

Σύνολο	9857		
--------	------	--	--

Πηγή : Ληξιαρχικά Βιβλία Θανάτων Δήμου Νίκαιας Αττικής.

Το 1942 η θνησιμότητα υπέρ τετραπλασιάζεται (αύξηση 414,3% σε σχέση με το 1940 και 436,8% σε σχέση με το 1939) με μέσο μηνιαίο αριθμό θανάτων τους 255. Η χρονιά αυτή συγκέντρωσε τους περισσότερους θανάτους από πείνα στη διάρκεια της κατοχικής τετραετίας (ποσοστό 71,8% της συνολικής θνησιμότητας από πείνα). Ανάλογο συμπέρασμα προέκυψε από έρευνα, για τους θανάτους από πείνα, σε επτά δήμους της Αττικής²⁰⁹ την περίοδο εκείνη.

Το 1943 οι θάνατοι μειώνονται αισθητά. Η μείωση των θανάτων αγγίζει τα προπολεμικά επίπεδα θνησιμότητας: καταμετρούνται 788 θάνατοι συνολικά (715, αν εξαιρέσουμε τους θανάτους από πείνα) και διαμορφώνεται ένας μέσος μηνιαίος αριθμός 66 θανάτων.

ΕΤΟΣ	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Μέσος Μηνιαίος Αριθμός Θανάτων	58	62	154	255	66	112	68	47

Πίνακας 2

**Μέσος Μηνιαίος και Ετήσιος Αριθμός Θανάτων
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946.**

Μέσος Ετήσιος Αριθμός Θανάτων (ανά διετία)	720	2454	1066	689
--	-----	------	------	-----

Η παρατηρούμενη μείωση της θνησιμότητας το 1943, που αρχίζει να γίνεται σταδιακά αντιληπτή από την άνοιξη του 1942 (βλ. Πίνακα 3 και 4) και παγιώνεται

²⁰⁷ Αφορούν την υπό έρευνα περίοδο : 27/4/1941 - 31/10/1944.

²⁰⁸ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Βασίλειον της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1960, σ.63.

²⁰⁹ Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε Αιγάλεω, Καλλιθέα, Μοσχάτο, Ν.Ιωνία, Ν.Σμύρνη, Περιστέρι και Χαϊδάρι, έδειξε ότι «οι περισσότεροι απεβίωσαν το δεύτερο έτος της Κατοχής (ποσοστό 76,7%), και δικαιολογημένα το 1942 αναδεικνύεται στο πιο θανατηφόρο έτος της τετραετίας 1941-1944. (βλ. Τζαβάρα Γεωργία, *Η Μάστιγα της Κατοχής, Η Πείνα ως Αιτία Θανάτου στην Κατοχή (1941-1944) και η Αναζήτηση των Θυμάτων της*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2007, σ.114.

πλέον σε όλο το 1943, εικονογραφεί την άρση του συμμαχικού αποκλεισμού και τη συνακόλουθη κατάστρωση και εφαρμογή του σχεδίου διεθνούς βοήθειας προς την Ελλάδα, υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, που επέτρεψε τον εφοδιασμό της χώρας σε τρόφιμα. Άρχισαν έτσι, από το Μάρτιο του 1942 και σταδιακά, να καλύπτονται στοιχειώδεις επισιτιστικές ανάγκες του λιμοκτονούντα και απελπισμένου ελληνικού λαού.

Από τα τέλη του 1941 η αγγλική διπλωματία προσανατολιζόταν στην άρση του αποκλεισμού. Η επιχειρηματολογία αποτυπωνόταν σε υπόμνημα του ΥΠ.ΕΞ της χώρας, της 3^{ης} Ιανουαρίου 1942. Μεταξύ των επιχειρημάτων ήταν ο κίνδυνος να μισηθούν οι Άγγλοι από τον ελληνικό λαό, εξίσου με τους Γερμανούς, μία πιθανή παραίτηση της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού,²¹⁰ σενάριο καθόλου αρεστό, αλλά και μία πιθανή συνθηκολόγηση της Τουρκίας, αν γνώριζε ότι θα εγκαταλείπονταν από τους συμμάχους, όπως η Ελλάδα.²¹¹ Ακόμη, η άποψη Τσουδερού ότι η πείνα εμπόδιζε την οργάνωση της αντίστασης²¹² δεν ήταν ευκαταφρόνητη.

Την 17η Ιανουαρίου 1942, εγκρίθηκε από την Αγγλία η αποστολή στην Ελλάδα ενός φορτίου σίτου 8000 τόνων. Ήταν το προοίμιο της άρσης του αποκλεισμού και της εκτέλεσης ενός σχεδίου, που επρόκειτο «για τη μεγαλύτερη διεθνή επιχείρηση αυτού του είδους στον Β' παγκόσμιο Πόλεμο».²¹³ Το σχέδιο προέβλεπε «να επιτραπεί η εισαγωγή, κάθε μήνα, προς όφελος του ελληνικού πληθυσμού, 15.000 τόνων σιταριού -στους οποίους επρόσθεταν, κάθε μήνα, 2.000-3.000 τόνους οσπρίων, 100 τόνους γάλα σε σκόνη- ύστερα 300, και μετά 600 τόνους από το Νοέμβριο 1942, που θα μετέφεραν οκτώ σουηδικά πλοία και θα εμοίραζε στον πληθυσμό ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός».²¹⁴

²¹⁰ Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.166, Βέρνη, 28 Ιανουαρίου 1942, Τηλεγράφημα αρ. 97, όμως απόρρητο, του Έλληνα πρέσβη Μαρκέττη στον Τσουδερό που μετεβίβασε τηλεγράφημα του Βεντήρη, όπως παραπέμπει ο Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.165, -- Καίρο, 27/01/1942, τηλεγράφημα αρ.61 του Έλληνα Πρέσβη Δημητρίου Καψάλη που μετεβίβασε τηλεγράφημα του Κόλλα, όπως παραπέμπει ο Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.166.

²¹¹ Φλαϊσερ, *ό.π.*, σ.207.

²¹² Λονδίνο, 17/11/1941. Γράμμα χωρίς αριθμό, στα αγγλικά, τεσσάρων δακτυλογραφημένων σελίδων που επεδόθη την ίδια μέρα στον ιδιαίτερο γραμματέα του Άντονι Ήντεν από την πρεσβεία του Λονδίνου, όπως παραπέμπει ο Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.157.

²¹³ Μον, *ό.π.*, σ.13.

²¹⁴ Κιτσίκης, *ό.π.*, σ.164.

Οι μηνιαίες αποστολές σίτου αποτέλεσαν δωρεά της Καναδικής Κυβέρνησης. Σε έγγραφο του Βρετανού πρέσβη στην Αμερική Halifax προς το Foreign Office, τον Ιούλιο του 1942, αναφέρονταν ότι «σύμφωνα με το σχέδιο βοήθειας προς την Ελλάδα θα σταλούν εκ μέρους της Καναδικής Κυβέρνησης, της Κυβέρνησης της Αργεντινής, του Greek War Relief Association, του Greek War Relief Fund of Canada και του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κατά το χρονικό διάστημα Ιουλίου 1942 – Σεπτεμβρίου 1944, συνολικά 133.991,5 αμερικανικοί τόνοι τροφίμων».²¹⁵ Η τελική συμφωνία διασφάλιζε την ελεύθερη δίοδο των πλοίων από τα εμπόλεμα κράτη, τα οποία δέχονταν ότι το σύνολο της ελληνικής παραγωγής τροφίμων, αλλά και των εισαγωγών, θα διατίθετο στον άμαχο ελληνικό πληθυσμό. Όσα εγχώρια τρόφιμα καταλάωνε ο στρατός κατοχής θα έπρεπε να αναπληρώνονται.

Επιπρόσθετα, συγκροτήθηκε Επιτροπή αποτελούμενη από επτά Σουηδούς και επτά Ελβετούς, το Σουηδό διπλωμάτη Paul Mohn και τον συμπατριώτη του S. Allard.²¹⁶ Η επιτροπή αυτή με την ονομασία «Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων» (Joint Relief Commission), συγκροτήθηκε και εγκαταστάθηκε επίσημα στην Αθήνα το Σεπτέμβριο του 1942, λειτουργώντας υπό την αιγίδα του Διεθνή Ερυθρού Σταυρού με πρόεδρό της τον Paul Mohn.²¹⁷ Ουσιαστικά, ανέλαβε την ευθύνη για τη διανομή της διεθνούς βοήθειας στον ελληνικό πληθυσμό. Σημαντικό χαρακτηριστικό της ήταν η ανεξαρτησία της από την ελληνική κυβέρνηση και –ως ένα βαθμό– από τις δυνάμεις κατοχής, στοιχείο που της επέτρεπε ίσως και να απαιτούσε παύση εκπροσώπων της κυβέρνησης, αν ένιωθε ότι παρεμποδίζονταν οι δραστηριότητές της.²¹⁸

Τη 2^α Μαρτίου 1942 η σουηδική κυβέρνηση, που είχε αρχικά βολιδοσκοπηθεί για τον ειδικό ρόλο της,²¹⁹ ενημέρωσε 16 και 19 Μαρτίου 1942 Βερολίνο και Ρώμη για το διεθνές σχέδιο που έπρεπε να ανατεθεί στο Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, εφόσον τούτο

²¹⁵ Μαρία Σπηλιωτοπούλου, Προκόπης Παπαστράτης, *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών*, τ. Α', 1940-1943, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ.292.

²¹⁶ Φλαϊσερ, *ό.π.* σ.210.

²¹⁷ Εφ.Ελεύθερον Βήμα, 27-9-1942, «Ανακοινώσεις του Προέδρου της Αντιπροσωπείας της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού» -- Ηιονίδου, *ό.π.*, σσ.57,131.

²¹⁸ *ό.π.*, σ.238-239.

²¹⁹ Μόν, *ό.π.*, σ.30.

ήταν «απαράβατος όρος των κατακτητών».²²⁰ Το σχέδιο, αντικείμενο πολλαπλών διπλωματικών διαβουλεύσεων, τέθηκε σε εφαρμογή την 7η Αυγούστου 1942 όταν τρία σουηδικά πλοία «έφυγαν από το Μόντρεαλ για τον Πειραιά. Από το Μάρτιο ως τον Αύγουστο, αποστολές στην Ελλάδα με σουηδικά εμπορικά, 20.300 τόνων σιτάρι κι αλεύρι, επέτρεψαν να ετοιμασθεί το γενικό σχέδιο ανεφοδιασμού».²²¹

Την 21η Μαρτίου 1942, έφτασε στον Πειραιά το σουηδικό πλοίο Radmanso, που μετέφερε το πρώτο φορτίο σιτάρι: 7000 από τους 8000 τόνους σίτου που είχε υποσχεθεί η αγγλική κυβέρνηση.²²² Επίσης, «το σουηδικό καράβι Sicilia ναυλώθηκε και έφυγε από τη Νέα Υόρκη στις 28 Μαρτίου 1942 με φορτίο 2.288 τόνους σιτάρι».²²³ Τέλη Ιουνίου 1942, στο λιμάνι Γκότεμποργκ, «οκτώ πλοία εξοπλίζονταν για την ανθρωπιστική αποστολή τους».²²⁴ Τα πλοία αυτά αποτελούσαν το λεγόμενο Λευκό Στόλο,²²⁵ μεταξύ των οποίων ήταν τα «Φορμόζα», «Έρωσ» και «Καμέλια».

Η θνησιμότητα στη Νίκαια το 1944 παρουσιάζει, σε σχέση με το 1943, μία αύξηση 40%, που παραπέμπει σε ποσοστά διπλάσια της προπολεμικής περιόδου. Η αύξηση δεν αποδίδεται μόνο στην πείνα. Κυρίως σχετίζεται με τοπικά γεγονότα και εξελίξεις της κατοχικής περιόδου: Οι βομβαρδισμοί, οι μάχες που διεξήχθησαν στους δρόμους της πόλης αρχές Μαρτίου του 1944, οι εκτελέσεις, μεταξύ των οποίων και οι πραγματοποιούμενες στο Μπλόκο της Κοκκινιάς τον Αύγουστο του 1944, αλλά και οι αιματηρές συγκρούσεις στα "Δεκεμβριανά" το 1944.

Μείωση της θνησιμότητας διαφαίνεται το 1945, σε βαθμό που πλησιάζει τα προπολεμικά επίπεδα. Η μείωση συνεχίζεται το 1946, που σημειώνονται ποσοστά θνησιμότητας χαμηλότερα της περιόδου προ του πολέμου. Όπως αποτυπώνεται στο Γράφημα 1 και στον Πίνακα 2, τη διετία 1941-1942 και -σε μικρότερο βαθμό- τη διετία 1943-1944, παρατηρούνται αυξημένα ποσοστά θνησιμότητας σε σύγκριση με τα χαμηλά ποσοστά της πρώτης προπολεμικής και μεταπολεμικής διετίας.

²²⁰ Αναφορά σε έντυπο με τίτλο Ελληνική Πολεμική Περίθαλψις..., ό.π., σ.4,

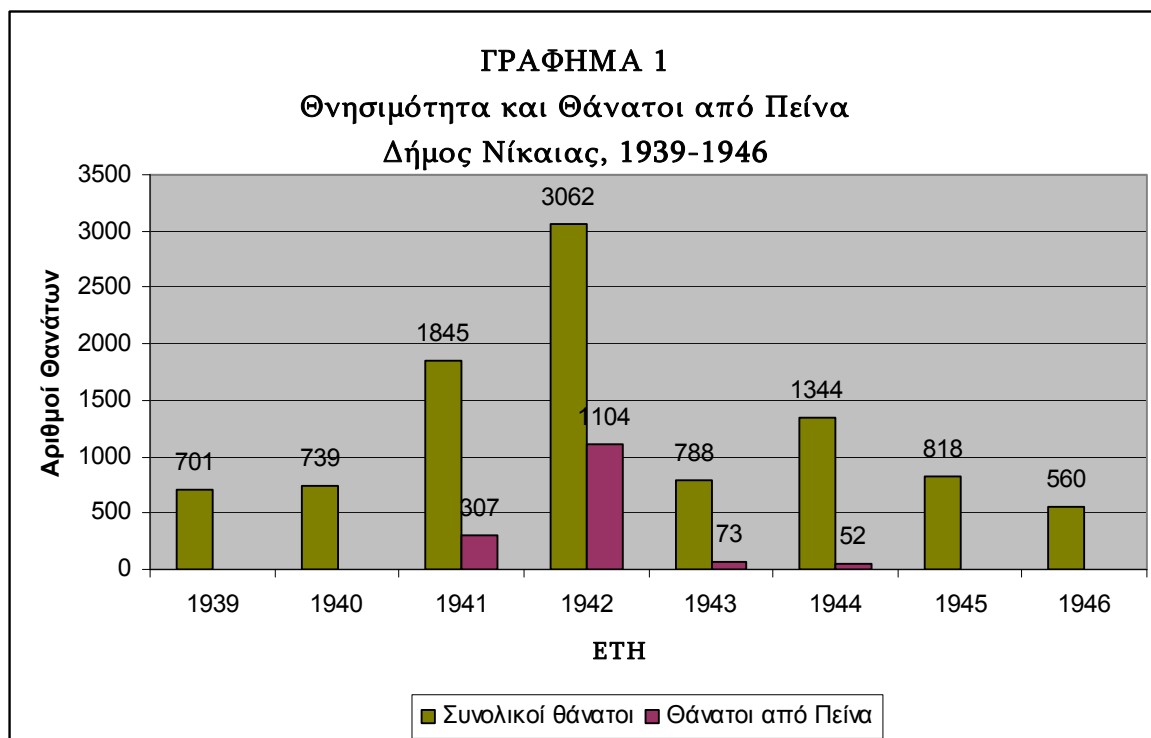
²²¹ Κιτσίκης, ό.π., σ.164.

²²² ό.π., σ.163.

²²³ Μόν, ό.π., σ.27.

²²⁴ ό.π., σ.36.

²²⁵ ό.π., σσ. 35-41.

Αναφορικά με τη θνησιμότητα από πείνα, διαπιστώνεται ότι αντιπροσωπεύει το 21,8% της συνολικής θνησιμότητας, περίπου κάτι λιγότερο από το $\frac{1}{4}$ των συνολικών θανάτων της πόλης, στο χρονικό πλαίσιο της κατοχικής τετραετίας.

Αυξημένα ποσοστά θανάτων από πείνα παρατηρούνται την πρώτη κατοχική διετία (1941-1942): συνολικά αριθμούνται 1.411 θάνατοι, με αναλογία 92% στη συνολική θνησιμότητα από πείνα. Το 1942, οι θάνατοι από πείνα αυξήθηκαν, σε σχέση με το προηγούμενο έτος, κατά 3,6 φορές (ποσοστό 359,6%). Τα επόμενα δύο χρόνια (1943-1944) οι θάνατοι αυτοί μειώνονται. Παρατηρείται σημαντική πτώση του αριθμού των θανάτων²²⁶ σε σχέση με το 1942 (κατά 15,1 φορές το 1943, κατά 21,2 φορές το 1944) : 73 θάνατοι το 1943, 52 θάνατοι το 1944. Οι συνολικά 125 θάνατοι από πείνα της δεύτερης κατοχικής διετίας, αντιστοιχούν μόνο στο 8% της συνολικής θνησιμότητας από πείνα της περιόδου 1941-1944.

Η κατανομή των θανάτων στην πόλη της Νίκαιας, κατά έτος και μήνα για την περίοδο 1939-1946, και η αντίστοιχη κατανομή των θανάτων από πείνα, όπως

²²⁶ Όμοιες διαπιστώσεις, προκύπτουν από την έρευνα για τους θανάτους από πείνα, στους επτά δήμους της Αττικής, σύμφωνα με τις οποίες το 1943 «...σημειώθηκε κατακόρυφη πτώση των θανάτων από πείνα και τα θύματά της περιορίζονται στα 70 (μείωση της θνησιμότητας κατά 967,6%), ενώ το τελευταίο έτος της κατοχής είναι μόλις 11», (βλ. Τ ζ α β ά ρ α , ό.π., σ.114).

εικονογραφείται στους Πίνακες 3 και 4, επιτρέπουν να παρατηρηθεί ότι ο Δεκέμβριος του 1941 και οι πρώτοι μήνες του 1942, ιδιαίτερα ο Ιανουάριος και ο Μάρτιος, συγκεντρώνουν την υψηλότερη θνησιμότητα και συχνότητα θανάτων πείνας. Οι επισιτιστικές δυσκολίες είχαν ήδη εμφανισθεί από το Μαΐο του 1941 όταν είχε ανακοινωθεί ότι η διανομή του άρτου θα γίνεται με δελτίο και «εις ποσότητα 100 δραμίων κατ' άτομο».²²⁷ Τον ίδιο μήνα, γινόταν γνωστό ότι δικαίωμα στο γάλα είχαν «μόνον οι άγοντες ηλικίαν μέχρι 18-20 ετών»,²²⁸ ενώ οι υπόλοιποι θα είχαν γάλα μόνο εφόσον περίσσευε.²²⁹

Με δεδομένο ότι οι θάνατοι από πείνα, όπως φαίνεται στον πίνακα 4, εμφανίζονται με υψηλά ποσοστά από το Νοέμβριο του 1941 και συνεχίζουν να έχουν υψηλή συχνότητα, ουσιαστικά μέχρι και τον Ιούνιο του 1942, οπότε διακρίνονται τάσεις σταδιακής μείωσης, συμπεραίνεται ότι ο χειμώνας του 1941 - 1942 και η άνοιξη του 1942 διαμορφώνουν για τη Νίκαια, την πλέον τραγική περίοδο, κρίνοντας κυρίως από την οπτική της απώλειας των ανθρώπινων ζώων, συνεπεία των στερήσεων.

Στα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, συνέτεινε μία επιπρόσθετη δυσχέρεια που αντιμετώπισαν οι Αθηναίοι. Ήταν το ψύχος του χειμώνα 1941-1942. Το Νοέμβριο του 1941, η δριμύτης του ψύχους προσελάμβανε «μίαν όλως εξαιρετικήν σημασίαν».²³⁰ Την τελευταία ημέρα του 1941, «το θερμόμετρον την νύκτα εδείκνυε 3-5 βαθμούς υπό το μηδέν. Η παγωνιά της νυκτός ήτο αφόρητος...τα νερά ιδίως των υδροσωλήνων επάγωγσαν και πλείστα σπίτια εστερήθησαν του ύδατος επί πολλάς ώρας».²³¹ Τον Ιανουάριο του 1942, οι καιρικές συνθήκες ήταν εξίσου κακές με θερμοκρασίες υπό του μηδενός.²³²

Δεν ήταν όμως, μόνο η Αθήνα, που γνώρισε χαμηλές θερμοκρασίες οι οποίες συνέβαλαν στην αύξηση των ποσοστών θνησιμότητας. Δημοσιευμένα στοιχεία για τις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά, αλλά και για τα νησιά Χίο, Μύκονο και Σύρο,

²²⁷ Εφ. Πρωΐα, 2-5-1941, «Η Διανομή Άρτου».

²²⁸ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 16-5-1941, «Διά το Γάλα».

²²⁹ Εφ. Πρωΐα, 17-5-1941, «Η Διανομή Γάλακτος».

²³⁰ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 15-11-1941, «Δια τον Χειμώνα».

²³¹ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 31-12-1941, «Εξακολουθεί Δριμύ το Ψύχος των Τελευταίων Ημερών».

²³² ό.π., 25-1-1942, «Δριμύ Ψύχος Εξακολουθεί εις Ολόκληρον την Ελλάδα».

δείχνουν επίσης ότι υπήρξε κορύφωση της θνησιμότητας τους πιο κρύους μήνες του χειμώνα 1941-1942.²³³ Οι καιρικές συνθήκες λοιπόν, συνέβαλαν σε μία παραγμένη ιστορική συγκυρία, στην εκδήλωσης υψηλής θνησιμότητας.

Πίνακας 3
Εποχική Κίνηση Θανάτων
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946

ΕΤΗ	ΜΗΝΕΣ													ΣΥΝΟΛΟ
1939	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	ΑΙΤ	701
	68	75	64	59	60	59	63	43	51	47	57	55	-	
1940	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ		739
	65	46	48	55	52	76	99	58	39	53	73	75	-	
1941	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ		1845
	85	70	87	61	110	80	100	111	100	189	379	472	1	
1942	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ		3062
	439	379	443	272	242	219	214	171	172	192	185	132	2	
1943	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ		788
	108	73	93	59	41	56	61	77	45	46	69	60	-	
1944	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ		1344
	170	82	116	98	101	90	75	198	112	101	39	162	-	
1945	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ		818
	131	72	98	53	62	49	57	63	52	49	71	61	-	
1946	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ		560
	67	70	54	39	35	50	37	49	29	39	42	49	-	
ΣΥΝΟΛΟ	1133	867	1003	696	703	679	706	770	600	716	915	1066	3	9857
ΣΥΝΟΛΟ 1941-1944	802	604	739	490	494	445	450	557	429	528	672	826	3	7039

²³³ Hionidou, ό.π., σ.176.

Πίνακας 4

Θνησιμότητα από Πείνα – Εποχική Κίνηση Θανάτων
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941 - 31/10/1944

ΕΤΗ	ΜΗΝΕΣ												ΣΥΝΟΛΟ
1941	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	307
	-	-	-	01	03	-	02	04	03	21	88	185	
1942	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	1104
	194	158	227	118	102	77	49	35	39	47	33	23	
1943	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	73
	12	08	05	04	04	05	05	05	06	06	09	04	
1944	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	52
	12	04	02	04	-	04	05	07	10	04	-	-	
ΣΥΝΟΛΟ	218	170	234	127	109	86	61	51	58	78	132	212	1536

Η διαφαινόμενη πτώση των συνολικών θανάτων και των θανάτων πείνας, από τον Απρίλιο του 1942, μπορεί να αποδοθεί στη βελτίωση των καιρικών συνθηκών αλλά κυρίως, «στην αυξημένη διαθεσιμότητα στην αγορά φρέσκων φρούτων και λαχανικών, προϊόντων που δεν μπορούσαν να αποθηκευτούν και ήταν εποχιακά».²³⁴

Επιπλέον είναι σημαντικό, ως προς τη λειτουργία της αγοράς, ότι «στους εννέα μήνες που ακολούθησαν το Νοέμβριο του 1942, ο πληθωρισμός υποχώρησε και η οικονομία σταθεροποιήθηκε».²³⁵ Σε αυτό πρέπει να συνέβαλε η αισιοδοξία που άρχισε να επικρατεί για γρήγορο τέλος του πολέμου, γεγονός που οδήγησε σε απελευθέρωση αρκετών αποθεμάτων τροφίμων στην αγορά : «το Δεκέμβριο του 1942 η αγορά της Αθήνας ήταν γεμάτη τρόφιμα». ²³⁶ Ωστόσο, από το Μαΐο του 1943 και ειδικότερα από το φθινόπωρο και μετά, ο πληθωρισμός αυξήθηκε σε απίστευτα επίπεδα.²³⁷

²³⁴ ό.π., σσ.39-40.

²³⁵ ό.π., σ.42.

²³⁶ ό.π.

²³⁷ ό.π., σ.44.

2.4 Το Ιστορικό Περιβάλλον

Οι αριθμοί των θανάτων επηρέασαν τις αντιδράσεις της ελληνικής πολιτείας και της ελληνικής κοινωνίας. Οι αρχικές κυβερνητικές αντιδράσεις εκφράζονταν στον Αθηναϊκό Τύπο με διαβεβαιώσεις, διακηρύξεις ενδιαφέροντος αλλά και συστάσεις ή προτροπές. Κύριο μέλημα της κατοχικής κυβέρνησης, μεταξύ άλλων, ήταν η επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος²³⁸ και η παγίωση αισθήματος ασφάλειας στον ελληνικό λαό.²³⁹

Η αισιοδοξία των κατοχικών αρχών και της κυβέρνησης ήταν εμφανής. Ο Γερμανός φρούραρχος Αθηνών Φόν Σέφεν μιλούσε για ενίσχυση της χώρας που θα κάλυπτε τις διατροφικές ανάγκες των Ελλήνων.²⁴⁰ Δινόταν διαβεβαίωση -και από υπουργικά χείλη- για αποδέσμευση των κρατηθέντων αποθεμάτων τροφίμων,²⁴¹ και τονιζόταν ότι τα γερμανικά στρατεύματα είχαν έρθει στην Ελλάδα με φιλικές διαθέσεις.²⁴² Οι πολίτες καλούνταν να εφαρμόζουν βασικές αρχές του κυβερνητικού λόγου: ενότητα, αδιασάλευτη τάξη, κοινωνική αλληλεγγύη, αποτροπή δημιουργίας αποθεμάτων τροφίμων.²⁴³

Οι θάνατοι από πείνα γρήγορα έφεραν αλλαγή στις αρχικές θέσεις. Τον Οκτώβριο του 1941 έγινε επιτρεπτή η μεταφορά τροφίμων από οικογενειάρχες²⁴⁴ αλλά και η μεταφορά «οκτώ οκάδων εν συνόλω τροφίμων άνευ οιασδήποτε αδείας».²⁴⁵ Την ίδια στιγμή ο Πρωθυπουργός Τσολάκογλου αναγνώριζε²⁴⁶ ότι «...αι δυσκολίαι και αι στερήσεις θα είνε ο κανών της ζωής μας».

²³⁸ Ε φ. Π ρ ω ῖ α, 30-4-1941, «Ανακοινώσεις του κ.Πρωθυπουργού».

²³⁹ ό.π., «Προκήρυξεις προς τον Λαόν».

²⁴⁰ Ε φ. Ε λ ε ὕ θ ε ρ ο ν Β ή μ α, 29-4-1941, «Ο Επισιτισμός».

²⁴¹ ό.π., 7-5-1941, «Τα Επισιτιστικά», -- Ε φ. Π ρ ω ῖ α, 8-5-1941, «Η Μέριμνα δια τον Επισιτισμό»

²⁴² ό.π., 28-4-1941, «Ο Δήμαρχος Αθηναίων», -- ό.π., 9-5-1941, «Βαρυσήμαντος Συνέντευξης του κ. Πρωθυπουργού προς Γερμανικήν Εφημερίδα. Ετόνισεν ότι οι Γερμανοί Στρατιώται ἤλθον εις την Ελλάδα Ὅχι ως Νικηταί ἀλλ' ως Φίλοι».

²⁴³ ό.π., 27-4-1941, «Ηνωμένοι και Αλληλέγγυοι».

²⁴⁴ Ε φ. Α κ ρ ό π ο λ ι ς, 11-10-1941, «Η Εκδοθείσα Διαταγή δια τας Μεταφοράς Τροφίμων Παρ' Οικογενειάρχων εις Αθήνας».

²⁴⁵ Ε φ. Ε λ ε ὕ θ ε ρ ο ν Β ή μ α, 27-11-1941, «Η Μεταφορά Τροφίμων».

²⁴⁶ Ε φ. Π ρ ω ῖ α, 18-10-1941, «Ο Στρατηγός Τσολάκογλου Καλεί τον Λαό εις Αγώνα προς Περιφρούρησιν της Ελλάδος ως Φυλής και ως Ἔθνους».

Η κυβέρνηση άρχισε να επικαλείται την ανάγκη της εντατικής καλλιέργειας²⁴⁷ και της αυτάρκειας της χώρας.²⁴⁸ Στον τομέα της αγορανομικής πολιτικής, επιδιώχθηκε η πάταξη της μαύρης αγοράς. Από το Μαΐο του 1941, συγκροτήθηκαν δικαστήρια όπως το αισχροδικείο,²⁴⁹ το ειδικό Αγορανομικό Σώμα²⁵⁰ ή τα ανώτερα αγορανομικά δικαστήρια,²⁵¹ σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Βόλο, Πάτρα και Ναύπλιο με πενταμελή σύνθεση.²⁵² Εισήχθη ο θεσμός των αγορανομικών ανακριτών και καθιερώθηκαν αγορανομικά αδικήματα που διώκονταν με βαθμό κακουργήματος.²⁵³ Η θανατική ποινή καθιερώθηκε με νομοθετικό διάταγμα, ήδη από το Μαΐο του 1941,²⁵⁴ με εντολές αυστηρής εφαρμογής του.²⁵⁵ Μεταξύ των ποινών ήταν η στέρηση άδειας ασκήσεως επαγγέλματος και η ποινή της εκτοπίσεως.²⁵⁶

Στην αγορά επήλθαν αλλαγές. Εκτός από την εμφάνιση νέου τύπου άρτου με προσμίξεις,²⁵⁷ αλλά και νοθείας στα τρόφιμα,²⁵⁸ υπήρξε αλλαγή σε αρκετά μαγαζιά. Κουρεία, φαρμακεία, μανάβικα, πωλούσαν πάστες «περιέργων σχημάτων και χρωμάτων»,²⁵⁹ ενώ κυριαρχούσαν τα κρούσματα κλοπής στο ζύγισμα.²⁶⁰ Σύντομα απαγορεύτηκε η έκθεση τροφίμων σε βιτρίνες των καταστημάτων²⁶¹ και οι ουρές ανθρώπων που περίμεναν για να τους δοθεί φαγητό, έγιναν μέρος της καθημερινής ζωής.²⁶²

²⁴⁷ *ό.π.*, 28-4-1941, «Περισυλλογή και Εργασία».

²⁴⁸ *ό.π.*, 7-5-1941, «Η Αναδιοργάνωση του Επισιτισμού», -- *ό.π.*, 29-1-1942, «Αι Οικονομικαί Κατευθύνσεις του Έτους 1942», -- *ό.π.*, 15-6-1941, «Η Εντατική Καλλιέργεια», -- *Ε φ. Α κ ρ ό π ο λ ι ς*, 15-10-1941, «Μία Εγκύκλιος του Υπουργείου Παιδείας».

²⁴⁹ *Ε φ. Ε λ ε ύ θ ε ρ ο ν Β ή μ α*, 8-5-1941, «Σύστασις Αισχροδικείου».

²⁵⁰ *Ε φ. Α κ ρ ό π ο λ ι ς*, 26-8-1941, «Συνιστάται Νέον Ειδικόν Αγορανομικόν Σώμα προς Καταπολέμησην της Αισχροκερδείας. Αι χθεσιναί Αποφάσεις του Υπουργικού Συμβουλίου».

²⁵¹ *ό.π.*, 14-9-1941, «Συνεστήθησαν Ανώτερα Αγορανομικά Δικαστήρια με Δικαιοδοσίαν Δημεύσεως Περιουσιών και Επιβολής της Εσχάτης των Ποινών».

²⁵² *Ε φ. Ε λ ε ύ θ ε ρ ο ν Β ή μ α*, 17-9-1941, «Η Σύστασις και η Λειτουργία των Ανώτερων Αγορανομικών Δικαστηρίων...».

²⁵³ *Ε φ. Α κ ρ ό π ο λ ι ς*, 17-9-1941, «Μικτά Δικαστήρια Εξ Αξιωματικών και Δικαστών προς Καταπολέμησην της Αισχροκερδείας και της Μαύρης Αγοράς», -- *Ε φ. Π ρ ω ῖ α*, 17-9-1941, «Ο Νόμος Περί Συστάσεως Ανωτέρων Αγορανομικών Δικαστηρίων...».

²⁵⁴ *Ε φ. Π ρ ω ῖ α*, 12-5-1941, «Νόμος Κατά της Αισχροκερδείας».

²⁵⁵ *Ε φ. Α κ ρ ό π ο λ ι ς*, 3-8-1941, «Ποινή Θανάτου εις τους Ασκούντας Λαθρεμπόριον».

²⁵⁶ *Ε φ. Ε λ ε ύ θ ε ρ ο ν Β ή μ α*, 14-9-1941, «Τα μέτρα δια τας Αγορανομικάς Παραβάσεις».

²⁵⁷ *Ε φ. Π ρ ω ῖ α*, 4-5-1941, «Νέος Τύπος Αρτου».

²⁵⁸ *Ε φ. Α θ η ν α ῖ κ ᾱ Ν έ α*, 20-10-1942, «Κατά της Νοθείας».

²⁵⁹ *ό.π.*, 29-12-1941, «Κρεοπωλείον -Ζαχαροπλαστείον».

²⁶⁰ *ό.π.*, 20-7-1942, «Η Κλοπή στο Ζύγισμα».

²⁶¹ *ό.π.*, 23-4-1942, «Μέτρον Επιβαλλόμενον».

²⁶² *Ε φ. Π ρ ω ῖ ν ό ς Τ ύ π ο ς*, 3-10-1942, «Πολιτισμός στην Ουρά και άλλα Απρόοπτα», -- *Ε φ. Α θ η ν α ῖ κ ᾱ Ν έ α*, 9-10-1942, «Οι Ανάπηροι εις την Ουράν».

Οι κρατικές αυτές πολιτικές ήταν ευδιάκριτες σε όλη τη συγκεκριμένη περίοδο.²⁶³ Υπήρχε παρότρυνση καταγγελίας περιπτώσεων απόκρυψης τροφίμων, με αντάλλαγμα τη λήψη του 1/5 των κατασχεθέντων²⁶⁴ ενώ δεν έλειπαν και τραγικές περιπτώσεις, όπως άνθρωποι που έτρωγαν σκύλους ή γάτες.²⁶⁵ Στα κυβερνητικά μέτρα είχε περιληφθεί η καθιέρωση μοναδικού φαγητού σε εστιατόρια,²⁶⁶ και η υποχρέωση δήλωσης κατοχής ή εμπορίας ελαιόλαδου.²⁶⁷ Επίσης, είχε καθοριστεί δικαιούμενη ποσότητα τροφίμων για κάθε οικογενειάρχη²⁶⁸ και ειδική επιτροπή παρακολούθησης των τιμών.²⁶⁹ Ο ασφυκτικός έλεγχος των τιμών υπήρξε ωστόσο η κύρια αιτία της μαύρης αγοράς,²⁷⁰ η οποία ήταν η μόνη ενεργή ακριβώς επειδή ο κάθε ένας έπρεπε να έρθει σε επαφή με αυτήν για να επιβιώσει.²⁷¹ Επιπλέον, η κατάθεση του δελτίου άρτου και τροφίμων στα αστυνομικά τμήματα, αποτελούσε προϋπόθεση μετακίνησης.²⁷²

Η αποσυμφόρηση της Πρωτεύουσας περιλαμβανόταν στις κυβερνητικές προθέσεις. Στην Αθήνα υπήρχαν περίπου 100.000 άτομα, άλλοι στρατιώτες που αδυνατούσαν να μετακινηθούν στις πατρικές εστίες και άλλοι πολίτες που θεωρούσαν την πρωτεύουσα ασφαλέστερη περιοχή.²⁷³ Το καλοκαίρι του 1941, η Αθήνα δέχθηκε νέο κύμα προσφύγων: εκείνους από τη Δυτική Θράκη, που «έφευγαν από τη βουλγαρική απειλή».²⁷⁴ Το Μαΐο του 1941, καθόσον «διαταγές και εγκύκλιοι

²⁶³ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 19-11-1941, «Συνεχίζεται Υπό των Καταδιωκτικών Οργάνων η Δίωξις των Μεγαλεμπόρων της Μαύρης Αγοράς», -- Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 16-1-1942, «Επιβάλλεται η Ποινή του Θανάτου εις τους Κρύπτοντες Τρόφιμα».

²⁶⁴ Εφ. Πρωΐα, 30-8-1941, «Οι Συντελούντες εις την Ανακάλυψιν Αποκρυβέντων Τροφίμων Λαμβάνουν το Εν Πέμπτω αυτών».

²⁶⁵ Μίνος Δούνιας, *Επειτα από 120 Χρόνια Ελεύθερης Ζωής Είμεθα Πάλι Σκλάβοι. Το Ημερολόγιο Κατοχής*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1987, σ.118.

²⁶⁶ Εφ. Ακρόπολις, 8-8-1941, «Αγορανομικαί Ειδήσεις», -- Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 22-8-1941, «Μοναδικόν Φαγητόν».

²⁶⁷ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 19-8-1941, «Απαγορεύεται το Εμπόριον του Ελαίου».

²⁶⁸ Εφ. Ακρόπολις, 20-9-1941, «Ποίας Ποσότητος Τροφίμων Δικαιούται να Κατέχει Έκαστη Οικογένεια».

²⁶⁹ Εφ. Βραδυνή, 10-9-1941, «Συνεστήθη Ειδική Επιτροπή προς Παρακολούθησιν των Τιμών των Τροφίμων».

²⁷⁰ Ηιονίδου, ό.π., σσ.89. — Η μαύρη αγορά, ένα είδος ανεπίσημης οικονομίας, υπήρξε για αρκετούς αναγκαιότητα καθώς, συμμετέχοντας σε αυτήν είτε ως αγοραστές είτε ως πωλητές, μπορούσαν να εξασφαλίσουν παροχή τροφής ή εργασίας, σπανιότερα δε κάποιο κέρδος. (βλ. Ηιονίδου, ό.π., σσ.88).

²⁷¹ ό.π., σσ.101, 98.

²⁷² Εφ. Πρωϊνός Τύπος, 2-6-1942, «Απαιτείται Δελτίον Ταυτότητος διά Πάσαν Μετακίνησιν. Ποιοί είναι οι Υπεύθυνοι».

²⁷³ Σαμπατακάκη, ό.π., σ.32.

²⁷⁴ Μαργαρίτης, ό.π., σ.79.

διαδέχονταν η μία την άλλη στο όνομα της "αποκεντρώσεως",²⁷⁵ υπήρχαν συστάσεις για έξοδο στην επαρχία.²⁷⁶ Ταυτόχρονα, οι κατοχικές αρχές έδιναν εντολές στους Έλληνες οπλίτες να εγκαταλείψουν την Αθήνα.²⁷⁷ Η απογραφή²⁷⁸ πληθυσμού ήταν επίσης στις κυβερνητικές σκέψεις, για τον έλεγχο των δελτίων τροφίμων.²⁷⁹

Τα συσσίτια αποτέλεσαν το βραχίονα της κυβερνητικής πολιτικής στον επισιτισμό, γι' αυτό υπήρξε προσπάθεια να οργανωθούν.²⁸⁰ Η αρχική διστακτικότητα σε αιτήματα αυτοοργάνωσης, καθώς ήταν πιθανό μορφώματα με συλλογικό χαρακτήρα να απειλήσουν τον κρατικό έλεγχο, αναθεωρήθηκε. Σύντομα η κυβέρνηση όχι μόνο ανέχθηκε αλλά και υποστήριξε τη λειτουργία των συνεταιρισμών αφού διέκρινε την αναγκαιότητά τους.²⁸¹ Τον Αύγουστο του 1941, το υπουργείο Εργασίας αποφάσισε την υποχρεωτική λειτουργία συσσιτίων σε επιχειρήσεις.²⁸² Στον Τύπο είχαν διατυπωθεί απόψεις για συσσίτια ασθενούντων,²⁸³ ενώ στήριξης τύχαιναν και τα παιδικά συσσίτια.²⁸⁴

Η αρχή για τη δημιουργία συσσιτίων επαγγελματικών τάξεων έγινε με τους δημοσίους υπαλλήλους.²⁸⁵ Το παράδειγμα τους γρήγορα επεκτάθηκε.²⁸⁶ Από το Φθινόπωρο του 1941, εμφανίστηκαν φοιτητικά συσσίτια²⁸⁷ και αργότερα συσσίτια δικηγόρων.²⁸⁸ Ακολούθησαν οι Ιατροί,²⁸⁹ οι υπάλληλοι της Εθνικής Τράπεζας,²⁹⁰ οι

²⁷⁵ ό.π., σ.78.

²⁷⁶ Εφ.Πρωΐα, 27-5-1941, «Επείγει το Ζήτημα της Αποσυμφορήσεως των Αθηνών δι' Επισιτιστικούς Λόγους».

²⁷⁷ ό.π., 24-7-1942, «Οι εν Αθήναις Παραμείναντες Έφεδροι».

²⁷⁸ Εφ. Πρωΐνός Τύπος, 8-7-1942, «Η Απογραφή και τα Δελτία μας», -- Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 17-8-1942, «Ανάγκη Απογραφής».

²⁷⁹ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 15-4-1942, «Εντός του Μηνός θα γίνη Απογραφή του Πληθυσμού Αθηνών – Πειραιώς».

²⁸⁰ Εφ. Ακρόπολις, 8-8-1941, «Η Αυξημένη Μερής Άρτου δια τους Εργάτας».

²⁸¹ Μαργαρίτης, ό.π., σ.102.

²⁸² Εφ. Βραδυνή, 30-8-1941, «Η Εξεύρεσις των Τροφίμων και Υλικών...».

²⁸³ ό.π., 18-10-1941, «Το Ειδικόν Συσσίτιον».

²⁸⁴ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 28-2-1942, «Η Επέκτασις των Παιδικών Συσσιτίων», -- Εφ. Πρωΐνός Τύπος, 11-3-1942, «Το Συσσίτιον των Παιδιών των Ηθοποιών».

²⁸⁵ Εφ. Βραδυνή, 2-7-1941, «Διευκολύνσεις Επισιτιστικά Παρέχονται εις Δημοσίους Υπαλλήλους», -- Εφ. Ακρόπολις, 15-8-1941, «Ένας Σωτήριος Θεσμός. Οργανούνται τα Πρώτα Πρατήρια Τροφίμων δια τους Δημοσίους Υπαλλήλους...».

²⁸⁶ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 22-8-1941, «Τα Πρατήρια Τροφίμων των Υπαλλήλων».

²⁸⁷ Εφ. Ακρόπολις, 26-9-1941, «Το Συσσίτιον των Εργαζομένων Φοιτητών».

²⁸⁸ Εφ. Πρωΐνός Τύπος, 15-1-1942, «Πως Απλοποίησαν οι Δικηγόροι το Επισιτιστικόν των Πρόβλημα».

²⁸⁹ ό.π., 17-1-1942, «Εργαζόμενοι, Συνεταιρισθήτε! Και οι Ιατροί Οργανώνουν το Συσσίτιον των...».

²⁹⁰ ό.π., 17-1-1942, «Ο Συνεταιρισμός και το Συσσίτιον των Υπαλλήλων της Εθνικής Τραπέζης».

δικαστικοί υπάλληλοι²⁹¹ και οι δημοτικοί υπάλληλοι.²⁹² Η σημασία των συσσιτίων ανάγκασε τον υπουργό Επισιτισμού να δεσμευτεί για τη συνέχειά τους.²⁹³ Μετά το χειμώνα 41-42, οι συνεταιρισμοί είχαν κυριαρχήσει. Περιλάμβαναν «54.000 οργανωμένα άτομα από τους 60.000 κατοίκους της πόλης».²⁹⁴ Διαμορφωνόταν λοιπόν ένας χώρος έντονης ζύμωσης κοινωνικών συμφερόντων με πολιτική διάσταση.

Η υποχρεωτική συγκέντρωση της αγροτικής παραγωγής επιβλήθηκε από την κυβέρνηση. Ήταν προπολεμικό μέτρο²⁹⁵ που στόχευε να καλυφθεί η χώρα από δικούς της πόρους.²⁹⁶ Σύμφωνα με το μέτρο «πάσα αγοραπωλησία, ανταλλαγή και μεταφορά, ως και διάθεσις πλεονασμάτων αραβοσίτου»²⁹⁷ τελούσε υπό απαγόρευση. Ωστόσο δεν βρήκε ανταπόκριση στους αγρότες, οι οποίοι από φόβο κρατούσαν όσο μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους μπορούσαν.²⁹⁸ Στις 12/1/1942 εγκαταστάθηκαν στις νομαρχίες επιτροπές για την επίβλεψη της συγκέντρωσης.²⁹⁹ Κλήθηκαν επίσης οι Νομάρχες³⁰⁰ και Κοινοτάρχες να συμβάλλουν ως «αλληλεγγύως υπεύθυνοι».³⁰¹ Παράλληλα, υπήρχε ειδική κρατική μεταχείριση σε αγρότες που οικιοθελώς παρέδιδαν τα περισσεύματα του σίτου.³⁰²

Η κυβερνητική παρέμβαση στην αγροτική παραγωγή τροποποιήθηκε το 1942.³⁰³ Επιβλήθηκε φόρος εις είδος με παρακράτηση 20-25% της παραγωγής³⁰⁴ που απέδωσε το 1942 «50.000 τόνους σιτηρών στις κρατικές αποθήκες».³⁰⁵ Σημειώνεται ότι, ο αγροτικός χώρος είχε πάντα οικονομική σημασία, ιδιαίτερα την κατοχή.³⁰⁶ Και

²⁹¹ ό.π., 18-1-1942, «Οι Δικαστικοί Υπάλληλοι».

²⁹² ό.π., 18-1-1942, «Συνεταιρισμοί και Συσσίτια των Δημοτικών Υπαλλήλων...».

²⁹³ Εφ.Ελεύθερον Βήμα, 17-7-1942, «Δεν θα Διακοπούν τα Συσσίτια. Ανακοινώσεις του κ. Γκοτζαμάνη».

²⁹⁴ Μαργαρίτης, ό.π., σ.103.

²⁹⁵ ό.π., σσ.69-70.

²⁹⁶ Εφ.Ελεύθερον Βήμα, 28-6-1941, «Μωρά και Άκαιρα Συνθήματα».

²⁹⁷ Εφ.Ακρόπολις, 13-9-1941, «Δια την Συγκέντρωσιν του Αραβοσίτου».

²⁹⁸ Hionidou, ό.π., σ.235.

²⁹⁹ Davide Rodogno, Η Ιταλική Κατοχή..., ό.π., σ.85.

³⁰⁰ Εφ.Ακρόπολις, 18-7-1941, «Αυστηρά Εγκύκλιος του κ. Πρωθυπουργού προς τους Νομάρχες...».

³⁰¹ Εφ.Ελεύθερον Βήμα, 2-11-1941, «Εξαιρετικά Μέτρα δια την Συγκέντρωσιν του Αραβοσίτου».

³⁰² ό.π., 10-8-1941, «Εις τους Αγρότας τους Παραδίδοντας Πλεονάσματα Σίτου Απεφασίσθη να Χορηγηθούν διάφορα Είδη Πρώτης Ανάγκης».

³⁰³ Μαργαρίτης, ό.π., σ.156

³⁰⁴ Εφ.Ελεύθερον Βήμα, 16-4-1942, «Φόρος εις Είδος και Παρακράτημα επί της Γεωργικής Παραγωγής...».

³⁰⁵ Μαργαρίτης, ό.π., σ.147.

³⁰⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, «Το ΕΑΜ Έχασε τη Μάχη της Μετακατοχικής...Μπομπότας», *Από τα Δεκεμβριανά στον Εμφύλιο*, Ελευθεροτυπία, Ε Ιστορικά .χ.χ. , σ.14.

μεταπολεμικά οι αγρότες βρέθηκαν στο επίκεντρο της πολιτικής προσοχής. Ενδεικτική είναι η υποστήριξη του Τσουδερού προς τους αγρότες μετά τον πόλεμο.³⁰⁷

Στο επίπεδο της κοινωνικής ζωής, η επαιτεία και τα άπορα παιδιά αποτελούσαν μία υπαρκτή δυσάρεστη δημόσια εικόνα. Η παρουσία ζητιάνων είχε αποτελέσει βέβαια σταθερό γνώρισμα της Αθήνας «σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα».³⁰⁸ Στην κατοχή, το φαινόμενο ενοχλούσε. Η παρουσία ενδεών αποτελούσε διαρκή υπενθύμιση των αποτελεσμάτων της κατάκτησης και της κυβερνητικής αναποτελεσματικότητας. Κυρίως, φαινόταν η πραγματική εικόνα των δυνατοτήτων του ελληνικού κράτους, η απουσία δηλαδή θεμελιωμένου συστήματος κοινωνικής αρωγής. Οι προσπάθειες ανακούφισης των άπορων και αδύναμων ήταν τυχαίες και αναποτελεσματικές.³⁰⁹ Τον Αύγουστο του 1941, η δημιουργία ασύλου για τους αποτελούντες «αληθινή πληγή δια τας Αθήνας»,³¹⁰ ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης να βρεθεί λύση.³¹¹ Η περισυλλογή των "αλητών"³¹² καταγράφηκε και σε ημερολόγια της εποχής.³¹³

Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός επιτέλεσε σημαντικό έργο. Από κοινού με τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό είχε διαχειριστεί τα τρόφιμα του «Κουρτουλούς»³¹⁴ και συνέβαλε στην παροχή εγγυήσεων από τους κατακτητές για ασφαλή διακίνηση ενδεχόμενης βοήθειας.³¹⁵ Αξιοσημείωτη ήταν επίσης η συμβολή των Ελλήνων της διασποράς στο επισιτιστικό πρόβλημα. Ειδικότερα αναφέρεται ο Αντώνης Μπενάκης, γιος του εθνικού ευεργέτη Εμμανουήλ Μπενάκη, από τον ελληνισμό της Αιγύπτου,

³⁰⁷ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Προγραμματικά Δηλώσεις και Γνώμαι*, Δημοκρατικών Προοδευτικών Κόμμα, Αθήνα 1947, σ.11.

³⁰⁸ Κορασίδου, *ό.π.*, σ.385.

³⁰⁹ Ηιονίδου, *ό.π.*, σσ.235.

³¹⁰ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 23-8-1941, «Η Επαιτεία».

³¹¹ *ό.π.*, 24-11-1941, «Η Επαιτεία», -- *ό.π.*, 26-1-1942, «Δια τα Απροστάτευτα Παιδιά», -- *ό.π.*, 19-3-1942, «Όχι μόνον Παρασιτικών».

³¹² Εφ. Πρωϊνός Τύπος, 24-1-1942, «Αι Αθήναι Απαλλάσσονται από την Πληγήν της Αλητείας και Επαιτείας», -- *ό.π.*, 21-5-1942, «Μέτρα κατά των Αλητών και Επαιτών».

³¹³ Γιώργος, Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου. 1939-1953, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 42005*, σ.312 : «4 Δεκεμβρίου....Το κάρο που κουβαλά τους πεθαμένους. Το αυτοκίνητο που γυρνά στους κεντρικούς δρόμους και περισυλλέγει με τη βία τα αλητόπαιδα, που αντιστέκονται και ξεφωνίζουν». Εδώ φανερώνεται με τη λογοτεχνική γραφίδα ο εξαναγκασμός των άπορων παιδιών να επιβιβαστούν σε ειδικά οχήματα που είχαν επιστρατευτεί για να «καθαρίσουν» την Αθήνα από την θλιβερή όψη που δημιουργούσαν οι επαίτες.

³¹⁴ Εφ. Ακρόπολις, 26-10-1941, «Ανακοίνωσις του Ερυθρού Σταυρού».

³¹⁵ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 28 - 2 - 1942, «Αι Αρχαί Κατοχής Παρέσχον Πάσαν Εγγύησιν δια Μεταφοράν του Σίτου εκ της Αιγύπτου».

που από το 1926 είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα. Το 1948 ανέλαβε την ευθύνη ώστε «σε συνεννόηση με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, όλες οι αδελφότητες της Καϊρινής παροικίας, πολλά σωματεία καθώς και οι τεκτονικές στοές Ίσις, Ελευθερία, Μέγας Κωνσταντίνος και Σωκράτης συμμετείχαν στη διοργάνωση εράνου για την αποστολή βιταμινών στην Ελλάδα προκειμένου να ενισχυθεί σε θρεπτική αξία η διατροφή των λιμοκτονούντων Ελλήνων».³¹⁶ Ο ίδιος, το 1922 είχε ιδρύσει «Επιτροπή Περίθαλψης Προσφύγων και, εκπροσωπώντας την πατρική του οικογένεια στην Αλεξάνδρεια, φρόντισε να αντιμετωπιστούν οι οικονομικές ανάγκες των προσφύγων που είχαν καταφύγει εκεί».³¹⁷

Κυρίαρχο στοιχείο στο ζήτημα του επισιτισμού ήταν η αξονική προπαγάνδα που στόχευε να αποκοπεί ο πληθυσμός «από κάθε εξωγενή επιρροή».³¹⁸ Εστιαζόταν στα σημεία που ακολουθούν :

1) Αποτροπή κατηγοριών περί κατάσχεσης τροφίμων. Η άποψη περί αρπαγής των τροφίμων του τόπου»,³¹⁹ ήταν εντύπωση των Ελλήνων που επιχειρήθηκε να διασκεδαστεί.³²⁰ Έπρεπε να δοθεί απάντηση στο αγγλικό επιχείρημα περί ευθύνης των κατακτητών για τη διατροφή των κατακτημένων λαών.³²¹ Το διεθνές δίκαιο, επέτρεπε στα στρατεύματα κατοχής να τρέφονται με επιτάξεις ανάλογες με τους πόρους της χώρας,³²² όμως οι πραγματοποιημένες επιτάξεις στην Ελλάδα, δεν ήταν ανάλογες.³²³

2) Υπόδειξη των αγγλικών ευθυνών, προκειμένου να θιγεί η ανθρωπιστική διάσταση του προβλήματος.³²⁴ Επιχειρήματα περί αγγλικής εξαπάτησης,³²⁵ έτειναν σε

³¹⁶ Ματούλα Τομαρά Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2007, σ.74.

³¹⁷ Ματούλα Τομαρά Σιδέρη, *Αλεξανδρινές Οικογένειες Χωρέμη – Μπενάκη - Σαλβάγου*, εκδ.Κέρκυρα, Αθήνα 2004, σ.141.

³¹⁸ Χάγκεν Φλαϊσερ, «Η Ελλάδα 1936-1944. Δικατατορία, Κατοχή, Αντίσταση», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου*, Επιστ.Επιμέλεια Χ.Φλαϊσερ – Ν.Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε, Αθήνα 2^η1989, σ.357.

³¹⁹ Διονύσιος Μπενετάτος, *Το Χρονικό της Κατοχής.1941-1944*, Αθήνα 1963, σ.33.

³²⁰ Εφ.Ελεύθερον Βήμα, 16-5-1941, «Τα Τρόφιμα Πειραιώς», -- Εφ.Πρωΐα, 22-7-1941, «Η Κατάστασις εις την Ελλάδα», -- ό.π., 17-9-1941, «Αι Δυνάμεις του Άξονος θα Εφοδιάσουν την Ελλάδα...», -- Εφ.Ελεύθερον Βήμα, 27-9-1941, «Η Ελλάς εις το Νέον Ευρωπαϊκόν Πρόγραμμα Ανεφοδιασμού. Η Βοήθεια των Δυνάμεων του Άξονος».

³²¹ Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα...*, ό.π., σ.201.

³²² Κιτσίκης, ό.π., σσ. 144-145.

³²³ Μαγκριώτης, ό.π., σ.41.

³²⁴ Εφ.Πρωϊνός Τύπος, 21-2-1942, «Σίτος δια την Ελλάδα».

³²⁵ Εφ.Αθηναϊκά Νέα, 24-12-1941, «Πως Η Αγγλία Επρόδωσε την Ελλάδα και την Παρέδωκεν εις την Πείναν».

πολιτική και ηθική μείωση των Άγγλων. Οι Γερμανοί αξιοποίησαν επαρκώς προπαγανδιστικά το ζήτημα των 350.000 τόνων σίτου, που η κυβέρνηση Κορυζή είχε αγοράσει, τονίζοντας την ευθύνη των Άγγλων. Παράλληλα, διαβεβαίωναν ότι κάθε βοήθεια σε τρόφιμα, θα κατέληγε στους Έλληνες. Εμφάνιζαν έτσι το πρόσωπο του καλοπροαίρετου κατακτητή. Το ζήτημα της πείνας αποτέλεσε ιδεολογικό όπλο. Ιδιαίτερα για τους Άγγλους, αφού ο έλεγχος των μεταπολεμικών εξελίξεων στην Ελλάδα συνδεόταν με το επισιτιστικό ζήτημα. Βέβαια, ιδεολογική χρήση της πείνας έγινε από όλους, συμπεριλαμβανομένων των ελληνικών κυβερνήσεων (κατοχικής και εξόριστης) και του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ).³²⁶

3) Προβολή των αρχών του Άξονα, που αφορούσαν ένα θεωρητικό οικονομικό πλαίσιο,³²⁷ με προβολή της αποτυχίας του φιλελευθερισμού³²⁸ έναντι του εθνικοσοσιαλισμού. Η Ιταλία ήταν χώρα πρότυπο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.³²⁹

4) Ανάδειξη του ενδιαφέροντος των κατακτητών για τα συσσίτια, που ήταν «ένδειξες των ευμενών διαθέσεων των Αρχών Κατοχής».³³⁰ Δεν έλειπαν οι αναφορές στο χρονοδιάγραμμα μηνιαίου εφοδιασμού,³³¹ που δεν εφαρμόστηκε. Η ιταλική μέριμνα προβαλλόταν ομοίως³³² με ανακοινώσεις για ιταλικά συσσίτια,³³³ αποστολή τροφίμων από τον Ιταλικό Ερυθρό Σταυρό,³³⁴ και για ιταλικά φορτία που έφθαναν δια θαλάσσης.³³⁵ Η προπαγάνδα των κατακτητών δεν υπήρξε όμως επιτυχής. Οι

³²⁶ Hionidou, ό.π., σ.239.

³²⁷ Εφ.Ελευθερον Βήμα, 2-12-1942, «Η Γερμανία Τροφοδοτεί την Ευρώπη».

³²⁸ ό.π., 1-8-1942, «Ο Μόνος Τρόπος δια την Εξασφάλισιν του Επισιτισμού της Ευρώπης».

³²⁹ Εφ.Πρωΐα, 22-8-1941, «Η Ιταλία θα Προωθήσει την Γεωργικήν Παραγωγήν των Χωρών που ακολουθούν ήδη την Τροχίαν της».

³³⁰ Εφ.Ακρόπολις, 20-7-1941, «Η Λειτουργία των Λαϊκών Συσσιτίων», -- ό.π., 14-10-1941, «Το Επισιτιστικόν», -- Εφ.Πρωΐα, 30-12-1941, «Χάρις εις την Μεσολάβησιν των Δυνάμεων του Άξονος Εξησφαλίσθη ο Επισιτισμός δια τους Προσεχείς Μήνας».

³³¹ ό.π., 23-8-1941, «Γερμανική Αποστολή Σιτηρών εις Ελλάδα», -- Εφ.Βραδυνή, 23-8-1941, «10.000 τόννους σίτου Διέθεσε το Ραϊχ δια την Ελλάδα. Αι Πρώται Μεταφοραί», -- Εφ.Ελευθερον Βήμα, 20-9-1942, «Η Γερμανία στέλλει εις Ελλάδα και Νέας Ποσότητος Σιτηρών».

³³² ό.π., 3-6-1941, «Το Ιταλικό Ενδιαφέρον δια το Επισιτιστικόν Πρόβλημα», -- Εφ.Ακρόπολις, 8-7-1941, «Ηρχισεν Χθές η Διανομή του Δορηθέντος υπό του Ντούτσε Γάλακτος», -- Εφ.Αθηναϊκά Νέα, 9-7-1941, «Το Γάλα των Παιδιών».

³³³ Εφ.Ελευθερον Βήμα, 27-12-1941, «Το Ενδιαφέρον των Ιταλικών Αρχών Υπέρ των Πτωχών Παιδιών των Αθηνών. Διενεμήθησαν Άρτος και Τρόφιμα», -- Εφ.Αθηναϊκά Νέα, 27-12-1941, «Αι Ιταλικάί Αρχαί δια τα Πτωχά Παιδιά. Διενεμήθησαν Τρόφιμα».

³³⁴ Εφ.Πρωϊνός Τύπος, 15-5-1942, «Αποστολή Τροφίμων υπό του Ιταλικού Ερυθρού Σταυρού...», -- ό.π., 27-8-1942, «Νεά Δωρεά του Ιταλικού Ερυθρού Σταυρού».

³³⁵ ό.π., 16-6-1942, «Εκομίσθη και άλλος Σίτος δια τας Ανάγκας του Ελληνικού Λαού», -- ό.π., 21-7-1942, «Αφίκετο εξ Ιταλίας Ατμόπλοιον με 1000 τόννους σίτου και 1300 τόννους διαφόρων Ειδών. Ανακοίνωσις του Υπουργείου Επισιτισμού».

Έλληνες γνώριζαν την αδιαφορία τους³³⁶ αλλά κυρίως ότι «το γεγονός της κατοχής ήταν εκείνο που προκαλούσε όλα τα επακόλουθα δεινά».³³⁷ Άλλωστε, ο αθηναϊκός λαός, δεν πίστεψε ποτέ στη νίκη του Άξονα.³³⁸

2.5 Θάνατοι από Πείνα κατά Φύλο και Ηλικία.

Το 1941 (βλ. Πίνακα 5), πλήττονται από την πείνα κυρίως άνδρες: 213 θάνατοι ανδρών έναντι 93 θανάτων γυναικών, δηλαδή υπερδιπλάσια συχνότητα. Η προτίμηση της πείνας στο αντρικό φύλο, είναι ευδιάκριτη σε όλες σχεδόν τις ηλικιακές ομάδες, με έμφαση στις ηλικίες από 40 ετών και άνω. Εξαίρεση αποτελεί η ηλικιακή ομάδα 90-99, όπου οι γυναίκες θύματα της πείνας υπερτερούν κατά μία, έναντι των ανδρών.

Ειδικότερα στους ηλικιωμένους άνδρες (60 ετών +), παρατηρείται φθίνουσα κλιμάκωση των θανάτων όσο αυξάνει το ηλικιακό επίπεδο. Η εξήγηση εδώ είναι ότι, όσο ανεβαίνει το ηλικιακό επίπεδο, μειώνεται ο ενυπάρχων πληθυσμός που είναι "διαθέσιμος" να πληγεί από την έλλειψη τροφής.

Πίνακας 5

Θνησιμότητα από Πείνα - Θάνατοι κατά Φύλο και Ηλικία
Δήμος Νίκαιας , 27/4/1941 - 31/10/1941

ΗΛΙΚΙΑ ΦΥΛΟ	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	100-	ΑΓΝ	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΝΤΡΕΣ	40	3	1	4	17	37	51	40	11	4	3	2	213
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	37	-	1	1	4	5	12	21	7	5	-	-	93
ΑΓΝΩΣΤΟ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	77	3	2	5	21	42	63	61	18	9	3	3	307

³³⁶ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945 - 1963)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992, σ.195.

³³⁷ Φλάτσερ, «Η Ελλάδα 1936-1944...», ό.π., σ.363.

³³⁸ Θεοτοκάς, ό.π., σ.364.

Στο γυναικείο φύλο, η πείνα πλήττει περισσότερο τις υψηλές ηλικίες από 60 και άνω. Στις γυναίκες από 40-59 ετών φαίνεται να διατηρείται χαμηλή συχνότητα θανάτων από πείνα, ενώ χαμηλά έως μηδενικά ποσοστά, εμφανίζονται στις γυναίκες από 10-39 ετών.

Στην πρώτη παιδική ηλικία (0-9 ετών), ο αριθμός θανάτων κοριτσιών δεν διαφέρει σημαντικά από εκείνο των αγοριών. Παρατηρώντας το σύνολο των θανάτων στα δύο φύλα, συμπεραίνεται ότι οι ηλικιωμένοι (60 ετών +) αποτελούν την ηλικιακή ομάδα που πλήττεται κυρίως από την πείνα στο πρώτο κατοχικό έτος. Επίσης, αξιοπρόσεκτα είναι τα ποσοστά της θνησιμότητας από πείνα στην πρώτη παιδική ηλικία.

Το 1942 οι θάνατοι από πείνα, (βλ. Πίνακα 6), εξακολουθούν να εμφανίζονται με υψηλότερη συχνότητα στο αντρικό φύλο, όπως και το 1941, σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, με εξαίρεση στις ηλικίες από 80 και πάνω. Επιπλέον, πλήττουν ιδιαίτερα τους άνδρες άνω των 50 ετών καθώς και την παιδική ηλικία. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για το γυναικείο φύλο.

Πίνακας 6

**Θνησιμότητα από Πείνα - Θάνατοι κατά Φύλο και Ηλικία
Δήμος Νίκαιας, 1942**

ΗΛΙΚΙΑ ΦΥΛΟ	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	100-	ΑΓΝ	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΝΤΡΕΣ	93	18	26	25	71	143	163	94	29	4	-	4	670
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	67	7	5	18	47	63	79	84	50	12	-	2	434
ΑΓΝΩΣΤΟ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	160	25	31	43	118	206	242	178	79	16	-	6	1104

Επισημαίνεται ότι, η φαινομενική "ισότητα των δύο φύλων μπρος στον θάνατο από πείνα στην πρώτη παιδική ηλικία 0-9 ετών" που παρατηρήθηκε το 1941, παύει να ισχύει: το 1942 οι θάνατοι αγοριών σε ηλικίες 0-9 ετών είναι αρκετά

περισσότεροι (58% στο σύνολο της ηλικιακής αυτής ομάδας) από τους αντίστοιχους θανάτους κοριτσιών (42%).

Επίσης, οι άνθρωποι των μεγάλων ηλικιών, άνω των 60 ετών και στα δύο φύλα, εξακολουθούν να πεθαίνουν περισσότερο από ανθρώπους άλλων ηλικιών, με διακριτή μάλιστα διαφορά αφού οι θάνατοι σε αυτές τις ηλικίες φθάνουν στους 515, αθροιστικά στα δύο φύλα, επί συνόλου 1.104. θανάτων. Ισχύει δε, όπως και στο πρώτο έτος της κατοχής, η σταδιακά φθίνουσα πορεία στους αριθμούς των θανάτων ανδρών από την ηλικία των 60 ετών και μετά.

Το 1943 αλλάζει η εικόνα της θνησιμότητας από την πείνα στη Νίκαια (βλ. Πίνακα 7). Αρχικά, διακρίνεται μετακίνηση της "πρωτιάς" των ποσοστών θνησιμότητας από πείνα από το αντρικό στο γυναικείο φύλο : 29 άνδρες θανόντες, έναντι 44 γυναικών. Σημειώνεται ότι το 1943, σε αντίθεση με τα δύο προηγούμενα έτη, πλήττεται μεγαλύτερος αριθμός κοριτσιών.

Πίνακας 7

**Θνησιμότητα από Πείνα - Θάνατοι κατά Φύλο και Ηλικία
Δήμος Νίκαιας, 1943**

ΗΛΙΚΙΑ ΦΥΛΟ	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	100-	ΑΓΝ	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΝΤΡΕΣ	18	-	1	1	1	3	4	1	-	-	-	-	29
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	29	-	-	-	2	2	2	7	1	1	-	-	44
ΑΓΝΩΣΤΟ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	47	-	1	1	3	5	6	8	1	1	-	-	73

Επιπρόσθετα, ενώ το 1943 ο κατοχικός λιμός αποδυναμώνεται βρισκόμενος σε φθίνουσα πορεία, η παιδική θνησιμότητα από πείνα, μολονότι επηρεάζεται και αυτή προς τα κάτω ως προς τον απόλυτο αριθμό θανάτων μέσα στη γενικότερη πτώση της από πείνα θνησιμότητας, συγκεντρώνει τους περισσότερους θανάτους από κάθε άλλη ηλικιακή ομάδα.

Η παρατήρηση αυτή ισχύει τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια. Τα άτομα από 60-99 ετών, που τα προηγούμενα χρόνια πλήττονταν με περισσότερους θανάτους από πείνα, το 1943 πεθαίνουν λιγότερο σε σύγκριση με τα άτομα της παιδικής ηλικίας.

Το 1944, όπως φαίνεται στον Πίνακα 8, συνεχίζεται η πτώση των ποσοστών της θνησιμότητας από πείνα στη Νίκαια. Η πρώτη παιδική ηλικία (0-9 ετών), όπως και στο προηγούμενο έτος, συγκεντρώνει τους περισσότερους θανάτους από κάθε άλλη ηλικιακή ομάδα, σε αριθμούς αισθητά μεγαλύτερους σε σχέση με τους σχεδόν (ή ακόμα) μηδενικούς αριθμούς θανάτων που εμφανίζονται σε άλλες ηλικίες.

Πίνακας 8

**Θνησιμότητα από Πείνα - Θάνατοι κατά Φύλο και Ηλικία
Δήμος Νίκαιας, 1/1/1944-31/10/1944**

ΗΛΙΚΙΑ ΦΥΛΟ	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	100-	ΑΓΝ	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΝΤΡΕΣ	23	-	1	1	-	1	1	-	-	-	-	-	27
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	23	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	25
ΑΓΝΩΣΤΟ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	46	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	-	52

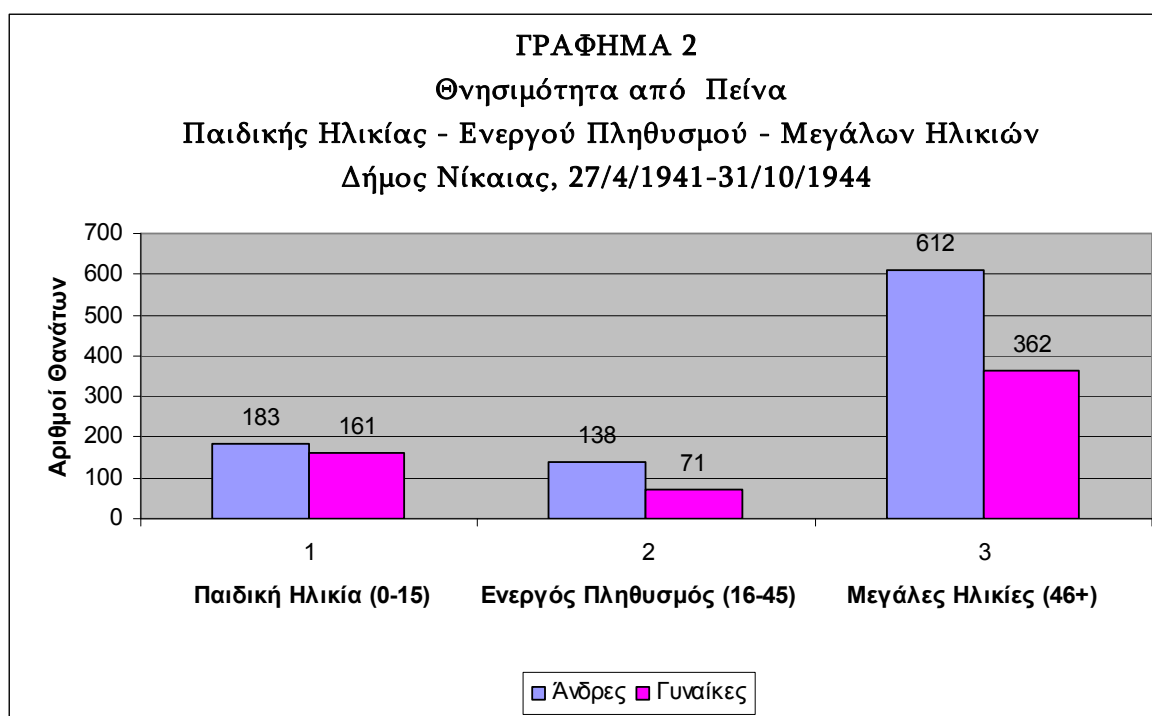
Η "ισότητα των δύο φύλων" μπροστά στο θάνατο από πείνα στην παιδική ηλικία, απεικονίζεται με ισάριθμους θανάτους σε αγόρια και κορίτσια. Επίσης παρατηρείται μία τάση προς αριθμητική σύγκλιση των θανάτων από πείνα στα δύο φύλα, με ελαφρά απόκλιση στους άνδρες.

2.6 Συμπεράσματα

από την Κατανομή των Θανάτων από Πείνα κατά Φύλο και Ηλικία.

Από την κατανομή των θανάτων κατά φύλο και ηλικία με αιτία την πείνα, την περίοδο 27/4/1941 - 31/10/1944, στην πόλη της Νίκαιας, καταλήγουμε στα ακόλουθα :

1) Οι περισσότεροι θάνατοι την πρώτη διετία 1941-1944, πλήττουν ανθρώπους μεγάλων ηλικιών, άνω των 46 ετών, και στα δύο φύλα. Ακολουθεί ως περισσότερο ευάλωτη στον από πείνα θάνατο η βρεφική και παιδική ηλικία. Τη δεύτερη διετία 1943-1944, η "πρωτιά" στους θανάτους μετακινείται στην παιδική θνησιμότητα. Ωστόσο, στο συνολικό διάστημα της τετραετίας 1941-1944, οι μεγάλες ηλικίες (46 ετών +) συγκεντρώνουν 974 θανάτους που αντιστοιχούν σε ποσοστό 63,4% της θνησιμότητας από πείνα (βλ. Πίνακα 9 και Γράφημα 2).

Πίνακας 9

Θνησιμότητα από Πείνα
Σύγκριση Παιδικής Θνησιμότητας - Ενεργού Πληθυσμού - Μεγάλων Ηλικιών.
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944.

ΗΛΙΚΙΑ ΦΥΛΟ	ΒΡΕΦΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ (0-5 ΕΤΩΝ)	ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ (6-15 ΕΤΩΝ)	ΣΥΝΟΛΟ ΒΡΕΦΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ (0-15 ΕΤΩΝ)	ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 16-45 ΕΤΩΝ	ΜΕΓΑΛΕΣ ΗΛΙΚΙΕΣ 46+	ΑΓΝ ΗΛΙΚΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Α	163	20	183	138	612	6	939
Γ	151	10	161	71	362	2	596
ΑΓΝ	-	-	-	-	-	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	314	30	344	209	974	9	1536
Ποσοστό %	-	-	22,4%	13,6%	63,4%	0,6%	100%

Η παρατήρηση επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 10. Διαπιστώνουμε ότι η Μέση Ηλικία Θανάτου (Μ.Η.Θ), την κρίσιμη -για τη θνησιμότητα από πείνα- διετία 1941-1942, κινείται στην κατηγορία των μεγάλων ηλικιών. Πρόσθετα, παρατηρείται ότι η Μ.Η.Θ για τους άνδρες μειώνεται σταδιακά. Αντιθέτως, το 1942 στις γυναίκες παρατηρείται Μ.Η.Θ στα 52 έτη, δηλαδή μεγαλύτερη του 1941, που αντιστοιχεί στα 42 έτη. Ενώ λοιπόν το 1941 οι γυναίκες πεθαίνουν από πείνα νωρίτερα από τους άνδρες, το 1942 που κορυφώθηκε η κατοχική πείνα, υπάρχει αντιστροφή των δεδομένων: οι γυναίκες πεθαίνουν από πείνα αργότερα από τους άνδρες. Τα έτη 1943-1944, η μέση ηλικία θανάτου εξίσώνεται στα δύο φύλα.

Η εκτίμηση συνεπώς ότι στην ελληνική κατοχική πείνα, «οι γυναίκες πέθαιναν όχι μόνο λιγότερο αλλά και αργότερα από ό,τι οι άνδρες»,³³⁹ επιβεβαιώνεται -εν μέρει- από τη μελέτη της θνησιμότητας από πείνα στη Νίκαια : οι γυναίκες στη Νίκαια πέθαιναν αργότερα μόνο το 1942, πού ήταν ωστόσο η χρονιά κατά την οποία κορυφώθηκε η θνησιμότητα από πείνα στην πόλη.

³³⁹ Hionodou, ό.π., σ.176, -- Τζαβάρα, ό.π., σ.116

Πίνακας 10

**Θνησιμότητα από Πείνα - Μέση Ηλικία Θανάτου κατά Φύλο
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

ΕΤΟΣ		ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
1941	N	213	93
	$\bar{X}$	50	42
1942	N	670	434
	$\bar{X}$	49	52
1943	N	29	44
	$\bar{X}$	21	21
1944	N	27	25
	$\bar{X}$	7	7
ΣΥΝΟΛΟ		939	596

Σημείωση : N= Απόλυτος Αριθμός Θανάτων, $\bar{X}$ = Μέση Ηλικία Θανάτου.

Όμοια συμπεράσματα για την πρωτιά σε θανάτους υψηλών ηλικιών αναφέρονται σε μελέτες για την κατοχική πείνα. Από δημοσιευμένη έρευνα για τους θανάτους στη Σύρο, την περίοδο 1941-1944, προκύπτει ότι «πλήττονται κυρίως οι μεγάλες ηλικίες: οι θανόντες πάνω από 50 ετών φθάνουν το 60%-70% του συνόλου»³⁴⁰. Επίσης, έρευνα στον πληθυσμό της Χίου³⁴¹ δείχνει ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία (άνω των 50 ετών) είχαν τη μεγαλύτερη αύξηση σε θανάτους από κάθε άλλη ηλικιακή ομάδα.

Αρκετοί ηλικιωμένοι και ανάπηροι, από τις τάξεις των εργατών, γνώρισαν την ένδεια καθώς κανένας δεν είχε σύνταξη. Οι άνθρωποι αυτοί θα έπρεπε να βασισθούν στην οικογενειακή υποστήριξη, που είναι αμφίβολο αν υπήρχε την περίοδο της

³⁴⁰ Χρήστος Λούκος, «Θάνατοι από Πείνα στη Σύρο, 1941-1944, Μύθοι και Πραγματικότητες», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού*, τόμ. Α', Μνήμη Ελευθερίου Πρεβελάκη, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού, Αθήνα 1998, σ.197.

³⁴¹ Hionodou, *ό.π.*, σσ.170-172.

έντονης πείνας.³⁴² Οι συνθήκες της κατοχής είχαν διαμορφώσει ιδιαίτερες συνθήκες στο ιδιαίτερο πλαίσιο του οικογενειακού βίου όπου «κάθε μέλος [της οικογένειας] δούλευε για την επιβίωσή του»³⁴³. Εξηγείται έτσι γιατί οι γεροντότεροι και αδύναμοι έμειναν αβοήθητοι. Επιπλέον, οι άνθρωποι μεγάλων ηλικιών, που ενδεχομένως είχαν κάποιο ακίνητο που ενοικίαζαν ώστε να αποκομίζουν κάποιο εισόδημα, βρέθηκαν σε μεγάλη δυσκολία την περίοδο της κατοχής. Οι πληθωριστικές πιέσεις της περιόδου και το επιβαλλόμενο -με κυβερνητικό μέτρο- “πάγωμα” των μισθίων σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα, δικαιολογούν γιατί πολλοί ηλικιωμένοι, ή ανίκανοι προς εργασία, έμειναν χωρίς εισόδημα.³⁴⁴

Κατά συνέπεια, οι άνθρωποι της τρίτης ηλικίας, φάνηκαν ανυπεράσπιστοι στην κατοχική πείνα. Τα ανωτέρω ευρήματα αντικρούουν εκτίμηση στον Αθηναϊκό Τύπο της εποχής κατά την οποία «οι ηλικιωμένοι...είναι οι κερδισμένοι εις την δύσκολη αυτή επισιτιστική περίοδο».³⁴⁵

2) Οι άντρες, πλήττονται περισσότερο από τις γυναίκες. Τα θύματα της κατοχικής πείνας στον αντρικό πληθυσμό είναι 939 άτομα, που αναλογεί στο 61% του συνόλου των θανάτων από πείνα. Ο αντίστοιχος αριθμός για τις γυναίκες είναι 596 άτομα, ήτοι το 39% του συνόλου των θανάτων από πείνα. Η παρατήρηση ισχύει τόσο συνολικά (βλ. Πίνακα 11) όσο και κατά την -καθοριστική για τη θνησιμότητα από πείνα- πρώτη κατοχική διετία.

Μόνο το 1943, η θνησιμότητα από πείνα πλήττει περισσότερο -και για πρώτη φορά- το γυναικείο φύλο, όμως με τα θύματα του θηλυκού γένους να υπερτερούν αριθμητικά μόλις κατά 15 άτομα. Η πιθανότερη ερμηνεία εδώ είναι ότι οι περισσότεροι «υποψήφιοι» για θάνατο από πείνα άνδρες, ήδη έχουν πεθάνει την περίοδο 1941-1942. Το 1944 υπάρχει μία τάση προς αριθμητική ισορροπία των θανάτων από πείνα στα δύο φύλα. Ωστόσο οι άνδρες θανόντες είναι, για μία ακόμη φορά, περισσότεροι έναντι των γυναικών.

³⁴² ό.π., σ. 39.

³⁴³ ό.π., σσ. 177-178.

³⁴⁴ ό.π., σ. 229.

³⁴⁵ Ε φ. Α θ η ν α ι κ ά Ν έ α, 16-11-1941, «Δίψα για Ζωή και Μόνο».

Πίνακας 11

Θνησιμότητα από Πείνα
Σύγκριση Θνησιμότητας με Παιδική Θνησιμότητα
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944.

ΕΤΗ	ΦΥΛΟ	ΒΡΕΦΙΚΗ- ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ 0-15	ΣΥΝΟΛΟ Α / Γ	ΑΤΟΜΑ 0-15 ΕΤΩΝ / ΣΥΝΟΛΟ ΦΥΛΟΥ	ΑΓΟΡΙΑ / 100 ΚΟΡΙΤΣΙΑ	ΑΝΔΡΕΣ/ 100 ΓΥΝΑΙΚΕΣ
1941	Α	42	213	20 %	114	229
	Γ	37	93	40 %		
	ΑΓΝ		1			
1942	Α	100	670	15 %	139	154
	Γ	72	434	17 %		
1943	Α	18	29	62 %	62	66
	Γ	29	44	66 %		
1944	Α	23	27	85 %	100	108
	Γ	23	25	92 %		
ΣΥΝΟΛΟ	Α	183	939	19 %	114	158
	Γ	161	596	27%		
	ΑΓΝ		1			

Σχετικές έρευνες σε περιοχές της χώρας, καταλήγουν σε αντίστοιχα συμπεράσματα : Στη Σύρο, περίπου τα 3/5 των θανόντων του νησιού, ηλικίας άνω των 50 ετών, που αποτελούν το 70% του συνόλου των θανόντων, ήταν άνδρες.³⁴⁶ Στοιχεία για τους θανάτους από πείνα σε Σύρο, Μύκονο και Χίο, δείχνουν ότι «τον Ιανουάριο του 1941, περίπου το 70% των θανάτων αφορούσαν άνδρες : μέχρι τον Ιούνιο του 1942 ο αριθμός ήταν περίπου 55%», ενώ για Αθήνα και Πειραιά, πάντα για την ανδρική από πείνα θνησιμότητα, «οι αριθμοί ήταν 68% την περίοδο Οκτωβρίου – Δεκεμβρίου 1941 και 64%, 56%, 53% για το πρώτο, δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 1942».³⁴⁷ Όμοια, σε αρκετούς δήμους της Αττικής (όπως Αιγάλεω, Καλλιθέα, Ν.Ιωνία, Περιστέρι κ.α) διαπιστώθηκε ότι «...γενικότερα στη διάρκεια του κατοχικού λιμού το

³⁴⁶ Λούκος, ό.π., σ.197.

³⁴⁷ Hionidou, ό.π., σ.167

γυναικείο φύλο αποδείχθηκε πιο ισχυρό, καθώς είχε τις λιγότερες απώλειες από θύματα εξαιτίας της πείνας».³⁴⁸

Τελικά, προκύπτει ότι «σημαντικά υψηλή θνησιμότητα μεταξύ ανδρών παρατηρήθηκε σε όλη την Ελλάδα, όπου υπήρχαν στοιχεία»,³⁴⁹ διαπίστωση που συνοδεύεται από τη γενικότερη παρατήρηση σε μελέτες για τη θνησιμότητα από πείνα, κατά την οποία, το φυσικό πλεονέκτημα των γυναικών σε περιόδους πείνας είναι περισσότερο ευδιάκριτο όταν η πείνα περιορίζεται σε μικρή χρονική περίοδο, οπότε η υψηλή ανδρική θνησιμότητα είναι αναμενόμενη.³⁵⁰ Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν την άποψη του καθηγητού Βαλαώρα ότι «το άρρεν φύλον επλάσθη ασθενικώτερον και συνεπώς αποθνήσκει ευκολώτερον του θήλεως ... Η λαϊκή δοξασία περί ισχυρού και ασθενούς φύλου, ανατρέπεται μάλλον υπό των δημογραφικών δεδομένων. Οι άρρενες αποθνήσκουν ευκολώτερον...».³⁵¹

Η υψηλή θνησιμότητα των ανδρών αποδίδεται, όπως αναφέρει η Βιολέττα Χιονίδου, σε φυσικά αίτια που παραπέμπουν στο μέγεθος και τη σύσταση του αντρικού σώματος.³⁵² Το αντρικό σώμα είναι, σε σχέση με το γυναικείο, μεγαλύτερο σε μέγεθος, με λιγότερο σωματικό λίπος, υψηλότερο κόστος δραστηριότητας, υψηλή θερμοκρασία και παρουσιάζει παρουσιάσει γρηγορότερη απώλεια λίπους και πρωτεϊνών. Χρειάζεται περισσότερη ενέργεια και πρωτεΐνες λόγω του υψηλού ποσοστού μεταβολικά ενεργού άπαχου ιστού, ένα σημαντικό πρόβλημα σε περιόδους έλλειψης τροφής. Αντίθετα, οι γυναίκες έχουν περισσότερο σωματικό λίπος: το 27% του σωματικού βάρους μίας μέσης γυναίκας 20-24 ετών, είναι λίπος, όταν για τους άνδρες είναι μόλις 15%.

Τα υψηλά ποσοστά ανδρικής θνησιμότητας από πείνα στην κατοχική Νίκαια αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, αν συνυπολογισθεί ένα καίριο γνώρισμα της σύνθεσης των προσφυγικών πληθυσμών μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή: η εμφάνιση

³⁴⁸ Τζαβάρα, ό.π., σ.116.

³⁴⁹ Χιονίδου ό.π., σ.165.

³⁵⁰ ό.π., σ.176.

³⁵¹ Βασίλειος Βαλαώρας, *Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής. Δημογραφική Μελέτη του Πληθυσμού της Ελλάδος*, Ν. Βαφειαδάκης, Αθήναι 1943, σ.75.

³⁵² Χιονίδου, ό.π., σ.167

χαρακτηριστικών δημογραφικής ανισορροπίας, με μεγάλες απώλειες ενήλικων ανδρών, φαινόμενα δηλαδή λειψανδρίας, σε κρίσιμες ηλικιακές ομάδες. Η προαναφερόμενη σημασία συνίσταται στη διαπίστωση ότι το φαινόμενο της λειψανδρίας αποτέλεσε για τον πληθυσμό της Νίκαιας ένα σταθερό δημογραφικό γνώρισμα, ήδη από τη χρονική περίοδο του μεσοπολέμου, το οποίο επιβεβαίωσε την παρουσία του στην κρίσιμη ιστορική συγκυρία της κατοχικής πείνας, στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Η επιβεβαίωση της προηγούμενης παρατήρησης προέρχεται από στοιχεία απογραφής πληθυσμού τεσσάρων αστικών προσφυγικών οικισμών το 1926. Έδειχναν ότι στη Νέα Κοκκινιά, η αναλογία ανδρών – γυναικών ήταν ανισομερής υπέρ των γυναικών : 7.240 άνδρες έναντι 11.068 γυναικών, σε σύνολο 29.285 ατόμων.³⁵³ Επιπλέον, στην απογραφή του ελληνικού πληθυσμού της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940, η αριθμητική υπερίσχυση του γυναικείου φύλου στη Νίκαια είναι δεδομένη: 3412 άνδρες λιγότεροι από τις γυναίκες (βλ. Πίνακα 1). Αναφορές, εξάλλου, στη βιβλιογραφία περί πλειοψηφίας γυναικών προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα μετά την καταστροφή στη Μικρά Ασία, λόγω αιχμαλωσίας ή θανάτου των ανδρών,³⁵⁴ επιτρέπουν να μιλήσουμε για ένα πρόσθετο δημογραφικό πλήγμα στον ανδρικό πληθυσμό της πόλης. Έκφρασή του αποτέλεσε η υψηλή θνησιμότητα από πείνα την περίοδο της κατοχής.

3) Ως προς την παιδική θνησιμότητα (θάνατοι ηλικίας 0-15 ετών), διαπιστώνεται ότι:

- Καταλαμβάνει την τετραετία 1941-44 τη δεύτερη θέση όσον αφορά τους θανάτους από πείνα (βλ. Πίνακα 9). Η αυξημένη παιδική θνησιμότητα στην κατοχική Νίκαια, είναι αξιοσημείωτο δεδομένο. Δείχνει ότι οι προσπάθειες που έγιναν την εποχή εκείνη για τον επισιτισμό των παιδιών, τόσο από την κυβέρνηση όσο και από άλλους φορείς, όπως η εκκλησία και ο Ερυθρός Σταυρός, δεν ήταν αρκετές για να ανακόψουν τους θανάτους από πείνα των παιδιών στην πόλη, ή τουλάχιστον δεν τους περιορίσαν σε μεγάλο βαθμό.

³⁵³ Hirschon, *ό.π.*, σσ.95-96.

³⁵⁴ Morgenthau, *ό.π.*, σ.94, -- Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ.34.

Σε σύγκριση με στοιχεία άλλων ερευνών, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η Νίκαια μάλλον είχε το θλιβερό και αρνητικό τοπικό προνόμιο να γνωρίσει, αν όχι τα υψηλότερα, σίγουρα όμως αρκετά υψηλά, ποσοστά παιδικής θνησιμότητας από πείνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αρκετούς δήμους της Αττικής, η παιδική θνησιμότητα δεν εμφάνιζε υψηλά ποσοστά,³⁵⁵ σε αντίθεση με τη Νίκαια όπου έφτασε σε ποσοστό 22,4%, στο σύνολο των θανάτων από πείνα. Η Βιολέττα Χιονίδου στηριζόμενη στα ευρήματα των ερευνών της, αναφέρει πως «θα μπορούσαμε να πιστέψουμε ότι οι Έλληνες θα ευνοούσαν πρώτα τα παιδιά (και πιθανώς τα άρρενα βρέφη) και μετά τον βιοπαλαιστή του νοικοκυριού. Κανένα τέτοιο πλεονέκτημα δεν υπάρχει στα παιδιά 0-14 ετών».³⁵⁶ Οι επισημάνσεις αυτές φαίνεται να προσεγγίσουν τα ευρήματα της έρευνας στη Νίκαια.

Η μέριμνα για τα άπορα παιδιά βέβαια, είχε τύχει αρκετών αναφορών στον κατοχικό Τύπο. Σε σχετικό άρθρο³⁵⁷ τονιζόταν η ανάγκη «να γλυτώσωμε...τη ζήμη της αυριανής Ελλάδος, αυτό το ιερό κεφάλαιο της φυλής...Πρέπει να ζήσουν τα παιδιά μας!». Η κυβέρνηση με τη βοήθεια των Ιταλών είχε φροντίσει για την αποστολή κάποιων παιδιών σε μονές της Πελοποννήσου.³⁵⁸ Το μέτρο είχε σχολιαστεί τότε, ως επιτυχία.³⁵⁹ Ανάλογο ενδιαφέρον για τη φιλοξενία άπορων παιδιών είχε εκδηλωθεί από τις Νομαρχίες Λέσβου, Κοζάνης και Τρικάλων.³⁶⁰ Η οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας³⁶¹ και η αναδιοργάνωση στους τομείς κοινωνικής αλληλεγγύης,³⁶² αποτελούσαν σημαντικά δημόσια ζητήματα. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός ειδικά, φέρεται να σίτιζε το καλοκαίρι του 1941 παιδιά «μέχρι ηλικίας 5 ετών»,³⁶³ ενώ είχε αναλάβει και πρωτοβουλία για συγκρότηση ειδικού νοσοκομείου.³⁶⁴

³⁵⁵ «...τα παιδιά και γενικότερα τα νεαρά άτομα δεν "συμμετείχαν" ιδιαίτερα στο θανατικό της πείνας (ποσοστό 6,7% του συνολικού αριθμού των θανόντων)...» (βλ. Τζαβάρα, ό.π., σ.116).

³⁵⁶ Χιονίδου, ό.π., σ.174.

³⁵⁷ Εφ. Ελεύθερον Βήμα, 17-12-1941, «Πρό Παντός για τα Παιδιά μας».

³⁵⁸ Εφ. Πρωϊνός Τύπος, 14-2-1942, «Η Πρώτη Αποστολή Απόρων Παιδιών εις Μονάς της Πελοποννήσου», -- ό.π., 20-2-1942, «257 ακόμη Άπορα Παιδιά Απεστάλησαν εις Πελοπόννησο».

³⁵⁹ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 28-2-1942, «Να Οργανωθεί Περισσότερον».

³⁶⁰ Εφ. Πρωϊνός Τύπος, 26-2-1942, «Αι Επαρχίαι δια την Στέγασιν των Απόρων Παιδιών».

³⁶¹ Εφ. Ακρόπολις, 4-9-1941, «Εν Όψει του Χειμῶνος».

³⁶² Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 26-9-1942, «Όλοι Έτοιμοι».

³⁶³ Εφ. Πρωϊα, 4-6-1941, «Η Διατροφή των Παιδιών».

³⁶⁴ Εφ. Βραδυνή, 3-12-1941, «Συγκινούν Βαθύτατα».

Στο χώρο της Εκκλησίας, όπου δέσποζε ο Αθηνών Δαμασκηνός που ενθρονίστηκε την 6^η Ιουλίου 1941,³⁶⁵ υπήρξαν κινήσεις για τον επισιτισμό ειδικά των παιδιών. Η δραστήρια προσωπικότητά του είχε διαφανεί στον ενθρονιστήριο λόγο³⁶⁶ αλλά και σε δηλώσεις του περί ανακούφισης της δυστυχίας του λαού.³⁶⁷ Ο πρόεδρος της επιτροπής διαχειρίσεως του ΔΕΣ, Πώλ Μόν, τον περιέγραψε ως ανεκτίμητο κεφάλαιο για την επιτροπή.³⁶⁸ Ο Δαμασκηνός υπήρξε πρόεδρος της "Χριστιανικής Αλληλεγγύης", οργάνωσης που χρηματοδοτήθηκε με κρατικές πιστώσεις περίπου 500.000.000 δραχμών.³⁶⁹ Τον Απρίλιο του 1942, η ΕΟΧΑ (Εθνική Οργάνωση Χριστιανικής Αλληλεγγύης) αριθμούσε στον Πειραιά 38 ενοριακές τοπικές εστίες, όπου σιτίζονταν «καθ' εκάστην 21.460 παιδάκια».³⁷⁰ Εκτιμάται ότι αποτέλεσε τη μεγαλύτερη και πιο σημαντική οργάνωση βοήθειας.³⁷¹ Μαρτυρία της Ιωάννας Τσάτσου, πληροφορεί για σχετικές κινήσεις βοήθειας στο χώρο της Εκκλησίας.³⁷²

Η συμμετοχή της κυβέρνησης σε φιλανθρωπικές κινήσεις τέτοιου είδους εξηγείται από το πολλαπλάσιο όφελος που προέκυπτε για αυτήν από την εξασφάλιση κοινωνικής ηρεμίας. Άλλωστε, η κυβέρνηση Τσολάκογλου ήταν μία «αδύναμη κυβέρνηση με οξύτατες εσωτερικές συγκρούσεις και με έναν αδύναμο πρωθυπουργό...[ο οποίος]...μετά από μία περίοδο αδράνειας παραχώρησε την ευθύνη –ή μέρος αυτής– στην εκκλησία η οποία απολάμβανε την εκτίμηση και την νομιμοποίηση από τον πληθυσμό, στοιχεία που έλειπαν στην Κυβέρνηση».³⁷³

- Παρουσιάζει αυξημένα ποσοστά τα δύο τελευταία κατοχικά έτη, και τα πλέον υψηλά το 1944 (βλ. Πίνακα 11). Πιθανή ερμηνεία της παρατηρούμενης υψηλής συχνότητας θανάτων από πείνα στη βρεφική και παιδική ηλικία, ιδιαίτερα μέσα

³⁶⁵ Ε φ. Β ρ α δ υ ν ή, 7-7-1941, «Ωρκίσθη Χθές και Ενεθρονίσθη ο Αρχιεπίσκοπος κ.Δαμασκηνός».

³⁶⁶ Η λ ί α ς Β ε ν έ ζ η ς, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι Χρόνοι της Δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ³2008, σσ.72-73.

³⁶⁷ Ε φ. Ε λ ε ύ θ ε ρ ο ν Β ή μ α, 8-11-1941, «Η Εκκλησία Δύναται ν' αναλάβει την Περίθαλψιν των Απόρων».

³⁶⁸ Μ ό ν, ό.π., σσ.150-151.

³⁶⁹ Ε φ. Α κ ρ ό π ο λ ι ς, 26-10-1941, «Ειδικός Οργανισμός δια τους Άπορους».

³⁷⁰ Ε φ. Ε λ ε ύ θ ε ρ ο ν Β ή μ α, 7-4-1942, «Αι Τοπικαί Εστίαι εις Πειραιά», -- Ε φ. Π ρ ω ῖ ν ό ς Τ ύ π ο ς, 2-5-1942, «Φιλανθρωπία εις Πειραιά...».

³⁷¹ Η ι ο ν ι δ ο υ, ό.π., σ.121.

³⁷² Ι ω ά ν ν α Τ σ ά τ σ ο υ, *Φύλλα Κατοχής*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ⁸2002, σ.32.

³⁷³ Η ι ο ν ι δ ο υ, ό.π., σ.122.

στη δεύτερη κατοχική διετία, είναι ίσως η έλλειψη γάλακτος, μία απόλυτα αναγκαία μορφή τροφής για την ίδια την εξέλιξη και ανάπτυξη των ανθρώπινων οργανισμών στα πρώτα χρόνια της ζωής.

- "Τροφοδοτείται" κυρίως, από θανάτους σε ηλικίες, μέχρι πέντε ετών. Η βρεφική θνησιμότητα (θάνατοι 0-5 ετών) καλύπτει το 91,3% των θανάτων από πείνα (βλ. Πίνακα 9), στις ηλικίες 0-15 ετών. Ανάλογο συμπέρασμα προκύπτει σε μελέτη της παιδικής θνησιμότητας από πείνα σε δήμους της Αττικής.³⁷⁴ Αποδεικνύεται έτσι ότι η βρεφική ηλικία «χτυπήθηκε» από την πείνα, καθώς αυτή "βρήκε ανοχύρωτους" ανθρώπινους οργανισμούς στο ευαίσθητο, πρώτο στάδιο της ανθρώπινης ζωής, όπου η αυξημένη φροντίδα είναι απαραίτητη.
- Πλήττει περισσότερο τα αγόρια, συνολικά μέσα στο χρόνο που εξετάζεται (βλ. Πίνακα 11). Όμοια ευρήματα υπάρχουν για τους θανάτους στη Σύρο, οι οποίοι μολονότι μειώθηκαν σταδιακά το 1942, ωστόσο «έγιναν επιλεκτικοί για τις πολύ μικρές ηλικίες (βρέφη ως επί το πλείστον)».³⁷⁵

4) Η ηλικιακή ομάδα ατόμων που ανήκουν στον ενεργό πληθυσμό (16-45 ετών) επηρεάστηκε λιγότερο, από ό,τι οι υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες από την έλλειψη τροφής και, επέδειξε περισσότερες αντοχές απέναντι στην πείνα. Αυτό τεκμηριώνεται από τον παρατηρούμενο μικρότερο αριθμό θανάτων στην κατηγορία αυτή των ηλικιών. Στον πίνακα 11 φαίνεται ότι, τα άτομα αυτά επλήγησαν με 209 θανάτους την περίοδο 1941-1944. Δηλαδή, συμμετείχαν στη θνησιμότητα από πείνα με ποσοστό μόλις 13,6%. Είναι η πληθυσμιακή ομάδα με τις μεγαλύτερες βιολογικές αντοχές, που κατόρθωσε να διανύσει την κρίσιμη αυτή ιστορική περίοδο υψηλής θνησιμότητας, με τα λιγότερα θύματα από πείνα.

³⁷⁴ Τζαβάρα, ό.π., σ.116. (Αναφέρει σχετικά : «...τα περισσότερα από τα ανήλικα έως 17 ετών που έχασαν τη ζωή τους από πείνα ήταν βρέφη και νήπια, καθώς τα μεγαλύτερα παιδιά, εκτός του ότι σιτίζονταν στα συσίτια των σχολείων που φοιτούσαν, προσπαθούσαν με διάφορους τρόπους να εξασφαλίσουν τρόφιμα για τα ίδια και τις οικογένειές τους, και αρκετές φορές στάθηκαν τυχερά).

³⁷⁵ Λούκος, ό.π., σ.198.

2.7 Επαγγελματική Απασχόληση των Θανόντων από Πείνα.

Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών εγγραφών θανάτων στη Νίκαια έδωσε πληροφορίες για την επαγγελματική απασχόληση των θανόντων. Η χρησιμότητα αυτών των πληροφοριών έγκειται στη δυνατότητα διατύπωσης συμπερασμάτων σχετικά με την αντοχή που έδειξαν κάποια άτομα, απέναντι στην πείνα, ή αντίστροφα, σχετικά με την αδυναμία κάποιων άλλων ατόμων να αντιμετωπίσουν τις στερήσεις, με κύριο σημείο αναφοράς το επάγγελμά τους.

Η απάντηση στο ερώτημα "τι επαγγέλονταν οι Νικαιώτες που πέθαναν από πείνα" βοηθά στην κατανόηση των κοινωνικών διεργασιών και των ταξικών ζυμώσεων σε ένα περιβάλλον συνθηκών πολέμου και ξενικής κατάκτησης. Επιπρόσθετα, ανιχνεύονται και ιδεολογικοί λόγοι που επηρέασαν την πείνα, ως προς την κατεύθυνσή της σε συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες. Οι ιδεολογικές προτιμήσεις και οι πολιτικές αποφάσεις, όσον αφορά τη διανομή του φαγητού, διαδραμάτισαν κυρίαρχο ρόλο τόσο στα χρόνια της επισιτιστικής κρίσης όσο και μετέπειτα στον εμφύλιο πόλεμο.³⁷⁶

Παρατηρούνται τρεις επαγγελματικές ενασχολήσεις ανδρών με τη συχνότερη εμφάνιση στους θανάτους από πείνα. Ο ανδρικός πληθυσμός στον οποίο αντιστοιχούν εργατικά και τεχνικά επαγγέλματα, πλήττεται κυρίως : αποτελεί το 49% της ανδρικής θνησιμότητας από πείνα της περιόδου³⁷⁷ (βλ. Πίνακα 12). Οι μικρέμποροι και μικροεπαγγελματίες αποθνήσκουν σε αξιοπρόσεκτο ποσοστό 15%, στο σύνολο της ανδρικής θνησιμότητας από πείνα. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνεργους και άεργους, κυμαίνεται στο 9%. Λοιπά επαγγέλματα,³⁷⁸ όπως γεωργοί -

³⁷⁶ Honidou, ό.π., σ.239.

³⁷⁷ Η μελέτη της θνησιμότητας από πείνα, στους Δήμους της Αττικής, οδηγεί σε ταύτιση των συμπερασμάτων με την αντίστοιχη μελέτη στη Νίκαια, ως προς την επαγγελματική ιδιότητα των θανόντων, ενώ επιπλέον παρατηρείται προσέγγιση στο ποσοστό των -θανόντων από πείνα- εργατών : «...στις περιοχές που μελετήσαμε το 49,5% των ανδρών που απεβίωσαν από πείνα (περίπου ένας στους δύο)...απασχολούνταν ως εργάτης». (Βλ. Τ ζ α β ά ρ α , ό.π., σ.118).

³⁷⁸ Σημειώνεται ότι στον αριθμό των κενών (περιπτώσεις μη αναγραφής) περιλαμβάνονται αγόρια βρεφικής και παιδικής ηλικίας για τα οποία φυσικά δεν αντιστοιχούσε στο αντίστοιχο πεδίο της ληξιαρχικής εγγραφής αναγραφή επαγγελματικής ιδιότητας. Έτσι, εφόσον τη διετία 1941-1942 τα υφιστάμενα κενά είναι 152 και -το ίδιο χρονικό διάστημα- οι θάνατοι αγοριών ηλικίας 0-15 ετών είναι 142, οι ληξιαρχικές εγγραφές ενηλίκων όπου δεν αναγράφεται το επάγγελμα είναι μόλις 10.

αλιείς, μαθητές, συνταξιούχοι, επαίτες, ιερείς, εμφανίζονται με χαμηλά ποσοστά στους θανάτους από πείνα (6% στο σύνολο της θνησιμότητας του αντρικού φύλου).

Πίνακας 12

**Θνησιμότητα από Πείνα - Επαγγελματική Απασχόληση Ανδρών
Δήμος Νίκαιας 27/4/1941-31/10/1944**

A/A	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	ΑΠΡ-ΔΕΚ 1941	1942	1943	ΙΑΝ- ΟΚΤ 1944	ΣΥΝΟΛΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
1	Εργάτες - Τεχνίτες	104	348	7	2	461	49%
2	Ελεύθεροι Μικροεπαγγελματίες - Μικρέμποροι	22	122	-	1	145	15,4%
3	Άεργοι - Άνεργοι	32	47	2	-	81	9%
4	Υπάλληλοι	2	18	1	1	22	2,3%
5	Γεωργοί - Αλιείς	1	9	-	-	10	1,1%
6	Μαθητές	1	6	-	-	7	0,7%
7	Συνταξιούχοι	1	5	-	-	6	0,6%
8	Άγνωστο Επάγγελμα	3	3	-	-	6	0,6%
9	Επιχειρηματίες - Εργολάβοι	1	2	-	-	3	0,3%
10	Ανάπηροι	1	-	1	-	2	0,2%
11	Επαίτες	2	-	-	-	2	0,2%
12	Ιερείς	-	1	-	-	1	0,1%
13	Κενά (Μη Αναγραφή)	43	109	18	23	193	20,5%
	Σύνολο	213	670	29	27	939	100%

Άρα στη Νίκαια, φτωχή πόλη με προσφυγικό πληθυσμό, σημαντικός αριθμός ανδρών εργατών ήταν περισσότερο ευάλωτος στον από πείνα θάνατο σε σχέση με άνδρες άλλων επαγγελματικών ενασχολήσεων. Είναι, ως προς τούτο, άξια προσοχής η παρατηρούμενη έλλειψη στις τάξεις των θανόντων από πείνα, γιατρών, δικηγόρων, δικαστικών, εφοριακών ή ατόμων με επαγγελματική ιδιότητα διακριτή για το κοινωνικό κύρος και την οικονομική ισχύ που τη συνοδεύει.

Η διαπίστωση ότι οι ανήκοντες στα φτωχότερα στρώματα της εργατικής τάξης ήταν οι πρώτοι που ένωσαν τις επιδράσεις της έλλειψης τροφής και ξεκληρίστηκαν, ιδιαίτερα στην Αθήνα και τα αστικά κέντρα, αποτελεί εξακριβωμένο γεγονός,³⁷⁹ και οι αιτίες παραπέμπουν στην αδυναμία των εργατών, λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων, να ανταποκριθούν στις ανάγκες της επιβίωσης. Είναι σημαντικό ότι αρκετοί εργάτες έχασαν την εργασία τους την περίοδο της κατοχής καθώς τα περισσότερα εργοστάσια σταμάτησαν να λειτουργούν λόγω έλλειψης ακατέργαστων υλών. Περιήλθαν έτσι σε δεινή οικονομική κατάσταση που επιδεινώθηκε περαιτέρω από την ανυπαρξία κρατικών θεσμών κοινωνικής πρόνοιας και υποστήριξης.³⁸⁰ Ένα μικρό μόνο ποσοστό εργατών, που είναι αμφίβολο αν υπήρχε στη Νίκαια, απασχολήθηκε σε δημόσια έργα ή εργοστάσια για τις κατοχικές δυνάμεις. Οι εργάτες αυτοί λάμβαναν σχετικά υψηλούς μισθούς, κυρίως όμως ημερήσιο γεύμα, που βοηθούσε τους ίδιους, και ίσως κάποιους από την οικογένειά τους, να επιβιώσουν.³⁸¹

Επιπλέον οι εργάτες, μειονεκτούσαν σε σχέση με άλλες ομάδες του πληθυσμού, λόγω της αδυναμίας τους να προσεγγίζουν τους τόπους της αγροτικής παραγωγής. Καθώς η εξασφάλιση της τροφής μπορούσε να επιτευχθεί σχεδόν αποκλειστικά μέσα από τη λειτουργία της μαύρης αγοράς, αναγκαία προϋπόθεση για την απόκτηση τροφής ήταν τα ταξίδια από τις αστικές προς τις αγροτικές περιοχές, άλλοτε νόμιμα και άλλοτε παράνομα, δεδομένης και της απαγόρευσης των μετακινήσεων. Έτσι, εκείνοι που τελικά μπορούσαν να ταξιδεύουν, αγόραζαν ή συνηθέστερα αντάλλασαν, κάποια αγαθά με τρόφιμα. Όμως, μόνο οι αστοί κάτοικοι -που είχαν μετρητά ή άλλα αγαθά- μπορούσαν ουσιαστικά να ακολουθήσουν τους νόμους αυτής της αγοράς : «Οι άνεργοι προλετάριοι δεν είχαν τέτοιες επιλογές και έτσι ήταν αυτοί που αντίκρισαν το θάνατο την περίοδο αυτή [1941-1944]».³⁸² Παράδειγμα αποτελεί το Λαύριο, μικρή πόλη των 6.500 κατοίκων, οι περισσότεροι

³⁷⁹ Hionidou, *ό.π.*, σσ.33-34, 237.

³⁸⁰ *ό.π.*, σ.39.

³⁸¹ *ό.π.*, σ.42.

³⁸² *ό.π.*, σ.35.

από τους οποίους δούλευαν ως εργάτες στα τοπικά ορυχεία. Η περιοχή αυτή «γνώρισε τα υψηλότερα αν όχι τα υψηλότετα επίπεδα θνησιμότητας».³⁸³

Οι άνδρες με υπαλληλική ιδιότητα που επλήγησαν από την κατοχική πείνα στη Νίκαια της Αττικής ήταν ελάχιστοι, ιδιαίτερα οι δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι, αλλά και οι τραπεζικοί. Το γεγονός πρέπει να αποδοθεί στην ύπαρξη σταθερού μισθού, που σίγουρα επέτρεψε να αντιμετωπιστούν οι συνθήκες στερήσεων και έλλειψης τροφής με αρκετά καλύτερους όρους, από τους μη μισθωτούς. Ουσιαστικά οι τάξεις των μισθωτών «κατάφεραν να επιβιώσουν το χειμώνα [1941-1942] με δυσκολία, αλλά χωρίς να αντιμετωπίζουν το θάνατο»,³⁸⁴ παρά τις έντονες πληθωριστικές πιέσεις της περιόδου 1943-1944. Εξάλλου είναι σημαντικό, ως προς τις οικονομικές δυνατότητες που είχαν οι έμμισθοι, ότι κάποιοι από αυτούς «συμπλήρωσαν το εισόδημά τους εκκαθαρίζοντας την ακίνητη περιουσία τους».³⁸⁵

Σημειώνεται ότι εν μέσω του διοικητικού χάους που επικράτησε στις δημόσιες υπηρεσίες, στην αρχή της κατοχικής περιόδου, «η κατοχική κυβέρνηση διέταξε όλους τους υπαλλήλους να επιστρέψουν στις θέσεις τους, πράγμα που βαθμιαία έγινε όχι λόγω της νομιμοφροσύνης των υπαλλήλων προς την κυβέρνηση Τσολάκογλου, αλλά επειδή εξαρτώνταν από το μισθό για την επιβίωσή τους».³⁸⁶ Μάλιστα, δόθηκαν σε υπαλλήλους χρηματικά bonuses, μισθολογικές αυξήσεις και δάνεια που δεν χρειαζόταν να εξοφλήσουν.³⁸⁷ Επιπλέον, η κυβέρνηση παρότρυνε τους Νομάρχες να προμηθεύουν τους δημόσιους υπαλλήλους με τρόφιμα. Έτσι, όταν γινόταν διανομή τροφίμων, «οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι οικογένειές τους λάμβαναν μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων από ό,τι ο υπόλοιπος πληθυσμός».³⁸⁸

Οι στρατιωτικοί αποτέλεσαν μία επίσης σχετικά ευνοημένη επαγγελματική ομάδα την περίοδο της πείνας, καθώς αρκετοί από αυτούς προσελήφθησαν σε δημόσιες υπηρεσίες και υπουργεία ή σε επιτροπές επισιτισμού. Στρατιωτικοί, εξάλλου, είχαν αντικαταστήσει με κυβερνητική εντολή τοπικούς δημοτικούς άρχοντες που δεν

³⁸³ *ό.π.*, σ.38.

³⁸⁴ *ό.π.*, σ.33.

³⁸⁵ *ό.π.*, σ.224.

³⁸⁶ Rodogno, *ό.π.*, σ.83.

³⁸⁷ Hionidou, *ό.π.*, σσ.230-231.

³⁸⁸ *ό.π.*, σ.231.

υποστήριζαν επαρκώς την κυβέρνηση. Η κρατική εύνοια προς τους στρατιωτικούς εξηγείται από την ίδια τη σύνθεση της κυβέρνησης (ο ίδιος ο Πρωθυπουργός ήταν αξιωματικός του στρατού), αλλά και από τη βούληση των κατοχικών κυβερνήσεων να μην προκληθεί δυσαρέσκεια σε αυτήν την πληθυσμιακή ομάδα ώστε να αποφευχθούν ενδεχόμενες αντιστασιακές ζυμώσεις.³⁸⁹

Τελικά, οι δημόσιοι υπάλληλοι και γενικότερα οι έχοντες εισόδημα από μισθό, δεν επλήγησαν από την αυξημένη θνησιμότητα της εποχής. Όμοιο συμπέρασμα προκύπτει από τα τη μελέτη της θνησιμότητας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, σε Χίο, Μύκονο και Σύρο.³⁹⁰

Στη Νίκαια, οι μικροεπαγγελματίες και μικρέμποροι φαίνεται ότι επλήγησαν ιδιαίτερα από την πείνα (ποσοστό 15,4% στη συνολική θνησιμότητα από πείνα), γεγονός που μπορεί να εκληφθεί σαν ένα, μάλλον ιδιαίτερο τοπικό χαρακτηριστικό, καθώς υπάρχει η εκτίμηση ότι γενικά οι έμποροι «πορεύτηκαν καλά, όσον αφορά την επιβίωση, την κατοχική περίοδο».³⁹¹ Το εύρημα αυτό, από την έρευνα στη Νίκαια, σε συνδυασμό με την παρατήρηση ότι αποδείχτηκαν “νικητές” στον αγώνα για την επιβίωση εκείνοι που κατάφεραν να δουλέψουν για τις δυνάμεις κατοχής, οι λεγόμενοι “συνεργάτες”³⁹² (έμποροι, αστυνομικοί, βιομήχανοι κλπ.), οδηγεί σε μία αξιοσημείωτη διαπίστωση: στη Νίκαια πρέπει να ήταν ελάχιστοι εκείνοι οι έμποροι που δέχθηκαν να εργασθούν, για τον κατακτητή ή δίπλα σε αυτόν, προκειμένου έστω να εξασφαλιστεί ένα στοιχειώδες εισόδημα.

Τα υπάρχοντα στοιχεία από το ληξιαρχείο της Νίκαιας επιτρέπουν να διαφανεί ο ταξικός χαρακτήρας της πείνας, ή αλλιώς, η ανισότητα μπροστά στο θάνατο, ένα καίριο χαρακτηριστικό της κατοχικής πείνας, που τελικά δεν παρατηρήθηκε μόνο στην πόλη αυτή, αλλά και στη Σύρο.³⁹³ Δεν υποτιμάται φυσικά

³⁸⁹ ό.π., σ.114, 232.

³⁹⁰ ό.π., σ.230.

³⁹¹ ό.π.

³⁹² Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι η σχέση των ανθρώπων αυτών με τις κατοχικές δυνάμεις δεν καταδικάστηκε ούτε από το χώρο της Αντίστασης, ούτε από του υπόλοιπους πολίτες, αφού η στάση τους εκλήφθηκε ως αναγκαιότητα στον αγώνα για την επιβίωση. Αποτελούν μάλιστα, τη μοναδική κατηγορία “συνεργατών” που δεν επικρίθηκε, σε αντίθεση με ένα ευρύ φάσμα συνεργατών που γνώρισαν καθολική καταδίκη για την επιλογή τους να συνεργασθούν με τους κατακτητές. ό.π., σ.233.

³⁹³ Λ ο ύ κ ο ς, ό.π., σ.197.

το γεγονός ότι η πείνα της κατοχής επηρέασε κατά τρόπο τραυματικό, μέσα στο πλαίσιο ενός πολέμου, την ολότητα σχεδόν του ελληνικού λαού. Ωστόσο, είναι αναμφισβήτητο ότι ιδεολογικοί και άλλοι παράγοντες, που παραπέμπουν στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του ελληνικού κατοχικού κρατικού μηχανισμού, συνέβαλλαν στο να υπάρξουν σαφείς κατευθύνσεις στην πείνα, και άρα στα θύματά της.

Όπως έχει υποστηριχθεί,³⁹⁴ χαρακτηριστικό δείγμα της ιδεολογικής χρήσης της πείνας, ήταν η παροχή τροφής, ως κίνητρο, σε εκείνους που αποφάσιζαν να επανδρώσουν τα Τάγματα Ασφαλείας. Ήταν οι οπλισμένες ομάδες που είχαν δημιουργηθεί από την τελευταία κατοχική κυβέρνηση Ράλλη, με τις ευλογίες του γερμανικού στρατού, προκειμένου να καταπολεμηθούν οι κομμουνιστές. Πολέμησαν στο πλευρό ή μπροστά από τις γερμανικές στρατιωτικές μονάδες και επανειλημμένα αναμείχθηκαν σε λεηλασίες. Κυρίως όμως, είχαν αποπειραθεί να κατευθύνουν τις επιχειρήσεις περίθαλψης και αρωγής της Επιτροπής Διαχείρισης Βοηθημάτων, που λειτουργούσε υπό την αιγίδα του Διεθνή Ερυθρού Σταυρού, μακριά από κατοίκους που θεωρούνταν υποστηρικτές των κομμουνιστών ή αντιστασιακών ομάδων.

Η πληροφορία μπορεί, ως ένα βαθμό, να δικαιολογήσει τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας από πείνα της "αριστερής" Νίκαιας, λόγω πιθανής άνισης μεταχείρισης της πόλης στο πλαίσιο της διανομής της επισιτιστικής βοήθειας. Η στροφή του πληθυσμού προς την αριστερά, ιδιαίτερα προς το ΕΑΜ, το οποίο είχε θέσει την επισιτιστική κατάσταση ως προτεραιότητα, ευνοήθηκε μέσα σε συνθήκες κενού αξιόπιστης πολιτικής ηγεσίας³⁹⁵. Πρόσθετα, το ύψος της βοήθειας από την κεντρική κυβέρνηση προς τις τοπικές αρχές ήταν ανάλογο της διασύνδεσης που υπήρχε ανάμεσα στις δύο εξουσίες και της ύπαρξης ή μη ανθρώπων που θα μπορούσαν να επηρεάσουν κυβερνητικά στελέχη.³⁹⁶ Το σύννηθος ήταν άτομα ή εκπρόσωποι ομάδων να θέτουν αιτήματα για παροχή τροφίμων στον υπουργό ή το Νομάρχη, οι οποίοι αφού αξιολογούσαν το αίτημα, το ικανοποιούσαν μέσω μίας διατακτικής (εντολής

³⁹⁴ Hionidou, *ό.π.*, σ.239.

³⁹⁵ *ό.π.*, σ.238.

³⁹⁶ *ό.π.*, σ.117.

για σίτιση) που επέτρεπε τη χρήση συγκεκριμένης ποσότητας τροφίμων από τα υπάρχοντα αποθέματα.³⁹⁷

Στους πίνακες 1, 2, 3, 4 του Παραρτήματος, παρουσιάζονται αναλυτικά τα ειδικότερα επαγγέλματα που περιλαμβάνονται σε κάθε επαγγελματική κατηγορία, από τις τέσσερις κυριότερες σε συχνότητα εμφάνισης.

Όσον αφορά τη γυναικεία θνησιμότητα (βλ. Πίνακα 5 του Παραρτήματος), οι γυναίκες της πόλης που απεβίωσαν λόγω έλλειψης τροφής, σε ένα μεγάλο ποσοστό, δεν συμμετείχαν ενεργά στην παραγωγική διαδικασία. Κύρια ενασχόλησή τους προκύπτει η σχετική με τα οικιακά : αποτυπώνεται σε ποσοστό 70% στο σύνολο της γυναικείας θνησιμότητας από πείνα. Οι εργαζόμενες γυναίκες που πέθαναν από πείνα ήταν μόλις επτά άτομα, αν εξαιρεθούν δύο περιπτώσεις άγνωστου επαγγέλματος και τέσσερις γυναίκες που δεν είχαν επάγγελμα (επαίτης, άεργη, μοναχή και μαθήτρια). Η εικόνα αυτή εμφανίζει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της γυναικείας απασχόλησης στην πόλη με παρελθόν.

Όπως αναφέρει η R. Hirschon, σε αδημοσίευτη απογραφή του 1930 για τα Γερμανικά (συννοικία της πόλης), προέκυψε ότι σε σύνολο 105 γυναικών της περιοχής, μόνο πέντε καταγράφηκαν ως απασχολούμενες εκτός σπιτιού. Οι υπόλοιπες 100 είχαν απασχόληση στο σπίτι. Εξηγεί δε, πως «...είναι λογικό να υποθέσουμε ότι πολλά από αυτά τα νοικοκυριά αποτελούνταν από χήρες με μικρά παιδιά...[Επίσης] καθώς δεν υπήρχαν κρατικά μέτρα πρόνοιας, πολλές "νοικοκυρές" αναμφίβολα ήταν και εργαζόμενες, δουλεύοντας όποτε τους παρουσιαζόταν η ευκαιρία. Σταθερή όμως απασχόληση δύσκολα έβρισκαν, λόγω της προϊούσας ύφεσης της ελληνικής οικονομίας στα τέλη της δεκαετίας του 1920, αλλά και λόγω των πολιτισμικών αξιών που ίσχυαν για την αμειβόμενη γυναικεία εργασία».³⁹⁸

Η παραπάνω εικόνα επιτρέπει να επισημανθεί ότι η γυναίκα που βρισκόταν στο σπίτι, μακριά από την παραγωγική επαγγελματική ζωή, και άρα αυτομάτως αποκλεισμένη από πρόσθετους οικονομικούς πόρους, ήταν περισσότερο ευάλωτη και αδύναμη στο δύσκολο χειμώνα του 1941-1942. Κατά συνέπεια, "υποψήφια" με

³⁹⁷ ό.π., σ.119.

³⁹⁸ Hirschon, ό.π., σ.144.

περισσότερες πιθανότητες μπροστά τον θάνατο από πείνα συγκριτικά με την εργαζόμενη γυναίκα.

Ακόμα, οι οικονομικές δυσκολίες για μία γυναίκα χωρίς επαγγελματική απασχόληση ήταν περισσότερες, και πιο πιεστικές, σε περίπτωση έλλειψης συζύγου. Ιδιαίτερα όταν ήδη οι άντρες των εργατικών στρωμάτων είχαν υψηλή θνησιμότητα από πείνα και εξαιρετικά περιορισμένους πόρους διαβίωσης. Τέτοιες περιπτώσεις που διεύρυναν τα οικονομικά αδιέξοδα των γυναικών, τελικά επηρέασαν αρνητικά τη δυνατότητά τους να δώσουν τη μάχη της επιβίωσης.

2.8 Συμπεράσματα

από την Επαγγελματική Απασχόληση των Θανόντων από Πείνα

Συμπεραίνεται από τα ευρήματα που αφορούν την επαγγελματική ιδιότητα των ανδρών που πέθαναν από την πείνα στη Νίκαια ότι, η θανατηφόρος πείνα έπληξε συγκεκριμένες και μόνο, επαγγελματικές κατηγορίες του πληθυσμού. Περίπου ένας στους δύο άνδρες Νικαιώτες ήταν εργάτης ή τεχνίτης ενώ, ποσοστό 15% της ανδρικής θνησιμότητας από πείνα, αφορούσε μικροεμπόρους και μικροπωλητές.

Όσον αφορά τη γυναικεία θνησιμότητα από πείνα, περίπου 3 στις 4 γυναίκες της πόλης (ποσοστό 70%), απείχαν από την παραγωγική ζωή με καταγεγραμμένη ενασχόληση τα οικιακά. Η περιοριστική απασχόληση στα οικιακά και η απουσία αμειβόμενης επαγγελματικής δραστηριότητας θεωρείται αιτία των υψηλών ποσοστών θνησιμότητας στο γυναικείο φύλο δεδομένου ότι εξέλειπαν οι στοιχειώδεις οικονομικοί πόροι για την επιβίωση.

Οι αδύναμες λοιπόν και ασθενείς πληθυσμιακές ομάδες, κοινωνικά και οικονομικά, δηλαδή οι εργάτες, οι πλανόδιοι πωλητές, οι γυναίκες χωρίς δουλειά και, ίσως χωρίς σύζυγο, έδωσαν άνιση μάχη με το θάνατο από πείνα κατά τις ψυχρές ημέρες, κλιματολογικά και ψυχολογικά, της κατοχής. Διαμορφώθηκαν άρα τα ταξικά χαρακτηριστικά που διέπουν τους θανάτους από πείνα της πόλης. Σε μία γεωγραφική περιοχή, μάλιστα, που η φτώχεια, η προσφυγική πληθυσμιακή σύνθεση και τα

χρονίζοντα -ήδη από τη εποχή της εγκατάστασης των προσφύγων το 1923- προβλήματα διαβίωσης, προστέθηκαν στη ξενική κατάκτηση και την αποστέρηση της ίδιας της αξιοπρέπειας και της επιβίωσης.

2.9 Ιατρική Ορολογία για το Θάνατο από Πείνα.

Αποδελτιώνοντας τις ληξιαρχικές εγγραφές θανάτου, προέκυψε η ύπαρξη μίας ποικιλίας ιατρικών όρων στο πεδίο «αιτιολογία θανάτου». Είναι οι όροι χρησιμοποιήθηκαν από τους γιατρούς της εποχής για να χαρακτηρίσουν τον από πείνα θάνατο. Ο πίνακας που ακολουθεί, αποτυπώνει αυτήν την ορολογία.

Πίνακας 13

Ιατρικοί Όροι Περιγραφής του Θανάτου από Πείνα
Δήμος Νίκαιας 27/4/1941-31/10/1944

A/A	ΑΙΤΙΕΣ	ΑΠΡ -ΔΕΚ 1941	1942	1943	ΙΑΝ-ΟΚΤ 1944	ΣΥΝΟΛΟ	%
1	Ασιτία	147	496	8	1	652	42,4
2	Υποσιτισμός	40	218	5	1	264	17,2
3	Ατροφία	34	92	39	35	200	13
4	Πείνα	12	82	4	-	98	6,4
5	Στερήσεις ή Έλλειψη Τροφής	6	78	-	-	84	5,5
6	Ζωϊκή Εξάντληση	34	33	5	1	73	4,7
7	Αθρεψία	22	36	4	7	69	4,5
8	Αβιταμίνωση	-	42	4	-	46	3
9	Καχεξία	10	25	3	4	42	2,7
10	Υποθρεψία	1	2	-	1	4	0,3
11	Δυστροφία	1	-	-	2	3	0,2
12	Υποτροφία	-	-	1	-	1	0,1
	Σύνολο	307	1104	73	52	1536	100%

Ο πλέον συχνός όρος, που κυριαρχεί μεταξύ των άλλων, για να αποδώσει την πείνα είναι ο όρος "ασιτία". Σε σύνολο 1.536 εγγραφών εμφανίζεται 652 φορές (ποσοστό 42.4%). Συχνά χρησιμοποιημένος ιατρικός όρος είναι και ο "υποσιτισμός". Εμφανίζεται με συχνότητα 264 εγγραφών και ποσοστό 17.2%. Με 200 εγγραφές και ποσοστό 13% εμφανίζεται ο όρος "ατροφία", ενώ η λέξη "πείνα", εμφανίζεται 98 φορές (ποσοστό 6.4%). Οι προαναφερθέντες τέσσερις όροι, όπως προκύπτει από τα ποσοστά εμφάνισής τους στις ληξιαρχικές εγγραφές, χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο από τους γιατρούς της εποχής για να χαρακτηρίσουν τον θάνατο από πείνα.

Τα συγκεκριμένα ευρήματα ομοιάζουν με έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τους θανάτους από πείνα την περίοδο της κατοχής στη Σύρο, και συγκεκριμένα στην Ερμούπολη και την Άνω Σύρο³⁹⁹. Εκεί, τα ¾ και πλέον της συνολικής θνησιμότητας αποδόθηκαν σε αιτίες σχετικές με ασιτία, με δεύτερη πιο σημαντική αιτία θανάτου τη εντερίτιδα (διάρροια πείνας), η οποία ήταν στενά συνδεδεμένη με την ασιτία.

Περαιτέρω, στις 200 εγγραφές όπου εμφανίζεται ο όρος "ατροφία", αλλά και παραπλήσιοι σε αυτόν όροι, οι 180 αφορούν προσδιορισμό θανάτου ατόμων παιδικής ηλικίας (0-15 ετών). Το στοιχείο αυτό είναι περισσότερο εμφανές τα έτη 1943 και 1944 : το 1943 οι 39 ληξιαρχικές εγγραφές στις οποίες αναγράφεται ο όρος, αφορούν στο σύνολό τους θανάτους παιδιών αυτής της ηλικιακής ομάδας. Το 1944, σε σύνολο 35 ληξιαρχικών εγγραφών, οι 33 αφορούν παιδιά της προαναφερθείσας ηλικιακής ομάδας. Μπορεί κατά συνέπεια να θεωρηθεί η χρήση του σχετικού όρου ως προσδιοριστικού των θανάτων που εμπίπτουν στην παιδική θνησιμότητα.

2.10 Προέλευση των Θανόντων από Πείνα.

Εξετάζοντας το γενέθλιο τόπο των ανθρώπων-θυμάτων της κατοχικής πείνας στη Νίκαια, προέκυψε ένα στατιστικό στοιχείο που συνδέεται με την ιστορία της πόλης, σημαντικό σε αναφορά με την ποσοστιαία αναλογία του. Σε ένα μεγάλο αριθμό θανόντων, εμφανίστηκε ως τόπος γέννησης οι "αλησμόνητες πατρίδες" της Ανατολής.

³⁹⁹ Hionidou, ό.π., σ.205

Όπως παρατηρείται από τα στοιχεία του Πίνακα 14, οι θανόντες από πείνα που γεννήθηκαν σε Μικρά Ασία, Πόντο, Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη καταγράφονται σε 847 ληξιαρχικές εγγραφές επί συνόλου 1536, αποτελούν δηλαδή το 55,2% του συνόλου των θανόντων από πείνα. Αν μάλιστα εξαιρέσουμε από το συνολικό αριθμό θανάτων, τα άτομα ηλικίας 0-19 ετών, τα οποία κατά κανόνα γεννήθηκαν στην Ελλάδα, μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, τότε το ποσοστό των ατόμων που απεβίωσαν σε ηλικία 20 ετών και άνω, γεννημένοι στην Ανατολή, ανέρχεται σε 73% (847 σε σύνολο 1168 θανόντων από πείνα άνω των 20 ετών).

Αυτό το γεγονός ενισχύει τον χαρακτηρισμό της Νίκαιας ως προσφυγικής πόλης και στηρίζει περαιτέρω την άποψη ότι η πληθυσμιακή ομάδα των προσφύγων, ομάδα ατόμων με χαμηλό βιοτικό επίπεδο και ελάχιστους πόρους, συχνά περιθωριοποιημένα από την εκάστοτε πολιτική εξουσία, σε όλη την περίοδο που ακολούθησε την εγκατάστασή τους, ήταν εκείνη με τα πρώτα και περισσότερα θύματα της πείνας. Σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα που προέκυψαν ως προς την επαγγελματική απασχόληση των θανόντων, φαίνεται ότι τελικά στη θανατηφόρο πείνα υπέκυψαν κυρίως εργάτες, προσφυγικής καταγωγής.

Ενδεικτικό της ανωτέρω παρατήρησης είναι ότι οι πρόσφυγες γεννηθέντες στην Ανατολή υπερέχουν στα ποσοστά της θνησιμότητας από πείνα σε σχέση με τους γεννηθέντες στην περιοχή της Αττικής, δηλαδή Νίκαια, Πειραιά, Κορυδαλλό, Αθήνα, Σαρωνικό και υπόλοιπη Αττική. Οι τελευταίοι, καταλαμβάνουν τη δεύτερη θέση, ως προς την ποσοστιαία ιεράρχησή τους στον πίνακα της θνησιμότητας από πείνα, με 441 εγγραφές και ποσοστό 28.71%.

Ακολουθούν οι θανόντες με καταγωγή από τα νησιά των Κυκλάδων και του Ανατολικού Αιγαίου, με 45 και 33 εγγραφές, αντίστοιχα, και οι θανόντες με καταγωγή από την Πελοπόννησο και το Εξωτερικό, που μοιράζονται από 32 και 28 εγγραφές, αντίστοιχα. Οι θανόντες από πείνα που γεννήθηκαν σε άλλες γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας (βλ. Πίνακα 14) όπως Κρήτη, Δωδεκάνησα, Επτάνησα, Μακεδονία, Θράκη, Θεσσαλία, Ήπειρος, Στερεά Ελλάδα και Εύβοια, στο σύνολο

τους αντιστοιχούν, με 90 καταγεγραμμένες ληξιαρχικές εγγραφές, σε ποσοστό 6% επί του συνόλου των θανόντων από πείνα.

Πίνακας 14
Θνησιμότητα από Πείνα - Τόπος Γέννησης Θανόντων
Δήμος Νίκαιας 27/4/1941-31/10/1944

A/A	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	ΣΥΝΟΛΟ	Ποσοστό %
1	Μικρά Ασία, Πόντος, Σμύρνη, Κων/πολη	847	55,2
2	Αθήνα, Πειραιάς, Νίκαια, Κορυδαλλός, Σαρωνικός, Υπόλοιπο Αττικής	441	28,7
3	Κυκλάδες	45	2,9
4	Νησιά Ανατολικού Αιγαίου	33	2,1
5	Πελοπόννησος	32	2,1
6	Εξωτερικό	28	1,8
7	Κρήτη	21	1,4
8	Δωδεκάνησα	19	1,2
9	Άγνωστος Τόπος	15	1,0
10	Θράκη	15	1,0
11	Στερεά Ελλάδα	9	0,6
12	Επτάνησα	9	0,6
13	Κενό (Μη Αναφορά)	5	0,3
14	Θεσσαλία	5	0,3
15	Θεσσαλονίκη	4	0,3
16	Ήπειρος	4	0,3
17	Εύβοια	2	0,1
18	Μακεδονία	2	0,1
	Σύνολο	1536	100%

2.11 Συμπεράσματα

από τη Μελέτη της Θνησιμότητας και των Θανάτων από Πείνα

Από τα προηγούμενα στοιχεία βλέπουμε ότι, στη Νίκαια Αττικής την περίοδο του πολέμου (1941-1944), παρατηρείται υπερδιπλάσια αύξηση των θανάτων το 1941, σε σύγκριση με τα προπολεμικά έτη, και υπέρ τετραπλάσια το 1942. Η αύξηση αυτή φθίνει το 1943 : ο μέσος μηνιαίος αριθμός θανάτων προσεγγίζει τα προ της κατοχής επίπεδα. Ωστόσο, επανέρχεται το 1944, όταν λόγοι σχετικοί με την αντιστασιακή δράση των Νικαιωτών, αλλά και τις συνθήκες του πολέμου, οδηγούν σε αύξηση των θανάτων κατά 40%, σε σύγκριση με το 1943.

Η θνησιμότητα από πείνα στην πόλη, που προσεγγίζει το $\frac{1}{4}$ των συνολικών θανάτων, παρουσιάζει αυξημένα ποσοστά την πρώτη κατοχική διετία, κατά την οποία εμφανίζεται το 92% της θνησιμότητας από πείνα, της περιόδου 1941-1944. Το υπόλοιπο 8% αντιστοιχεί στη διετία 1943-1944, όπου οι θάνατοι από πείνα αφορούν κυρίως άτομα παιδικής ηλικίας, 0-15 ετών. Ειδικότερα, το Δεκέμβριο του 1941 και τους πρώτους μήνες του 1942, μέχρι και την άνοιξη, παρατηρούνται τα πιο υψηλά ποσοστά θανάτων στην πόλη.

Από την κατανομή των θανάτων από πείνα, κατά φύλο και ηλικία, διαπιστώνεται ότι οι άνδρες Νικαιώτες πέθαιναν περισσότερο σε σχέση με τις γυναίκες : 61% θνησιμότητα ανδρών από πείνα, έναντι 39% που αφορά θνησιμότητα γυναικών. Ακόμα, τα άτομα μεγάλων ηλικιών, από 46 ετών και πάνω, πέθαιναν περισσότερο από πείνα, σε ποσοστό 63% στο σύνολο της από πείνας θνησιμότητας.

Οι θάνατοι λόγω στερήσεων στην παιδική ηλικία, που αφορούν άτομα μέχρι 15 ετών, κατατάσσονται στη δεύτερη θέση αμέσως μετά τους θανάτους στις μεγάλες ηλικίες. Πρόκειται κυρίως για θανάτους ατόμων ηλικίας έως πέντε ετών (βρεφική θνησιμότητα). Δύο σημαντικά χαρακτηριστικά της προαναφερόμενης παιδικής θνησιμότητας είναι ότι αφενός παρουσιάζεται με αρκετά μεγάλα ποσοστά τα δύο τελευταία κατοχικά έτη (1943-1944), αφετέρου, πλήττει κυρίως αγόρια.

Περίπου ένας στους δύο (ποσοστό 49%) θανόντες από πείνα ήταν εργάτης ή τεχνίτης, ενώ ποσοστό 15% αντιστοιχεί σε μικρέμπορους και μικροεπαγγελματίες. Οι γυναίκες που πέθαναν από πείνα στην πόλη την περίοδο της κατοχής, ασχολούνταν κυρίως με τα οικιακά (ποσοστό 70% στο σύνολο της γυναικείας θνησιμότητας από πείνα), γεγονός που βεβαιώνει ότι η γυναίκα, η απομακρυσμένη από την αμειβόμενη μισθωτή εργασία και, ίσως χωρίς παρουσία - προστασία συζύγου (χήρα), υπήρξε περισσότερο από κάθε άλλη, ευάλωτη μπροστά στον από πείνα θάνατο.

Ο προερχόμενος από πείνα θάνατος καταγράφεται με ποικιλία ιατρικών όρων. Ο συχνότερα εμφανιζόμενος υπήρξε ο όρος "ασιτία" (ποσοστό 42%). Επίσης, συχνά εμφανιζόμενοι όροι ήταν εκείνοι του "υποσιτισμού" (ποσοστό 17%), της "ατροφίας" (ποσοστό 13%) και της "πείνας" (ποσοστό 6%). Ο όρος "ατροφία" υπήρξε προσδιοριστικός των θανάτων από πείνα ατόμων παιδικής και βρεφικής ηλικίας.

Σε μεγάλο ποσοστό οι θανόντες από πείνα ήταν γεννημένοι στην "Ανατολή". Οι γεννηθέντες σε Σμύρνη, Πόντο, Κωνσταντινούπολη και την ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας, που έπειτα πέθαναν από στερήσεις στην κατοχική Νίκαια, ανήλθαν σε ποσοστό 73%, στο σύνολο των θανόντων από πείνα άνω των 20 ετών. Το ποσοστό των αποβιωσάντων που γεννήθηκαν στην περιοχή της Αττικής, αντιστοιχεί στο 29% του συνόλου της θνησιμότητας από πείνα.

Εν κατακλείδι, προσδιορίζονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συγκροτούν, μεταξύ άλλων, τη φυσιογνωμία του ατόμου⁴⁰⁰ που απεβίωσε λόγω έλλειψης τροφής στη Νίκαια Αττικής, την περίοδο της κατοχής : πρόκειται για άνδρα, υψηλής ηλικίας, άνω των 45 ετών, που στην επαγγελματική του ζωή υπήρξε εργάτης ή τεχνίτης. Ο άνδρας αυτός ήταν πρόσφυγας, γεννημένος στη Μικρά Ασία και ο θάνατός του προήλθε από "ασιτία" ή "υποσιτισμό".

⁴⁰⁰ Το προφίλ του ατόμου που πέθανε από πείνα στη Νίκαια, ταυτίζεται με εκείνο που προέκυψε από την έρευνα για τη θνησιμότητα από πείνα στους δήμους της Αττικής : άνδρας, εργάτης, ηλικιωμένος, πρόσφυγας από τη Μικρά Ασία (Βλ. Τ ζ α β ά ρ α , ό.π., σ.116). Η ταύτιση αυτή αναδεικνύει κατά τρόπο εναργή και αδιαμφισβήτητο την τραγική οικονομική κατάσταση των προσφύγων που επιδεινώθηκε στη διάρκεια της κατοχής. Το αποτέλεσμα ήταν οι πρόσφυγες να αποτελέσουν την πλέον ευάλωτη και τρωτή πληθυσμιακή ομάδα απέναντι στην κατοχική πείνα και άρα, τα πρώτα και περισσότερα θύματά της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΓΑΜΗΛΙΟΤΗΤΑ

Ο γάμος, ισχυρή θεσμική κοινωνική σχέση, έχει καίρια σημασία για την ιστορική δημογραφία, αφενός διότι «...συγκροτείται παραδοσιακά το νόμιμο θεσμικό πλαίσιο της τεκνοποιίας και, συνεπώς, προσδιορίζονται ρυθμιστικά η αναπαραγωγή και η ανανέωση του πληθυσμού»,⁴⁰¹ αφετέρου επειδή «...οι γαμήλιες συμπεριφορές αποτελούν, στους πληθυσμούς παλαιού τύπου, έναν από τους κύριους αυτορρυθμιστικούς μηχανισμούς, που διασφαλίζουν τη δομική σταθερότητα ενός δημογραφικού συστήματος».⁴⁰² Παράλληλα, η γαμηλιότητα συνιστά συμπεριφορά που δίνει απαντήσεις «τόσο στους περιορισμούς όσο και στις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές και ανθρώπινες κανονικότητες».⁴⁰³

Στο μέρος αυτό της εργασίας, όπου διερευνάται η γαμήλια συμπεριφορά των κατοίκων της Νίκαιας, επιδιώκεται να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν το "πότε" παντρεύονταν οι κάτοικοι της πόλης, κατά την υπό μελέτη περίοδο, την ηλικία των νεονύμφων, την επαγγελματική τους κατάσταση, τον τόπο γεννήσεώς τους και τον τόπο κατοικίας τους.

Αντικείμενο διερεύνησης από την αποδελτίωση των σχετικών ληξιαρχικών εγγραφών αποτέλεσε επίσης η δήλωση του γάμου, οι υπογράφωντες μάρτυρες αλλά και οι επαναληπτικοί γάμοι (γάμοι δεύτερου και τρίτου βαθμού). Η μελέτη της γαμήλιας συμπεριφοράς στην πόλη δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε ένα θεμελιακό στοιχείο : εισερχόμαστε στην περιοχή των νοοτροπικών ρυθμίσεων όπου κυριαρχεί η «σύναψη συμμαχιών μεταξύ κοινωνικών όντων».⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Τομαρά Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, ό.π., σ.88

⁴⁰² Τομαρά Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία...*, ό.π., σ.79.

⁴⁰³ Tomara Sideris M., *La population de Leucade au XIXe siècle* (Thèse de doctorat), Paris 1985, p.128.

⁴⁰⁴ Ματούλα Τομαρά Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και Διαδοχή των Γενεών στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Η Δημογραφική Τύχη της Νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, ό.π., σ.51.

3.1 Ρυθμοί Γάμων

Η τριετία 1940-1942, παρουσιάζει μειωμένους ρυθμούς γάμων (βλ. Πίνακα 15, 16). Οι ετήσιοι αριθμοί γάμων της τριετίας αυτής είναι μικρότεροι του αριθμού των γάμων του 1939. Επίσης, διακρίνεται σημαντική πτώση του αριθμού των γάμων το 1940 σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος αλλά και τα επόμενα (327 γάμοι το 1940 έναντι 519 γάμων το 1939 και 462 το 1941), γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στην ιδιότητα του έτους ως δίσεκτου.

Κοινωνικές συμπεριφορές σχετικές με προλήψεις, απόρροια ρωμαϊκών αντιλήψεων για τα δίσεκτα έτη και το Φεβρουάριο μήνα φαίνεται να έβρισκαν πεδίο υιοθέτησης στο πλαίσιο των νοοτροπιών της πόλης την περίοδο αυτή. Τα δίσεκτα έτη συνηθιζόταν αποφυγή κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως σύναψη γάμων ή έναρξη χτισίματος ενός σπιτιού. Η παραπάνω ερμηνεία προσφέρεται να εξηγήσει τους λιγοστούς γάμους το μήνα Φεβρουάριο του δίσεκτου έτους 1940. Επιβεβαιώνεται εξάλλου με τη σημαντική πτώση του αριθμού των γάμων κατά το επίσης δίσεκτο έτος 1944 σε σύγκριση, τόσο με το προηγούμενο, όσο και με το επόμενο έτος.

Η μικρή πτώση του αριθμού των γάμων το 1942, παρατηρούμενη κυρίως στο πρώτο εξάμηνο του έτους (βλ. Πίνακα 15), με 178 γάμους έναντι 249 γάμους του δεύτερου εξαμήνου, δείχνει παραστατικά την επίδραση της κατοχικής πείνας, της δύσκολης οικονομικής κατάστασης αλλά και της υψηλής θνησιμότητας στους ρυθμούς των γάμων της πόλης. Ως εκ τούτου, η περίπτωση της προσωρινής αναβολής των συλλήψεων και των γεννήσεων στη Νίκαια το 1942, επιβεβαιώνει την γενικά αποδεκτή παρατήρηση ότι τα ποσοστά των γάμων επηρεάζονται από οικονομικο-κοινωνικούς παράγοντες.⁴⁰⁵

Το 1944 συνυπολογίζονται πρόσθετοι παράγοντες που επηρεάζουν τη γαμήλια συμπεριφορά στην πόλη, σχετικοί με γεγονότα της περιόδου όπως οι εκτελέσεις και οι

⁴⁰⁵ Αντρέ Μισέλ, *Κοινωνιολογία της Οικογένειας και του Γάμου, Βασικά Στοιχεία για την Ελληνική Οικογένεια*, μετάφραση – επιμέλεια Λ. Μουσούρου, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, Cutenberg, Αθήνα 2000, σ.6.

μάχες με τον κατακτητή στους δρόμους της πόλης, απόρροια της αντιστασιακής δράσης. Εικάζεται ότι τα γεγονότα των Δεκεμβριανών, ενδεχομένως να επηρέασαν τις αποφάσεις για σύναψη γάμου κατά τρόπο ανασταλτικό.

Πίνακας 15
Εποχική Κίνηση Γάμων
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946

ΕΤΗ	ΜΗΝΕΣ												ΣΥΝΟΛΟ
1939	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	519
	42	71	4	68	13	44	34	28	30	36	43	106	
1940	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	327
	33	10	51	32	15	39	28	23	32	21	23	20	
1941	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	462
	21	32	29	20	26	55	60	59	34	47	45	34	
1942	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	427
	28	30	13	55	24	28	39	52	36	37	43	42	
1943	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	707
	37	41	47	41	26	53	62	63	55	57	61	164	
1944	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	455
	38	59	10	80	23	49	66	31	27	27	32	13	
1945	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	599
	27	38	68	11	29	50	58	42	48	58	82	88	
1946	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	693
	66	83	46	86	33	65	56	60	35	36	70	57	
ΣΥΝΟΛΟ	292	364	268	393	189	383	403	358	297	319	399	524	4189
ΣΥΝΟΛΟ 1941-1944	124	162	99	196	99	185	227	205	152	168	181	253	2051

Πίνακας 16
Μέσος Μηνιαίος και Ετήσιος Αριθμός Γάμων
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946.

ΕΤΟΣ	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Μέσος Μηνιαίος Αριθμός Γάμων	43	27	39	36	59	38	50	58
Μέσος Ετήσιος Αριθμός Γάμων (ανά διετία)	423		445		581		646	

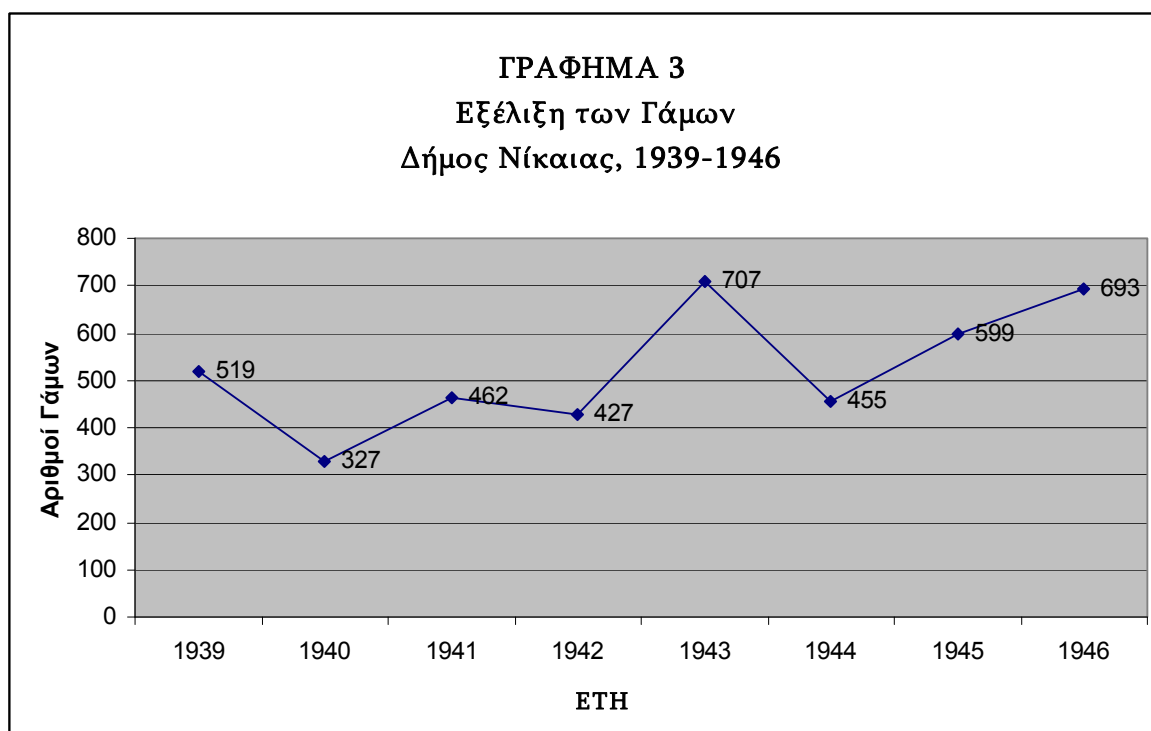
Η παραπάνω παρατήρηση γίνεται σαφής αν σκεφθούμε ότι οι οικονομικές αλλαγές που εγκαινιάστηκαν από το 1941 και μετά, επέδρασαν στο κοινωνικό πεδίο της γαμήλιας συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, «η απώλεια της ιδιοκτησίας, είτε στην πόλη -εξαιτίας της πείνας και της μαύρης αγοράς- είτε στην επαρχία -εξαιτίας των αντιποίνων για τη δράση των ανταρτών- σε συνδυασμό με τη γενικότερη αβεβαιότητα για το μέλλον, υποβάθμισαν το ρόλο της οικογένειας. Προίκες χάθηκαν και μαζί τους χάθηκε η προοπτική ενός παραδοσιακού γαμήλιου διακανονισμού».⁴⁰⁶

Το περιβάλλον της πρώτης περιόδου της κατοχής είναι βέβαιο ότι δεν ευνοούσε αποφάσεις για ένα γάμο. Στον Πίνακα 15, παρουσιάζονται όχι μόνο οι μικροί αριθμοί γάμων του πρώτου εξαμήνου του 1942, αλλά και οι επίσης μικροί αριθμοί γάμων του τελευταίου τετράμηνου του 1941 (160 γάμοι έναντι 200 γάμων του τετράμηνου Μαΐου- Αυγούστου 1941).

Η τετραετία 1943-1946, είναι περίοδος με υψηλούς αριθμούς γάμων. Εξαίρεση στην παρατήρηση αποτελεί το 1944, που για λόγους οι οποίοι αναφέρθηκαν διακρίνεται ο χαμηλότερος αριθμός γάμων της τετραετίας, σχεδόν ανάλογος του 1941. Λαμβάνεται εξάλλου υπόψη ότι το 1944 η θνησιμότητα στην πόλη αυξήθηκε. Η συγκεκριμένη χρονιά συνδύασε λοιπόν υψηλή θνησιμότητα με χαμηλό αριθμό γάμων.

⁴⁰⁶ Τασούλα Βερβενιώτη, «Οι Γυναίκες της Αριστεράς Μπροστά στο Δίλημμα: Πολιτική ή Οικογένεια;», *Μετά τον Πόλεμο. Η Ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, επιμ. Mark Mazower, Αλεξάνδρεια, χ.τ 2003, σ.124.

Εντυπωσιακό είναι το 1943 κατά το οποίο καταγράφονται συνολικά 707 γάμοι (Βλ. Γράφημα 4). Ο αριθμός αυτός είναι ο μεγαλύτερος ετήσιος αριθμός γάμων της περιόδου 1939-1946. Επίσης, είναι μεγαλύτερος από το μέσο ετήσιο αριθμό γάμων της τετραετίας 1941-1944, που ισούται 513 γάμους. Έτσι, το 1943 υπήρξαν 194 γάμοι περισσότεροι από το μέσο ετήσιο αριθμό γάμων της κατοχικής τετραετίας.

Η εικόνα αυτή ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα δύο παραγόντων. Αρχικά, της βελτίωσης της επισιτιστικής κατάστασης του ελληνικού λαού, από την άνοιξη του 1942 και έπειτα, αποτέλεσμα της διεθνούς βοήθειας που στάλθηκε στην Ελλάδα, υπό την αιγίδα του Διεθνή Ερυθρού Σταυρού. Η στοιχειώδης κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών, τη δεύτερη κατοχική διετία, αναπτέρωσε ψυχολογικά τους Έλληνες πολίτες από το τέλμα και την απογοήτευση του θανάτου που κυριάρχησαν τα δύο προηγούμενα χρόνια και συνέβαλε στη δημιουργία ελπίδας για το μέλλον. Αυτή η ελπίδα φαίνεται να κυριάρχησε ιδιαίτερα στους νεότερους ηλικιακά ανθρώπους και εκδηλώθηκε το 1943 με το μεγαλύτερο αριθμό γάμων που γνώρισε η πόλη από το 1939.

Δεύτερος παράγοντας που συνέβαλε στην αύξηση των γάμων το 1943 μπορεί να θεωρηθεί ότι η συγκεκριμένη χρονιά ήταν ένα καλό έτος για σύναψη γάμου καθόσον το επόμενο, το 1944, ήταν δίσεκτο. Εξηγείται έτσι ο μεγάλος αριθμός γάμων το Δεκέμβριο του 1943 (164 γάμοι) που αποτελεί το μεγαλύτερο μηνιαίο αριθμό γάμων, όχι μόνο του εν λόγω έτους, αλλά και όλων των ετών της οκταετίας 1939-1946.

Άρα, στα χρόνια της κατοχής, η φυσική κίνηση του πληθυσμού στη Νίκαια της Αττικής όσον αφορά τους γάμους, δεν επηρεάστηκε αρνητικά, παρά την κατοχή της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα. Ο μέσος ετήσιος αριθμός γάμων, των διετιών 1939-1940, 1941-1942, 1943-1944, 1945-1946 (βλ. Πίνακα 16) δείχνει σταθερή αυξητική πορεία του αριθμού των γάμων. Η πορεία αυτή δεν ανακόπτεται την κατοχική περίοδο 1941-1944, κατά την οποία ο πόλεμος διαμόρφωσε νέα δεδομένα στη ζωή των ανθρώπων. Ο αριθμός των γάμων την προαναφερόμενη περίοδο είναι πιθανό να ήταν μεγαλύτερος αν δεν υπήρχε η γερμανική και ιταλική κατοχή. Όμως, δεν διαπιστώνεται από την έρευνα έντονη δημογραφική διαταραχή στην εξέλιξη που διέπει τους ρυθμούς με τους οποίους τελούνται.

Με δεδομένο ότι ο γάμος εξασφαλίζει στις παραδοσιακές κοινωνίες το κοινωνικά αποδεκτό, και συνάμα νόμιμο πλαίσιο για την τεκνοποιία, εκτιμάται ότι η μη παρατηρούμενη διαταραχή των ρυθμών γάμων, εκλαμβάνεται ως συμπεριφορά "άμυνας" των κατοίκων απέναντι στις αντίξοες συνθήκες, ιδιαίτερα την υψηλή θνησιμότητα της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας. Πρόκειται για κοινωνική συμπεριφορά που θεωρώ ότι στηρίχθηκε στο "φορτίο" προηγούμενων εμπειριών και βιωμάτων των κατοίκων της πόλης, ήδη από την περίοδο της μικρασιατικής καταστροφής. Ήταν αυτές οι παλαιότερες εμπειρίες και δυσκολίες του βίου που είχαν ενδυναμώσει τους κατοίκους και είχαν ενισχύσει το πείσμα τους για ζωή, ακριβώς μέσα από τις συνθήκες της ανέχειας που για αρκετά χρόνια ζούσαν.

Την περίοδο της κατοχής δοκίμαζαν, για μία ακόμη φορά, τις αντοχές τους. Χαρακτηριστική ένδειξη της επιθυμίας τους να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες είναι ότι τους πρώτους τέσσερις μήνες μετά την κατοχή (Μαΐος - Αύγουστος 1941)

πραγματοποιήθηκαν στην πόλη περισσότεροι γάμοι (200) από ό,τι τους τέσσερις μήνες ακριβώς πριν την κατοχή (Ιανουάριος – Απρίλιος 1941 , 102 γάμοι).

Καλούμενοι να απαντήσουμε στο ερώτημα αναφορικά με ποιους μήνες η ποιες εποχές επέλεξαν οι κάτοικοι της Νίκαιας να συνάψουν γαμήλια σχέση, παρατηρείται (βλ. Πίνακα 17) ότι, στα χρόνια του πολέμου, οι τελευταίοι μήνες του έτους (Δεκέμβριος και Νοέμβριος), η περίοδος του καλοκαιριού (Ιούλιος, Αύγουστος, Ιούνιος) και ο Απρίλιος την άνοιξη, αποτελούν τους έξη μήνες κατά τους οποίους παρουσιάζεται η μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης γάμων. Ο Δεκέμβριος, ειδικότερα, και ο Ιούλιος, εμφανίζονται ως οι προτιμητέοι μήνες για γάμο από τους κατοίκους της πόλης κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Πίνακας 17

**Σύγκριση Εποχικής Κίνησης Γάμων Πριν και Μετά την Κατοχή
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946.**

ΕΤΗ/ ΜΗΝΕΣ	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	ΣΥΝΟΛΟ
1939-1940	75 9%	81 10%	55 6%	100 12%	28 3%	83 10%	62 7%	51 6%	62 7%	57 7%	66 8%	126 15%	864 100%
1941-1944	124 6%	162 8%	99 5%	196 10%	99 5%	185 9%	227 11%	205 10%	152 7%	168 8%	181 9%	253 12%	2051 100%
1945-1946	93 7%	121 9%	114 9%	97 8%	62 5%	115 9%	114 9%	102 8%	83 6%	94 7%	152 12%	145 11%	1292 100%
ΣΥΝΟΛΟ	292 7%	364 9%	268 6%	393 9%	189 5%	383 9%	403 10%	358 8%	297 7%	319 8%	399 10%	524 12%	4189 100%

Την προ πολεμική περίοδο 1939-1940, ο Δεκέμβριος επίσης συγκεντρώνει το μεγαλύτερο αριθμό γάμων. Μαζί με τον Νοέμβριο συγκαταλέγεται στους πρώτους έξι μήνες με τη μεγαλύτερη συχνότητα γάμων. Οι μήνες πριν και μετά τη σαρακοστή, περίοδος που διέπεται από ισχυρή και πιστά τηρούμενη θρησκευτική παράδοση

απαγόρευσης των γάμων⁴⁰⁷, δηλαδή ο Φεβρουάριος και ο Απρίλιος, προτιμούνται για την τέλεση γάμου, αμέσως μετά το Δεκέμβριο. Επίσης, φαίνεται να προτιμάται το καλοκαίρι για γάμο καθώς και η αρχή του έτους, με τον Ιούνιο και τον Ιανουάριο να συμπληρώνουν την προαναφερόμενη εξάδα.

Τη μεταπολεμική περίοδο 1945-1946, δε διαπιστώνεται ριζική αλλαγή. Στους τελευταίους μήνες του έτους, Νοέμβριο και Δεκέμβριο, πραγματοποιούνται οι περισσότεροι γάμοι. Οι μήνες του καλοκαιριού, Ιούνιος και Ιούλιος, καθώς επίσης ο Φεβρουάριος και ο Μάρτιος, συνθέτουν την ομάδα των έξι μηνών με τη μεγαλύτερη συχνότητα γάμων.

Την περίοδο 1939-1946 οι δημότες της Νίκαιας επέλεγαν να παντρευτούν τους τελευταίους μήνες κάθε έτους (Δεκέμβριος, ποσοστό 12%, Νοέμβριος, ποσοστό 10%), το καλοκαίρι (Ιούλιος, ποσοστό 10%, Ιούνιος, ποσοστό 9%) και τους μήνες πριν και μετά τη σαρακοστή (Φεβρουάριος, ποσοστό 9%, Απρίλιος, ποσοστό 9%).

Πληροφορίες σχετικές με την ημέρα της εβδομάδας που επέλεγαν οι νεόνυμφοι να παντρευτούν προκύπτουν από τα στοιχεία του Πίνακα 18. Η Κυριακή, αποτελεί την κύρια επιλογή. Ημέρα Κυριακή πραγματοποιήθηκαν, κατά την περίοδο που εξετάζεται, 1154 γάμοι σε σύνολο 1910 (ποσοστό 60,4%). Άξιο παρατήρησης είναι ότι η Πέμπτη, καθημερινή ημέρα, κατατάσσεται σε αριθμό γάμων δεύτερη, ανάμεσα στις ημέρες της εβδομάδας, αμέσως μετά την Κυριακή, με ποσοστό 14%.

Η προτίμηση των κατοίκων της πόλης να παντρεύονται τη συγκεκριμένη ημέρα μπορεί να ερμηνευθεί σε αναφορά με την υιοθέτηση μίας κοινωνικής αντίληψης που καθορίζει την Πέμπτη ως ημέρα χαλάρωσης, πρόσφορη για ψυχαγωγία, αποτυπωμένη στη συνείδηση των ανθρώπων με απαλλαγή από απορρέουσες δεσμεύσεις και πιέσεις της καθημερινότητας. Πρόκειται για αντίληψη συνδεδεμένη με θρησκευτικές πεποιθήσεις που καθορίζουν ισχυρές κοινωνικές εθιμικές συμπεριφορές.

⁴⁰⁷ Η Σαρακοστή, περίοδος σαράντα ημερών που αρχίζει από την Καθαρά Δυτέρα μέχρι και το Πάσχα, ορίστηκε ως πένθιμη περίοδος στα χρόνια της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, τον 4^ο αιώνα μ.Χ. (βλ. Άλκης Κυριακίδου - Νέστορος, *Οι Δώδεκα Μήνες. Τα Λαογραφικά*, Μαλλiάρης Παιδεία, χ.τ 1982, σ.33.

Πίνακας 18

**Ημέρες Τέλεσης των Γάμων
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941 - 31/10/1944.**

ΗΜΕΡΑ ΕΤΟΣ	ΔΕΥ	ΤΡΙ	ΤΕΤ	ΠΕΜ	ΠΑΡ	ΣΑΒ	ΚΥΡ	ΣΥΝΟΛΟ
1941	20	17	29	40	12	26	222	366
1942	32	12	26	58	20	41	238	427
1943	45	15	28	110	27	53	429	707
1944	25	20	17	60	8	15	265	410
ΣΥΝΟΛΟ	122	64	100	268	67	135	1154	1910
Ποσοστό %	6,4%	3,4%	5,2%	14%	3,5%	7,1%	60,4%	100%

Η Πέμπτη κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση αποτελεί για τους Έλληνες ημέρα κατά την οποία μπορεί ο πιστός να μετέχει της Θείας Κοινωνίας. Η μέρα αυτή μεσολαβεί μεταξύ Τετάρτης και Παρασκευής που ορίζονται ως ημέρες νηστείας. Όσον αφορά το Σάββατο φαίνεται ότι σε τέτοια ημέρα έλαβαν χώρα 135 γάμοι στην πόλη, γεγονός που την κατατάσσει τρίτη σε συχνότητα γάμων.

Συμπεραίνεται λοιπόν ότι περίπου ένας στους τρεις κατοίκους της πόλης (ποσοστό 32,5%), επέλεγε να παντρευτεί μεταξύ Δευτέρας και Παρασκευής, με δεσπόζουσα σε αριθμό γάμων ημέρα, την Πέμπτη. Η αναλογία εκλαμβάνεται ως άξια παρατήρησης σε σύγκριση με τα δεδομένα της σημερινής εθιμικής πρακτικής. Το υπόλοιπο 67,5%, επέλεγε ως ημέρα τέλεσης γάμου κυρίως την Κυριακή και σε μικρότερη συχνότητα, το Σάββατο.

3.2 Ηλικία Γάμου

Η εικόνα της ηλικίας του γάμου, σημαντικό τμήμα της δημογραφικής μελέτης στο πλαίσιο της γαμηλιότητας, όπως και οι ρυθμοί γάμου, αποτελεί τμήμα αυτής της εργασίας. Η παρακολούθηση, άλλωστε, των ηλικιών των νεονύμφων είναι δυνατό να «αντανakλά βαθύτερες διεργασίες μεταβολής των νοοτροπιών, οι οποίες καθορίζονται από δομικούς οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες».⁴⁰⁸

Στους άνδρες παρατηρείται μία ροπή προς όψιμους γάμους (βλ. Πίνακα 19). Οι περισσότεροι από τους μισούς γαμβούς, σε ποσοστό 59,7%, επέλεξαν να παντρευτούν σε ηλικία μεταξύ 25-34 ετών. Εκείνοι που παντρεύτηκαν πριν την ηλικία των 25 ετών, αντιστοιχούν σε ποσοστό μόλις 21,7% επί του συνόλου (414 άτομα), ενώ οι ηλικίας άνω των 35 ετών γαμβροί, αναλογούν σε ποσοστό 18,6% (355 άτομα).

Διαφοροποίηση στις επιλεγόμενες ηλικίες γάμου παρατηρείται στις γυναίκες, με σαφή μετατόπιση της προτίμησης σύναψης γαμήλιας σχέσης προς νεαρότερες ηλικίες. Στην πλειονότητά τους, οι γυναίκες που καταγράφονται στις ληξιαρχικές εγγραφές γάμου της πόλης, παντρεύονται πριν από τα 25 τους χρόνια. Οι γυναίκες αυτές αριθμούνται σε 1203 και αναλογούν σε ποσοστό 63%, στο σύνολο των γάμων.

Άξιο προσοχής είναι το ποσοστό των πολύ πρώιμων γάμων γυναικών, εκείνων δηλαδή που λαμβάνουν χώρα πριν την ηλικία των 20 ετών, το οποίο ισούται με το 21,7% των γάμων. Στις ηλικίες 25-34 ετών, τις οποίες επέλεξαν οι περισσότεροι άνδρες για να συνάψουν γαμήλια σχέση, αναλογεί ποσοστό νυφών 31%. Οι νύφες ηλικιών πάνω από τα 35 έτη, είναι μόλις 123 και αντιστοιχούν σε ένα πενιχρό ποσοστό της τάξης του 6%.

⁴⁰⁸ Τομαρά Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, ό.π., σ.92.

Πίνακας 19
Ηλικία Νεονύμφων
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941 - 31/10/1944

ΗΛΙΚΙΑ/ ΕΤΟΣ	ΦΥΛΟ	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40+	Άγνωστη Ηλικία	ΣΥΝΟΛΟ
1941	Άνδρες	4	76	163	69	23	31	-	366
	Γυναίκες	62	172	94	21	6	11	-	366
1942	Άνδρες	4	61	166	112	38	46	-	427
	Γυναίκες	82	184	104	30	16	11	-	427
1943	Άνδρες	7	138	230	176	69	87	-	707
	Γυναίκες	155	270	167	59	35	20	1	707
1944	Άνδρες	5	119	133	92	21	40	-	410
	Γυναίκες	115	163	79	29	15	9	-	410
ΣΥΝΟΛΟ	Άνδρες Ποσοστό %	20 1,1%	394 20,6%	692 36,2%	449 23,5%	151 7,9%	204 10,7%	-	1910 100%
	Γυναίκες Ποσοστό %	414 21,7%	789 41,3%	444 23,2%	139 7,3%	72 3,8%	51 2,6%	1 0,1%	1910 100%

Οι ανωτέρω παρατηρήσεις εικονίζονται στην αποτύπωση της μέσης ηλικίας γάμου (βλ. Πίνακα 20) που διαμορφώνεται για τον άνδρα στην ηλικία των 29-30 ετών και για τη γυναίκα στην ηλικία των 23-24 ετών. Η εικόνα αυτή καθιστά περισσότερο διακριτή την ισχύ της εθμικής πρακτικής στο πεδίο της γαμήλιας συμπεριφοράς, όπως ορίζεται από την κοινωνία της εποχής και του χώρου της έρευνας, αναφορικά με τις ηλικίες γάμου στα δύο φύλα.

Η διαφοροποίηση που διακρίνεται στα δύο φύλα, ως προς τις ηλικιακές βαθμίδες στο γάμο, είναι εμφανής : Οι άντρες, στην πλειονότητά τους παντρεύονται από το 25^ο γενέθλιο και έπειτα, σε αντίθεση με τις γυναίκες, οι περισσότερες από τις οποίες στο 25^ο γενέθλιο, ήδη έχουν παντρευτεί.

Πίνακας 20
Μέση Ηλικία Γάμου
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944

ΕΤΟΣ		ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
1941	$\frac{N}{\bar{X}}$	366 29	366 24
1942	$\frac{N}{\bar{X}}$	427 30	427 24
1943	$\frac{N}{\bar{X}}$	707 30	707 24
1944	$\frac{N}{\bar{X}}$	410 29	410 23
ΣΥΝΟΛΟ		1910	1910

Σημείωση: N= Απόλυτος Αριθμός Γάμων, $\bar{X}$ = Μέση Ηλικία Γάμου.

Από τον συνδυασμό των ηλικιών των νεονύμφων (βλ. Πίνακα 21) αναδεικνύεται ο παραδοσιακός χαρακτήρας της τοπικής κοινωνίας την περίοδο του πολέμου. Είναι εμφανές ότι οι ηλικιακές νόρμες, που κατά βάση φέρονται να καθορίζουν τη γαμήλια συμπεριφορά στο πλαίσιο των παραδοσιακών κοινωνιών με τον κανόνα «ο άνδρας παντρεύεται γυναίκα μικρότερης ηλικίας», υφίστανται κατά τρόπο απόλυτο. Στο 86,9% των γάμων ο άνδρας εμφανίζεται μεγαλύτερος ηλικιακά από τη γυναίκα και, μόλις στο 7,6% των γάμων, η ηλικία του γαμβρού και της νύφης ταυτίζεται.

Ακόμα μικρότερο ποσοστό, της τάξης του 5,5% (105 γάμοι), αναλογεί στις περιπτώσεις που η γυναίκα είναι μεγαλύτερη ηλικιακά από τον άνδρα. Ωστόσο, και σε αυτήν την κατηγορία των γάμων, η μεγαλύτερη ηλικία της νύφης από εκείνην του άντρα, κυμαίνεται σε διαφορά μέχρι τεσσάρων ετών, στο 80% των συγκεκριμένων γάμων (μέσος όρος 1941-1944). Στο υπόλοιπο 20% (ποσοστό μόλις 1,1% στο σύνολο των γάμων), η ηλικία της νύφης εμφανίζεται μεγαλύτερη από του άνδρα, με διαφορά από πέντε έως και ένδεκα χρόνια.

Πίνακας 21

**Συνδυασμός Ηλικιών Νεονύμφων
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

ΕΤΟΣ	A > Γ	A = Γ	A < Γ	ΣΥΝΟΛΟ
1941	317	23	26	366
1942	367	38	22	427
1943	619	56	32	707
1944	356	29	25	410
ΣΥΝΟΛΟ Ποσοστό %	1659 86,9%	146 7,6%	105 5,5%	1910 100%

3.3 Μοντέλο Γαμήλιας Συμπεριφοράς.

Συμπεράσματα από τους Ρυθμούς και την Ηλικία Γάμου.

Έχουν επισημανθεί στην ισχύουσα βιβλιογραφία, δύο κύρια μοντέλα γαμήλιας συμπεριφοράς : το ανατολικό - ευρωπαϊκό και το δυτικό - ευρωπαϊκό. Το πρώτο, έχει σαν γνώρισμά του ότι «οι πρώιμοι γάμοι είναι συχνότατοι και φαίνεται να λειτουργούν άμεσα ως αντιρροπιστικός μηχανισμός στα πλαίσια μίας υψηλής θνησιμότητας».⁴⁰⁹ Το δυτικό ευρωπαϊκό μοντέλο, «χαρακτηρίζεται από καθυστέρηση γάμου (και σημαντικό ποσοστό οριστικής αγαμίας), η οποία φαίνεται να λειτουργεί ως μηχανισμός ελέγχου των γεννήσεων και αντισυλληπτικό όπλο».⁴¹⁰ Επίσης, κατά το μοντέλο αυτό, «η μέση ηλικία γάμου των γυναικών είναι περίπου το 26^ο έτος και το 90% των γάμων γυναικών γίνεται σε ηλικία 23-29 ετών. Για τους άνδρες, αυτό το 90% κυμαίνεται μεταξύ 25 και 31 ετών».⁴¹¹

⁴⁰⁹ Ματούλα Τομαρά Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και Διαδοχή των γενεών...* ό.π., σ. 159.

⁴¹⁰ Τομαρά Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, ό.π., σσ.94-95.

⁴¹¹ Τομαρά Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία...*, ό.π., σ.86.

Η γαμήλια συμπεριφορά στη Νίκαια της κατοχής, παρουσιάζει μία ενδιαμέση κατάσταση, βασιζόμενη εν πολλοίς στη διαφορετικότητα των ρόλων των δύο φύλων, συνέπεια εθιμικών κοινωνικών συμπεριφορών, καθορισμένες σε μεγάλο βαθμό από την κουλτούρα και την παράδοση των κατοίκων της προσφυγικής Νίκαιας. Όσον αφορά τις γυναίκες, από τη στιγμή που σε ποσοστό 63% είναι παντρεμένες στο 24^ο γενέθλιο, υπάρχει προσέγγιση προς το ανατολικό ευρωπαϊκό μοντέλο γαμήλιας συμπεριφοράς, με κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τους πρώιμους γάμους. Αντιθέτως, οι άνδρες φέρονται να υιοθετούν το είδος γαμήλιας συμπεριφοράς όπου κυρίαρχη είναι η σύναψη γάμου μετά το 25^ο γενέθλιο (ποσοστό 78.3%), γεγονός που επιτρέπει να θεωρήσουμε τη συμπεριφορά αυτή συγγενέστερη προς το δυτικό ευρωπαϊκό μοντέλο.

Επί τη βάση των προαναφερθέντων, η επισήμανση ότι η περίοδος 1941-1944 χαρακτηρίζεται από υψηλά ποσοστά θνησιμότητας για την πόλη της Νίκαιας, αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς βεβαιώνει ότι η απόφαση για σύναψη γάμου δεν είναι αδιάφορη από το ιστορικό περιβάλλον της εποχής και τις ιδιαιτερότητες που το ακολουθούν. Σε περίοδο πολέμου και κατοχής, υψηλής θνησιμότητας, πείνας και πολλαπλών δυσχερειών βίου, που εξ ανάγκης καθιστούσαν ως πρωταρχική μέριμνα την επιβίωση, η παρατηρούμενη στο γυναικείο φύλο τάση προς πρώιμους γάμους, συγγενική προς το ανατολικό ευρωπαϊκό μοντέλο, τείνει μέσω της ενίσχυσης του θεσμικού πλαισίου της αναπαραγωγής και της συνέχειας της ζωής, δηλαδή του γάμου, να διαμορφώνει τάσεις εξισορρόπησης του συνολικού δημογραφικού συστήματος. Τα προσφυγικά βιώματα από ανάλογες περιόδους, με υψηλούς αριθμούς θανάτων, αποτέλεσαν το έδαφος των κοινών εμπειριών και συλλογικών κοινωνικών βιωμάτων, επί του οποίου εκδηλώθηκε η γαμήλια συμπεριφορά.

Περαιτέρω, κοινωνικές επιταγές και καταναγκασμοί, στο πλαίσιο των οποίων περιλαμβάνονται «οι θρησκευτικές αντιλήψεις για το σκοπό της σεξουαλικής πράξης και τον ορισμό της γυναικείας σεξουαλικότητας»,⁴¹² καθόριζαν την υποχρέωση της γυναίκας να τεκνοποιήσει μέσα στο γάμο, αφού γενικά η σεξουαλική πράξη κατά την

⁴¹² Hirschon, *ό.π.*, σ. 269.

παράδοση μόλυνε. Οι ανωτέρω επιταγές αποτέλεσαν παράγοντες που συνέτειναν στην τάση των γυναικών προς πρώιμους γάμους. Ο Noonan μάλιστα, είχε επισημάνει σχετικά ότι, «μία ηθική διδασκαλία δε δρα ποτέ άμεσα πάνω στις δημογραφικές συμπεριφορές σαν ένα σύστημα προπαγάνδας που οι εντολές του θα είχαν άμεση εφαρμογή, αλλά τροποποιώντας τις νοητικές δομές κάνει να ξεπηδήσουν ή να απωθηθούν στάσεις που αυτή η ίδια δε θα μπορούσε να αντιμετωπίσει». ⁴¹³

Οι αντίξοες κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης, σε συνδυασμό με τη λειψανδρία, οδήγησαν αρκετές γυναίκες στην επιλογή πρώιμου γάμου ώστε να εξασφαλιστεί, το συντομότερο, η μέγιστη δυνατή ασφάλεια και αντιμετώπιση των δυσκολιών της ζωής. Ο γάμος αποτελούσε λοιπόν για τις γυναίκες της περιόδου όχι μόνο το θεσμικό πλαίσιο που επέτρεπε την αναπαραγωγική δυνατότητα αλλά, και την ισχυρού κύρους κοινωνική σύμβαση, που εξασφάλιζε την ελπίδα καλύτερης διαβίωσης μέσα σε ένα περιβάλλον πολέμου.

Η παραδοσιακή αντίληψη της κοινωνίας που δίνει έμφαση στην ενηλικίωση της γυναίκας μέσα από το γάμο και το ρόλο της ως νοικοκυράς, αποτελεί ένα κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα της τοπικής κοινωνίας της Νίκαιας, ακόμα και τριάντα με σαράντα χρόνια μετά τον πόλεμο. Τότε, όπως έχει επισημανθεί από σχετική έρευνα, η γυναίκα της Νίκαιας χρωστούσε την κοινωνική της ύπαρξη στην ίδια την οικογένεια, «που της παρείχε τη δυνατότητα να εξαλείψει τα εγγενή ελαττώματα της φύσης της μέσα από το ρόλο της αφοσιωμένης συζύγου και μητέρας». ⁴¹⁴

Η παρούσα έρευνα στηρίζει αυτήν την παρατήρηση. Είναι μάλλον πιθανό ότι η συγκεκριμένη αντίληψη επικρατούσε στην πόλη αρκετά χρόνια πίσω, την περίοδο της κατοχής. Η παρατήρηση στηρίζεται εξάλλου στα δεδομένα που προκύπτουν από τους ρυθμούς των γάμων της περιόδου, τα οποία όπως διαπιστώθηκε δεν παρουσίασαν μείωση στην οπτική της χρονικής διάρκειας της οκταετίας 1939-1946, δεικτικό στοιχείο της ισχύος του θεσμού του γάμου στη νοοτροπική συμπεριφορά των υποκειμένων μίας παραδοσιακής κοινωνίας. Στηρίζεται ακόμη, όπως παρουσιάζεται

⁴¹³ Burguière A., *ό.π.*, σ.149.

⁴¹⁴ Hirschon, *ό.π.*, σ. 265.

σε επόμενες σελίδες, στους υψηλούς ρυθμούς των γεννήσεων που έλαβαν χώρα στην πόλη.

Εν κατακλείδι, η γαμήλια συμπεριφορά στην κατοχική Νίκαια, στο ιδιαίτερο πεδίο των ηλικιών, υπήρξε έκβαση συνδυασμού παραγόντων: παράδοσης, κουλτούρας, θρησκευτικών πεποιθήσεων, ιστορικών βιωμάτων και συγκυριών. Στο σύνολό τους οι παράγοντες αυτοί συνέβαλαν, εν μέσω περιόδου υψηλής θνησιμότητας, σε εξισορρόπηση της δημογραφικής λειτουργίας με αδιατάρακτη εξέλιξη στους ρυθμούς των γάμων. Αυτοί οι ρυθμοί εξασφάλισαν τελικά την αναγκαία συνθήκη για τη συνέχεια και ενίσχυση της αναπαραγωγικής λειτουργίας.

3.4 Επαγγελματική Απασχόληση Νεονύμφων

Από τη μελέτη των στοιχείων, ως προς την επαγγελματική κατάσταση των νεονύμφων, όπως αποτυπώνονται στον Πίνακα 22, προκύπτουν τα ακόλουθα :

- 1) Η επαγγελματική κατηγορία των εργατών - τεχνιτών στους άνδρες, καλύπτει το 50,4% των επαγγελματιών των γαμβρών. Το εύρημα αυτό φανερώνει ότι η πείνα και η οικονομική δυσμένεια του πολέμου που έπληξαν κατεξοχήν την εργατική τάξη της πόλης, όπως αποδείχθηκε από την έρευνα, δεν αποτέλεσαν ωστόσο ανασταλτικούς παράγοντες στην απόφαση για γάμο των μελών της : ένας στους δύο γαμβρούς στην πόλη ήταν εργάτης ή τεχνίτης.
- 2) Ένα αξιοσημείωτο ποσοστό περίπου 14%, όσον αφορά τους γαμβρούς, αντιστοιχεί σε υπάλληλους καθώς και σε απασχολούμενους στα σώματα ασφαλείας, δηλαδή σε επαγγέλματα που συνδέονται με σταθερή παροχή μισθού. Η σταθερή έμμισθη αμοιβή, που συνήθως αποτελεί πλεονέκτημα ως προς την τέλεση γάμου, δεν φαίνεται εδώ – τουλάχιστον αρχικά- να συνιστά βασικό κριτήριο στην απόφαση γάμου, όπως προκύπτει από την κατάταξη των επαγγελματιών των γαμβρών. Όμως, αν σκεφτούμε ότι οι "διαθέσιμοι" έμμισθοι γαμβροί δεν επαρκούν (είναι δηλαδή λιγοστοί), τότε κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητο δεν θεωρείται το παραπάνω ποσοστό των υπαλλήλων

γαμβρών, με γνώμονα πάντα τις αριθμητικές αναλογίες που αντιστοιχούν σε κάθε επαγγελματική κατηγορία.

3) Τα δεδομένα από την επαγγελματική κατάσταση των γαμβρών προβάλλουν μία εικόνα της οικονομίας της τοπικής κοινωνίας. Είναι οικονομία που στηρίζεται και κινείται στη βάση της εργατικής χειρονακτικής εργασίας, με παρουσία μικρομεσαίας επαγγελματικής δραστηριότητας, καθώς ένας στους τρεις απασχολούμενους είναι μικροεπαγγελματίας ή μικρέμπορος. Αυτά τα χαρακτηριστικά, δικαιολογούν την απουσία επαγγελμάτων που σχετίζονται με τη γεωργία, την αλιεία ή την κτηνοτροφία (ποσοστό 1%).

Πίνακας 22

**Επαγγελματική Απασχόληση Νεονύμφων
Δήμος Νίκαιας 27/4/1941-31/10/1944**

A/A	Επαγγελματική Κατηγορία	Γαμβροί	%	Νύφες	%
1	Οικιακά	-	-	1863	97,5
2	Εργάτες-Τεχνίτες	963	50,4	25	1,3
3	Μικροεπαγγελματίες - Μικρέμποροι	614	32,1	3	0,157
4	Υπάλληλοι	227	11,9	13	0,7
5	Σώματα Ασφαλείας - Στρατιωτικοί	34	1,8	-	-
6	Γεωργοί-Κτηνοτρόφοι-Αλιείς	21	1,1	-	-
7	Επιστήμονες	20	1,0	3	0,157
8	Ανάπηροι	9	0,5	-	-
9	Επιχειρηματίες-Βιομήχανοι	8	0,4	-	-
10	Μη αναγραφή	7	0,4	3	0,157
11	Εμποροπλοίαρχοι	3	0,2	-	-
12	Συνταξιούχοι	2	0,1	-	-
13	Άεργοι-Άνεργοι	1	0,05	-	-
14	Πολιτικοί (Νομάρχης)	1	0,05	-	-
	Σύνολο	1910	100%	1910	100%

4) Η επαγγελματική κατάσταση των νυφών, που χαρακτηρίζεται κυρίως από την απασχόληση στο σπίτι (οικιακά 97.6%), φέρει τη γυναίκα απόμακρη από την ενεργό παραγωγική ζωή. Ποσοστό της τάξης μόλις του 1,3%, αντιστοιχεί σε νέες εργάτριες και αντίστοιχα, 0,7% σε νέες υπαλλήλους. Από 0,1% αντιστοιχεί σε νέες που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα και σε νέες επιστήμονες.

Η παρουσιαζόμενη εικόνα δεν εκπλήσσει. Πρόκειται για κοινωνία παραδοσιακών αξιών που ορίζει στη γυναίκα να παντρεύεται νωρίς και να τιμά το ρόλο της νοικοκυράς. Από την άλλη, η κατοχή έχει διαμορφώσει νέες κοινωνικές πραγματικότητες με άμεσο αντίκτυπο στην απασχόληση. Οι εργασίες είναι λίγες, οι αμοιβές για τους εργάτες ελάχιστες και ανεπαρκείς, η φτώχεια και η πείνα, απόρροια της οικονομικής εξαθλίωσης της κατοχής, υπαρκτή πραγματικότητα. Σε τέτοιο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, η γυναίκα δεν είχε παρά να μένει στο σπίτι και να αντιμετωπίζει, μέσα από τους οικείους σε αυτήν ρόλους, που υπαγόρευε η παράδοσή και η κουλτούρα της, τη "μάχη" για την επιβίωση.

Στους Πίνακες 6, 7, 8, 9, 10, 11 του Παραρτήματος παρουσιάζονται τα ειδικότερα επαγγέλματα των γαμβρών που ανήκουν στις κύριες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως αυτές καταγράφηκαν από τις ληξιαρχικές εγγραφές.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε ποσοστό 6,7% των γαμβρών (128 άτομα), παρατηρείται ταύτιση του επαγγέλματος με εκείνο του πατέρα. Ελάχιστοι λοιπόν, ήταν εκείνοι που ακολούθησαν το επάγγελμα του πατέρα τους. Το συγκεκριμένο στοιχείο επιτρέπει να μιλήσουμε για χαλαρή οργάνωση των συντεχνιακών δομών και λογικών στους επαγγελματικούς χώρους, στους οποίους δεν ευνοούνται πρακτικές «κληρονομικής διαδοχής». Αυτό, παρά τα υψηλά ποσοστά εργατών, τεχνιτών και επαγγελματιών στην παραγωγική δραστηριότητα της τοπικής οικονομίας, και βέβαια, τον παραδοσιακό χαρακτήρα της τοπικής κοινωνίας.

3.5 Προέλευση και Τόπος Κατοικίας Νεονύμφων

Από τα στοιχεία σχετικά με τον τόπο γέννησης των νεονύμφων (βλ. Πίνακα 23), συνάγονται τα ακόλουθα :

1) Στην πλειονότητά τους, γαμβροί και νύφες, γεννήθηκαν στη Μικρά Ασία, περαιτέρω αποδεικτικό στοιχείο της προσφυγικής ταυτότητας της πόλης. Διακρίνεται ωστόσο, διαφορά στην αναλογία, στα δύο φύλα. Οι γαμβροί με αυτήν την καταγωγή (ποσοστό 59,2%) είναι αρκετά περισσότεροι, έναντι των νυφών με όμοια προέλευση (ποσοστό 48,5%). Στην αναλογική αυτή διαφοροποίηση, εξήγηση δίνεται από συμπερασμάτων από την ηλικία γάμου. Καθώς διαπιστώνεται ότι, με γνώμονα το 25ο γενέθλιο, οι περισσότεροι άνδρες παντρεύονται μετά από αυτό, ενώ οι περισσότερες γυναίκες πριν από αυτό, η διαμορφωθείσα ηλικιακή διαφορά βρίσκεται σε παράλληλη σχέση με την προέλευση των συζύγων : οι μεγαλύτεροι ηλικιακά άνδρες γεννημένοι στην Ανατολή, τμήμα του πρώτου προσφυγικού πληθυσμού, νυμφεύονται μικρότερες γυναίκες, που γεννήθηκαν στη Νίκαια, από γονείς των πρώτων προσφύγων.

2) Η παραπάνω επισήμανση επιβεβαιώνεται από την εικόνα της προέλευσης των συζύγων : οι νύφες που είναι γεννημένες στην Αττική υπερτερούν (ποσοστό 33,8%) έναντι των γαμβρών που γεννήθηκαν στην περιοχή αυτή (ποσοστό 16,7%).

3) Εκτός των δύο περιοχών όπου γεννήθηκαν οι περισσότεροι νεόνυμφοι και στα δύο φύλα, δηλαδή της Μικράς Ασίας και της Αττικής, δύο γεωγραφικές περιοχές συγκεντρώνουν τις περισσότερες γεννήσεις των συζύγων. Είναι τα νησιά, όπου οι προερχόμενοι από αυτά γαμβροί αναλογούν σε ένα ποσοστό 11,4%, με αντίστοιχο ποσοστό 8,4% για τις νύφες. Επίσης, στην Πελοπόννησο φέρεται να έχει γεννηθεί το 5,4% των γαμβρών και το 3,0% των νυφών. Συνεπώς, τα αριθμητικά ποσοστά που αναλογούν, σχετικά πάντα με την προέλευση των συζύγων, σε περιοχές νησιωτικές αλλά και νοτίως της Αττικής (Πελοπόννησος), υπερτερούν σε σχέση με εκείνα που αφορούν περιοχές της Ελλάδας, βορείως της Αττικής.

Πίνακας 23

Τόπος Γέννησης Νεονύμφων
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944

Τόπος Γέννησης Νεονύμφων	Γαμβροί	%	Νύφες	%
Μικρά Ασία, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη	1130	59,2	926	48,5
Αττική (Νίκαια, Πειραιάς, Αθήνα, Σαρωνικός)	319	16,7	646	33,8
Νησιά (Ανατ.Αιγαίο, Κρήτη, Κυκλάδες, Ιόνια Δωδεκάνησα)	218	11,4	161	8,4
Πελοπόννησος	103	5,4	58	3,0
Στερεά Ελλάδα	41	2,1	35	1,8
Εξωτερικό	30	1,6	38	2,0
Ήπειρος	22	1,2	8	0,4
Μακεδονία - Θράκη	19	1,0	24	1,3
Θεσσαλία	18	0,9	9	0,5
Δυτική Ελλάδα	7	0,4	3	0,2
Σποράδες	1	0,05	-	-
Σαμοθράκη	1	0,05	-	-
Μη Αναγραφή	1	0,05	2	0,1
ΣΥΝΟΛΟ	1910	100%	1910	100%

4) Εμφανές στοιχείο από τα ευρήματα της έρευνας είναι ότι τα κριτήρια της επιλογής των συζύγων, με γνώμονα την προέλευσή τους, έχουν διαμορφωθεί σε συνάρτηση με το πλαίσιο που καθόριζε η παράδοση : η κοινή καταγωγή, η κοινή ταυτότητα, η κοινή κουλτούρα.

Ο τόπος καταγωγής για τους πρόσφυγες Μικρασιάτες «είχε αναμφίβολα βαθιά σημασία, αφού και στις νέες εστίες τους παρέμεινε γι' αυτούς σημείο αναφοράς».⁴¹⁵ Για τους πρόσφυγες, «η γεωγραφική διαφοροποίηση παρείχε τη βάση για τη δημιουργία πολιτισμικών στερεοτύπων».⁴¹⁶ Οι συλλογικές εμπειρίες και μνήμες από το παρελθόν, τα κοινά ήθη και έθιμα, συγκρότησαν ένα ευρύτερο και ισχυρό πλέγμα

⁴¹⁵ ό.π., σ.72.

⁴¹⁶ ό.π., σ.64.

νοοτροπικών συμπεριφορών, το οποίο επέδρασε στο ειδικότερο πεδίο της επιλογής του/της συντρόφου.

Η παρατήρηση στηρίζεται περαιτέρω από τα στοιχεία που αντλούμε σχετικά με τον τόπο κατοικίας των νεονύμφων (βλ. Πίνακα 12, παραρτήματος). Ως τόπος κατοικίας στην πλειονότητα γαμβρών και νυφών, φέρεται η Νίκαια και περιοχές αυτής (ποσοστά 93,7% στους άνδρες και 95,7% στις γυναίκες). Ελάχιστες είναι οι άλλες περιπτώσεις όπου ο τόπος κατοικίας αφορά πόλη γειτονική της Νίκαιας, είτε προς Νότο, όπως είναι ο Πειραιάς, είτε προς Βορά, όπως είναι ο Κορυδαλλός. Ακόμα λιγότερες ήταν οι περιπτώσεις νεονύμφων με τόπο κατοικίας την Αθήνα.

Στα κριτήρια επιλογής συζύγου φάνηκε καθοριστική η συμβολή του στοιχείου της εντοπιότητας : στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι σύζυγοι ήταν συντοπίτες από τη Νίκαια. Η εικόνα αυτή, κατοίκων δηλαδή της ίδιας πόλης να παντρεύονται μεταξύ τους, επιτρέπει να μιλήσουμε για "γεωγραφική ενδογαμία".⁴¹⁷ Είναι διακριτή η παρουσία μίας "κλειστής" κοινωνίας που θέτει στο περιθώριο την εκδήλωση μορφών κοινωνικής κινητικότητας σε ένα "ανοικτό" πλαίσιο επιλογών συντρόφων από άλλες γεωγραφικές περιοχές.

Η ερμηνεία θα αποδοθεί στο έντονο τοπικιστικό αίσθημα των Μικρασιατών Ελλήνων, ήδη από τότε που ήταν ενταγμένοι στα διοικητικά όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο έντονος τοπικισμός υπήρξε απόρροια του γεγονότος ότι οι τοπικές κοινότητες της αυτοκρατορίας «είχαν αναπτύξει, με διαφορετικό τρόπο η καθεμία, τη δική της παράδοση, διάλεκτο, κουζίνα και τρόπους, μέσα σ' ένα μεγάλο χρονικό διάστημα».⁴¹⁸ Οι νοοτροπικές συνήθειες του παρελθόντος, ριζωμένες στις "χαμένες" ιδιαίτερες πατρίδες, υπήρξαν για τους πρόσφυγες στη Νίκαια του Πειραιά, την περίοδο της κατοχής, κυρίαρχες στον καθορισμό της γαμήλιας συμπεριφοράς τους.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις και ερμηνείες βοηθούν να δούμε μία επιπρόσθετη πτυχή της γαμήλιας συμπεριφοράς, ειδικά την κατοχική περίοδο, αναφορικά με τα κριτήρια επιλογής συζύγου. Στη Νίκαια της κατοχής δεν υπήρξε ούτε ένας γάμος

⁴¹⁷ Ματούλα Τομαρά Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και Διαδοχή των Γενεών...*, ό.π., σ.157.

⁴¹⁸ Hirschon, ό.π., σ.72.

μεταξύ Ελληνίδας και Γερμανού ή Ιταλού στρατιώτη, γεγονός που θα εξασφάλιζε στην Ελληνίδα γυναίκα, εκτός από την κάλυψη των διατροφικών της αναγκών, ενδεχομένως πρόσθετα οικονομικά οφέλη. Στη Σύρο γνωρίζουμε ότι «αν και μικρός αριθμός γυναικών...πιθανώς κυρίως καθολικές, τελικά παντρεύτηκαν Ιταλούς στρατιώτες και μετακινήθηκαν στην Ιταλία, η πλειοψηφία, δεν το έκανε αυτό».⁴¹⁹ Αν στη Σύρο λιγοστές, και μάλιστα καθολικές, γυναίκες επέλεξαν ένα τέτοιο γάμο, στη Νίκαια με την ισχυρή παράδοση των οικογενειακών και κοινωνικών αξιών, αλλά και την ισχύ της σεξουαλικής ηθικής, απόρροια των ακλόνητων αξιών της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, ήταν βέβαιο και αναμενόμενο να απουσιάζουν τέτοιες επιλογές.

3.6 Επαναληπτικοί Γάμοι

Οι επαναληπτικοί γάμοι, δηλαδή γάμοι δεύτερου και τρίτου βαθμού, συγκεντρώνουν την προσοχή στο πλαίσιο της δημογραφικής μελέτης. Από την ανάλυσή τους, προέρχονται αξιόλογες πληροφορίες σχετικές με κοινωνικές παραμέτρους που εμπίπτουν «στη σειρά των νοοτροπικών ρυθμίσεων (πχ. πιθανή διαφοροποίηση ανδρών-γυναικών ως προς τη συχνότητα σύναψης επαναληπτικού γάμου)»,⁴²⁰ αλλά και πληροφορίες σχετικές με την «εξακολούθηση της αναπαραγωγικής διαδικασίας» στο πλαίσιο της οικογένειας, ή την «προϋπόθεση του θανάτου ενός των συζύγων, προκειμένου να ακολουθήσει η επανάληψη του γάμου».⁴²¹

Ο Πίνακας 24, με πληροφορίες για την επανάληψη γάμου στη Νίκαια της κατοχικής περιόδου, οδηγεί στη διατύπωση των ακόλουθων συμπερασμάτων :

1) Στην πλειονότητά τους, άνδρες και γυναίκες, συνάπτουν γάμο για πρώτη φορά, παρατήρηση που ισχύει περισσότερο για τις γυναίκες, καθώς σε αυτές παρατηρείται μεγαλύτερο (αν και με μικρή αριθμητική διαφορά συγκριτικά με τους άνδρες) ποσοστό γάμων πρώτου βαθμού : ποσοστά 89,6% για τους άνδρες και 91,4% για τις γυναίκες.

⁴¹⁹ Hionidou, *ό.π.*, σ.237.

⁴²⁰ Τομαρά Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία...*, *ό.π.*, σ.85.

⁴²¹ *ό.π.*

2) Οι επαναληπτικοί γάμοι, εμφανίζονται ελάχιστοι στην αριθμητική τους αναλογία. Αντιστοιχούν περισσότερο σε γάμους, που συνάπτουν οι άνδρες, με μία ασήμαντη στατιστικά διαφορά σε σχέση με τις γυναίκες, σε ποσοστό 10,4%. Στις γυναίκες, μόλις το 8,6% των γάμων που συνάπτουν, αφορά γάμους δεύτερου ή τρίτου βαθμού.

Πίνακας 24

Σειρά Γάμου - Επαναληπτικοί Γάμοι
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941 - 31/10/1944

ΕΤΟΣ	ΦΥΛΟ	ΠΡΩΤΟΣ ΓΑΜΟΣ	ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΓΑΜΟΣ	ΤΡΙΤΟΣ ΓΑΜΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1941	ΑΝΔΡΕΣ	345	21	-	366
	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	333	33	-	366
1942	ΑΝΔΡΕΣ	381	45	1	427
	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	390	37	-	427
1943	ΑΝΔΡΕΣ	618	83	6	707
	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	639	66	2	707
1944	ΑΝΔΡΕΣ	368	42	-	410
	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	384	24	2	410
ΣΥΝΟΛΟ	ΑΝΔΡΕΣ Ποσοστό %	1712 89,6%	191 10%	7 0,4%	1910 100%
	ΓΥΝΑΙΚΕΣ Ποσοστό %	1746 91,4%	160 8,4%	4 0,2%	1910 100%

3) Οι ελάχιστοι επαναληπτικοί γάμοι, είναι κυρίως δεύτερου βαθμού. Αυτό ισχύει και στα δύο φύλα : το ποσοστό γάμων δεύτερου βαθμού ανέρχεται σε ποσοστό 10% για τους άνδρες και σε 8,4% για τις γυναίκες. Επίσης, όπως φαίνεται στον Πίνακα 25, οι γάμοι δεύτερου και τρίτου βαθμού, τόσο στους άνδρες, όσο και στις γυναίκες, κυρίως λαμβάνουν χώρα μετά την ηλικία των 25 ετών (ποσοστό 98% για τους άνδρες και 90% για τις γυναίκες).

Πίνακας 25

**Επαναληπτικοί Γάμοι σε Συνάρτηση με το 25^ο Γενέθλιο
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941 - 31/10/1944**

Ηλικία	Επαναληπτικοί Γάμοι Ανδρών	Επαναληπτικοί Γάμοι Γυναικών	ΣΥΝΟΛΟ Επαναληπτικών Γάμων
-24	4	19	23
25+	194	148	342
ΣΥΝΟΛΟ	198	167	365

Από τα παραπάνω, προκύπτουν τα ακόλουθα:

α) Δεδομένου του παραδοσιακού χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων της πόλης, ήταν αναμενόμενο ο χωρισμός ενός ζευγαριού και η διάλυση ενός γάμου να μην αποτελούσε για την τοπική κοινωνία αποδεκτή κοινωνική συμπεριφορά. Τούτο, διότι συγκρουόταν με τις υφιστάμενες ισχυρές εθιμικές πολιτιστικές επιταγές στο πλαίσιο των οποίων κυριαρχεί η κοινωνική ηθική, στηριζόμενη στο θρησκευτικό αίσθημα, ιδιαίτερα έντονο στον προσφυγικό πληθυσμό της Νίκαιας.

Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα προσφέρεται να εξηγήσει όχι μόνο τα ελάχιστα ποσοστά γάμων δεύτερου βαθμού, αλλά και τους ακόμη λιγότερους γάμους τρίτου βαθμού (0,4% για τους άνδρες και 0,2% για τις γυναίκες). Επίσης εξηγεί την πλειοψηφία των γυναικών στους γάμους πρώτου βαθμού και τη μειοψηφία τους στους επαναληπτικούς γάμους, καθώς και την αντίστροφη εικόνα για τους άνδρες. Η εικόνα που διαμορφώνεται ταιριάζει απόλυτα στο παραδοσιακό πρότυπο του άνδρα: η κοινωνική αποδοχή της επανάληψης γάμου είναι σαφώς μεγαλύτερη από ό,τι στη γυναίκα.

β) Οι δυσκολίες που επέφερε ο πόλεμος, αναμφισβήτητα επηρέασαν την κοινωνική ζωή. Η προσπάθεια επιβίωσης σε συνθήκες πείνας και σε περιβάλλον υψηλής θνησιμότητας δεν άφηνε πολλά περιθώρια για επανάληψη γάμου, που κατά πάσα πιθανότητα, ελλείψει σχετικών πληροφοριών από τις ληξιαρχικές εγγραφές, θα ήταν

αποτέλεσμα χηρείας. Θεμελιακό κριτήριο στη γαμήλια συμπεριφορά αποτελούσε μάλλον το αίσθημα της ασφάλειας που ο γάμος εξασφάλιζε, σε μέρες πολέμου.

γ) Η αριθμητική υπεροχή των γυναικών στη Νίκαια και η μικρότερη αναλογία ανδρών στον πληθυσμό, συνοδευμένη από υψηλή ανδρική θνησιμότητα από πείνα, συμβάλλει σε ένα σχήμα έλλειψης γαμβρών και, αντίστοιχα, "διαθεσιμότητας" νυφών. Εξηγείται, συνεπώς, γιατί οι άνδρες συνάπτουν, με μικρή βεβαίως διαφορά σε σχέση με τις γυναίκες, περισσότερους επαναληπτικούς γάμους, από τη στιγμή που η διαθεσιμότητα σε νύφες το επιτρέπει.

3.7 Δήλωση Γάμου - Μάρτυρες

Φαίνεται από τις ληξιαρχικές εγγραφές γάμου ότι, ένας εκ των δύο συζύγων αναλάμβανε την υποχρέωση να δηλώσει το γάμο, σε κάποιο χρόνο μετά την τέλεσή του. Η δήλωση, λάμβανε χώρα με την υπογραφή του μάρτυρα, γαμβρού ή νύφης, στο κάτω μέρος της ληξιαρχικής εγγραφής.

Η καταγεγραμμένη διοικητική αυτή πρακτική, παρέχει πληροφορίες για το ποιος εκ των δύο νεόνυμφων αναλάμβανε τη διαδικασία της δήλωσης. Η αξία της ανάλυσης έγκειται στην διατύπωση του συμπεράσματος αναφορικά με τους ρόλους που αντιστοιχούν σε κάθε φύλο, μέσα στη σφαίρα των ενεργειών των υποκειμένων στη δημόσια ζωή, έκφραση τη οποίας αποτελεί η δήλωση και υπογραφή δημοσίων εγγράφων.

Με δεδομένο ότι σε αρκετές περιπτώσεις, στο σημείο της υπογραφής του νεόνυμφου που δήλωνε το γάμο, βρέθηκε η λέξη "αγράμματος", έχουμε μία εικόνα για το μορφωτικό επίπεδο των συζύγων. Το στοιχείο αυτό δε συνιστά αξιόπιστο στατιστικό δείγμα, ικανό για τη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς τις γραμματικές γνώσεις που είχαν οι νεόνυμφοι. Ως επίσημη δημόσια καταγραφή όμως, χρήζει αναφοράς και ανάλυσης.

Στον Πίνακα 26 παρατηρείται ότι οι άνδρες που δήλωναν το γάμο τους, συμπεριλαμβανομένων των καταγεγραμμένων ως αγράμματων, ήταν λιγότεροι από

τις γυναίκες (ποσοστό 49,6% για τους άνδρες και 50,4% για τις γυναίκες). Από αυτό το δεδομένο μπορεί να διαφανεί η ιδιαίτερη αξία του ρόλου της γυναίκας σε μία κοινωνία αυστηρά παραδοσιακή, όπως φάνηκε σε όλες τις μορφές της γαμήλιας συμπεριφοράς. Είναι στοιχείο δεικτικό της δημόσιας -και κυρίως σεβαστής- παρουσίας του γυναικείου φύλου στην κοινωνική ζωή.

Η R.Hirschon, στην ανθρωπολογική της μελέτη για τη Νίκαια, το 1972 και 1983 θεώρησε, ως προς τους ρόλους των δύο φύλων, ότι οι γυναίκες «δρούσαν, όπως και οι άνδρες, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο».⁴²² Τονίζει ιδιαίτερα στην ερμηνεία της, ως γενική αρχή, τη συμπληρωματικότητα στους ρόλους ανάμεσα στα φύλα, «συμπληρωματικότητα ανδρών και γυναικών σε όλες τις όψεις της ζωής, από τις οικιακές ως τις δημόσιες».⁴²³ Πρόκειται για αρχή που υποδηλώνει τη «συμβολική αλλά και τη λειτουργική αλληλεξάρτηση».⁴²⁴ Άλλωστε, ακόμα και η προσήλωση της γυναίκας, ή ακόμη η ικανότητά της, στα οικοκυρικά «αποτελούσε βασικό κριτήριο της αυτοεκτίμησής της αλλά και του κοινωνικού κύρους της».⁴²⁵

Οι ρόλοι των συζύγων μέσα στην οικογένεια, στην κατοχική Νίκαια, εντασσόμενοι στο πλαίσιο του παραδοσιακού χαρακτήρα της τοπικής κοινωνίας, προσεγγίζουν περισσότερο το θεωρητικό σχήμα του Talcot Parsons όπου, η έμφαση συγκεντρώνεται στους εξαρτημένους από το φύλο και, ως εκ τούτου, εξειδικευμένους οικογενειακούς ρόλους. Στη διαφοροποίηση των ρόλων «ο πατέρας έχει τον εκτελεστικό ρόλο συνδέσμου με την κοινωνία και κατ' αρχή, προμηθευτή των υλικών αγαθών της οικογένειας», ενώ «το νοικοκυριό και τα παιδιά είναι οι κύριες δραστηριότητες του γυναικείου ρόλου ... η γυναίκα εκφράζει καλύτερα τη συναισθηματική ζωή της οικογένειας».⁴²⁶

⁴²² Hirschon, *ό.π.*, σ.260.

⁴²³ *ό.π.*, σ.261.

⁴²⁴ *ό.π.*, σ.262.

⁴²⁵ *ό.π.*, σ.273.

⁴²⁶ Μισέλ, *ό.π.*, σσ.92-93. (Αναφέρεται επίσης η συγκεκριμενοποίηση της διαφοροποίησης του φύλου, ήδη από το οιδιπόδειο στάδιο της προσωπικότητας : το αγόρι συνδέεται με τον πατέρα και ταυτίζεται με αυτόν, το κορίτσι συνδέεται με τη μητέρα και διαδραματίζει με εκείνη ένα ρόλο πρωταρχικό στη συναισθηματική ζωή της οικογένειας).

Πίνακας 26
Δήλωση Γάμου
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944

Δηλώντες	Άνδρες	Γυναίκες	ΣΥΝΟΛΟ
Υπογράφωντες	883	757	1640
Αγράμματοι	65	205	270
ΣΥΝΟΛΟ	948	962	1910
Ποσοστό %	49,6%	50,4%	100%

Το ποσοστό "αγράμματων" ανέρχεται, όσον αφορά τους άνδρες σε 65 άτομα (ποσοστό 3,4%) και, όσον αφορά τις γυναίκες, σε 205 άτομα (ποσοστό 10,7%). Όπως επισημάνθηκε όμως, τα συγκεκριμένα ποσοστά θα πρέπει να αντιμετωπισθούν με επιφύλαξη για τη διατύπωση συμπερασμάτων αναφορικά με τις γραμματικές γνώσεις των συζύγων, για δύο λόγους. Αρχικά, διότι αρκετοί αγράμματοι δεν δηλώθηκαν ως τέτοιοι στις ληξιαρχικές εγγραφές. Περαιτέρω, η εργατικο - τεχνική χειρονακτική απασχόληση που αναλογεί στους μισούς από τους γαμβρούς, δημιουργεί βάσιμες υποθέσεις για μεγαλύτερο αριθμό αγράμματων γαμβρών.

3.8 Συμπεράσματα από τη Μελέτη των Γάμων

Στα χρόνια της κατοχής, η φυσική κίνηση του πληθυσμού της Νίκαιας Αττικής, σε ό,τι αφορά τους γάμους, δεν επηρεάστηκε αρνητικά παρά τις διαταρακτικές παρεμβάσεις των γεγονότων που συνόδευσαν την κατοχή της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα. Ο μέσος ετήσιος αριθμός γάμων, ανά διετία, για την περίοδο 1939-1946, παρουσιάζει σταθερά αυξητική πορεία η οποία δε φαίνεται να ανακόπτεται την περίοδο 1941-1944. Το γεγονός αυτό, δείγμα μίας συμπεριφοράς "άμυνας" των κατοίκων της πόλης στα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας της περιόδου, αξιολογείται με ιδιαίτερη βαρύτητα καθόσον συμβάλλει, με την εξασφάλιση του νόμιμου θεσμικού πλαισίου της τεκνοποιίας, και άρα, των αυτορρυθμιστικών μηχανισμών της αναπαραγωγικής λειτουργίας και ανανέωσης του πληθυσμού της πόλης, στη δομική σταθερότητα του όλου δημογραφικού συστήματος.

Η μελέτη της εποχικής κίνησης των γάμων φέρει τους κατοίκους της πόλης να παντρεύονται κυρίως στο τέλος του χρόνου (Δεκέμβριος και Νοέμβριος), καθώς και το καλοκαίρι (Ιούλιος, Αύγουστος, Ιούνιος) και την Άνοιξη (Απρίλιος). Οι μήνες Δεκέμβριος και Ιούλιος, κατατάσσονται πρώτοι σε αριθμούς γάμων. Οι περισσότεροι παντρεύονταν ημέρα Κυριακή (ποσοστό 60,4%), αλλά είναι αξιοπαρατήρητο ότι περίπου ένας στους τρεις κατοίκους της πόλης επέλεγε να παντρευτεί μεταξύ Δευτέρας και Παρασκευής, με συχνότερη ημέρα την Πέμπτη (ποσοστό 14%), η οποία κατατάσσεται δεύτερη, ανάμεσα στις ημέρες της εβδομάδας, αμέσως μετά την Κυριακή, σε αριθμούς γάμων.

Σε ό,τι αφορά την ηλικία του γάμου, συμπεραίνεται ότι οι άνδρες, οι οποίοι τείνουν προς όψιμους γάμους, με μέση ηλικία γάμου να αντιστοιχεί στα 29-30 έτη, παντρεύονται σε ποσοστό 78,3%, μετά το 25^ο γενέθλιο. Οι γυναίκες αντίθετα, με μέση ηλικία γάμου τα 24 έτη, σε ένα ποσοστό 63%, είναι ήδη παντρεμένες στο 25^ο γενέθλιο με αξιοσημείωτο ποσοστό πρώιμων γάμων (μέχρι την ηλικία των 19 ετών), που ανέρχεται στο 21,7%. Κατά κανόνα, στη Νίκαια της περιόδου 1941-1944, επικρατεί η αρχή "ο άνδρας παντρεύεται γυναίκα μικρότερης ηλικίας".

Η εικόνα των ηλικιών όσον αφορά τις γυναίκες φαίνεται να λειτουργεί ως μηχανισμός αντιρρόπησης στο τότε περιβάλλον που είχε χαρακτηριστικό γνώρισμα την υψηλή θνησιμότητα. Η ερμηνεία της τάσης αυτής μπορεί να αναζητηθεί στο ιστορικό προηγούμενο των προσφυγικών βιωμάτων, με τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας. Επίσης, σε κοινωνικές επιταγές και καταναγκασμούς, στο επίκεντρο των οποίων υπήρχαν θρησκευτικές αντιλήψεις και παραδόσεις που καθόριζαν το γάμο και την τεκνοποιία ως θεμελιακές προτεραιότητες των γυναικών. Εξάλλου θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η ιστορική συγκυρία που προσδιόριζε, μέσα σε συνθήκες λειψανδρίας, ένα δύσκολο περιβάλλον επιβίωσης στο οποίο ο γάμος παρείχε για τη γυναίκα μία καλύτερη προοπτική για την αντιμετώπιση των δυσχερειών του καθημερινού βίου.

Η μελέτη της επαγγελματικής κατάστασης των γαμβρών εμφανίζει εικόνα μίας οικονομίας στηριζόμενης στην εργατική χειρονακτική εργασία, με έναν στους δύο γαμβρούς να ασκεί το επάγγελμα του εργάτη – τεχνίτη, και με σημαντική την παρουσία μικρομεσαίας επαγγελματικής δραστηριότητας καθώς, ένας στους τρεις γαμβρούς φέρει το επάγγελμα του μικρέμπορα και μικροεπαγγελματία. Επίσης, παρατηρούνται χαλαρές συντεχνιακές δομές στα επαγγέλματα ανδρών, όπου δε φαίνεται να ευνοούνται πρακτικές «κληρονομικής διαδοχής»: μόνο ένα ποσοστό 6,7% από τους γαμβρούς ακολουθούν το επάγγελμα του πατέρα τους. Ένα ποσοστό της τάξης του 14%, που αντιστοιχεί σε γαμβρούς με μισθωτή σχέση (υπάλληλοι και Σώματα Ασφαλείας), αξιολογείται ως σημαντικό σε σχέση με τους "διαθέσιμους" μισθωτούς γαμβρούς της περιόδου.

Η γυναικεία ασχολία ταυτίζεται σχεδόν με τα οικιακά (ποσοστό 98%), στοιχείο άμεσα σχετικό με τις παραδοσιακές αξίες και ρόλους που αφορούν τις γυναίκες (όπως ο ρόλος της νοικοκυράς), η ανάδειξη των οποίων επικουρείται από την ιστορική συγκυρία του πολέμου.

Μελετώντας την προέλευση και κατοικία των νεόνυμφων, παρατηρήθηκε ότι στην πλειονότητά τους, φέρονται γεννημένοι στη Μικρά Ασία, αποδεικτικό στοιχείο της προσφυγικής ταυτότητας της πόλης. Το εύρημα επιτρέπει να δούμε ότι η κοινή

καταγωγή και ταυτότητα, η κοινή προέλευση, αποτελούσαν παράγοντες που σε μεγάλο βαθμό προσδιόριζαν τα κριτήρια επιλογής των συζύγων, συνέπεια νοοτροπιών των προσφύγων από τις ιδιαίτερες πατρίδες της Ανατολής. Περαιτέρω, η επισήμανση ενισχύεται από τη μελέτη του τόπου κατοικίας των νεόνυμφων : το στοιχείο της εντοπιότητας, καπισχύει. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι σύζυγοι είναι συντοπίτες από τη Νίκαια. Η εικόνα επιτρέπει να μιλήσουμε για "γεωγραφική ενδογαμία".

Οι επαναληπτικοί γάμοι είναι ελάχιστοι (ποσοστό 10,4% για τους άνδρες και 8,6% για τις γυναίκες) και περισσότεροι στους άνδρες. Η ερμηνεία στην αντρική "πρωτιά", αναζητείται στην αριθμητική υπεροχή των γυναικών, που σε συνδυασμό με την υψηλή ανδρική θνησιμότητα, συμβάλλει σε μία "διαθεσιμότητα" νυφών, γεγονός που δυνητικά επιτρέπει στον άνδρα, στις ελάχιστες έστω περιπτώσεις που υφίστανται, να συνάψει επαναληπτικό γάμο. Οι νεόνυφοι, στην πλειονότητά τους, συνάπτουν γάμο για πρώτη φορά (ποσοστό 89,6% για τους άνδρες και 91,4% για τις γυναίκες). Οι επαναληπτικοί γάμοι, κυρίως είναι δεύτερου βαθμού και στα δύο φύλα : το ποσοστό γάμων δεύτερου βαθμού, στο σύνολο των επαναληπτικών, ανέρχεται σε 96,5% για τους άνδρες και σε 97,6% για τις γυναίκες. Επίσης, λαμβάνουν χώρα μετά το 25^ο γενέθλιο. Τα στοιχεία που αντλήθηκαν από τη μελέτη των επαναληπτικών γάμων, επιβεβαιώνουν την παραδοσιακή συγκρότηση και νοοτροπία της τοπικής κοινωνίας αλλά, και το αίσθημα της ασφάλειας, που το θεσμικό πλαίσιο του γάμου παρείχε.

Οι άνδρες που δηλώνουν το γάμο τους είναι λιγότεροι, από τις γυναίκες που ενεργούν αντίστοιχα. Αναδεικνύεται κατά τον τρόπο αυτόν, η αξία και ο σεβασμός του ρόλου της γυναίκας στη δημόσια ζωή της τοπικής κοινωνίας, μέσα στα αυστηρά καθορισμένα παραδοσιακά πρότυπα ρύθμισης της καθημερινής ζωής. Ένα ποσοστό 14,1% νεόνυμφων, που καταγράφονται ως "αγράμματοι" στις ληξιαρχικές εγγραφές, συνιστά μία καταγραφή από επίσημα δημόσια αρχεία που, ωστόσο, με επιφυλάξεις πρέπει να προσεγγισθεί, λόγω πλημμελούς καταγραφής των αγράμματων στις

εγγραφές του ληξιαρχείου αλλά και των υψηλών ποσοστών εργατών και τεχνιτών γαμβρών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

Οι γεννήσεις, μαζί με τους θανάτους και τους γάμους, αποτελούν τμήμα της φυσικής κίνησης του πληθυσμού. Η μελέτη τους, συνιστά χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση των δημογραφικών δομών⁴²⁷ και προϋποθέτει συνυπολογισμό κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων καθώς και άλλων παραμέτρων που διαμορφώνονται την εκάστοτε χρονική συγκυρία στον κοινωνικό σχηματισμό. Εξ' αυτών επηρεάζεται και διαμορφώνεται η αναπαραγωγική λειτουργία. Στην περίπτωση της τεκνοποιίας, «το δεσπόζον στοιχείο αντιστοιχεί στην απαρτίωση της βιολογικής δυνατότητας, της κοινωνικής - δημογραφικής σκοπιμότητας και του επιθυμητού στοιχείου σ' ένα θεσμικό σχήμα. Οι μεταβαλλόμενες ισορροπίες ανάμεσα σ' αυτά τα στοιχεία διαμορφώνουν την τελική εικόνα της τεκνοποιίας».⁴²⁸

Στο πλαίσιο αυτής της ενότητας θα εξετασθούν οι ρυθμοί των γεννήσεων (εποχική κίνηση) την περίοδο 1939-1946, με έμφαση στην εξεταζόμενη περίοδο (1941-1944), κατά την οποία αναδεικνύονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διέπουν τις γεννήσεις κατά φύλο και έτος, αλλά και τις γεννήσεις που περιλαμβάνονται εκτός του νόμιμου θεσμικού πλαισίου της αναπαραγωγικής λειτουργίας, δηλαδή του γάμου (έκθετα, εξώγαμα και νόθα παιδιά). Πρόσθετα, εξετάζεται η επαγγελματική κατάσταση των γεννητόρων και ο τρόπος κατοικίας τους, στοιχεία που μας επιτρέπουν, αφενός να δούμε πως διαμορφώνεται η επαγγελματική μορφολογία της Νίκαιας την κατοχική περίοδο, ένα σημαντικό δηλαδή μέρος της συγκρότησης των τοπικών κοινωνικών δομών, αφετέρου, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας αυτής όσον αφορά την ύπαρξη και ανάπτυξη της τοπικής ταυτότητας.

⁴²⁷ Για τις δημογραφικές δομές, βλ. Τομαρά Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία...*, ό.π., σ.57.

⁴²⁸ Τομαρά Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και Διαδοχή των Γενεών...*, ό.π., σ.163.

Η ονοματολογική ανάλυση που επιχειρείται, τέκνων και γεννητόρων, έχει στόχευση την επίτευξη μίας διεισδυτικής ματιάς σε συμπεριφορές του πληθυσμού που αποκαλύπτουν βαθύτερα νοοτροπικά χαρακτηριστικά. Στο πλαίσιο αυτό, θα κινηθεί η μελέτη της έμφυλης διάστασης της ονοματοδοσίας, με την εξέταση ονομάτων αγοριών και κοριτσιών καθώς και των γονέων τους (μητέρες, πατέρες), ώστε να δούμε το ρεπερτόριο των ονομάτων, την πόλωση γύρω από κυρίαρχα ονόματα, αλλά και κατά πόσο υφίσταται γραμμική σχέση μεταξύ αριθμού βαπτίσεων και ονομάτων. Ακόμη, θα διερευνηθεί ή ύπαρξη ή μη συγγενικής σχέσης μεταξύ γεννητόρων και αναδόχου.

4.1 Ρυθμοί Γεννήσεων

Η παρατήρηση των Πινάκων 27 και 28, επιτρέπει να επισημάνουμε τα ακόλουθα :

Το 1941 διακρίνεται πτώση του αριθμού των γεννήσεων, σε σχέση με τα προπολεμικά έτη 1939 και 1940, ιδιαίτερα εμφανής συγκριτικά με το 1940. Το 1942 καταγράφεται περαιτέρω σημαντική πτώση. Οι καταγεγραμμένες στο ληξιαρχείο της πόλης 1.018 γεννήσεις του έτους αυτού, αντιστοιχούν : α) στο μικρότερο μέσο ετήσιο αριθμό γεννήσεων της οκταετίας 1939-1946, β) σε 634 γεννήσεις λιγότερες από το μέσο αριθμό γεννήσεων της τετραετίας 1941-1944.

Κατά συνέπεια η κατοχή της πόλης από τις στρατιωτικές δυνάμεις του άξονα, την πρώτη κατοχική διετία, επέδρασε κατά τρόπο απόλυτα αρνητικό στο ρυθμό των γεννήσεων της πόλης. Ο μέσος μηνιαίος αριθμός γεννήσεων των ετών 1941 και 1942 (βλ. Πίνακα 28), αλλά και ο μέσος ετήσιος αριθμός γεννήσεων της διετίας αυτής, το επιβεβαιώνουν : οι παραπάνω αριθμοί υπολείπονται των αντιστοίχων αριθμών της διετίας προ του πολέμου.

Οι γεννήσεις που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Μαΐου 1942 – Ιανουαρίου 1943 και εμφανίζονται αισθητά μειωμένες, παραπέμπουν σε περίοδο σύλληψης των εμβρύων που προσδιορίζεται μεταξύ Σεπτεμβρίου 1941 – Μαΐου 1942, περίοδο δηλαδή

κορύφωσης της κατοχικής πείνας και των υψηλών ποσοστών θνησιμότητας στην πόλη.

Πίνακας 27
Εποχική Κίνηση Γεννήσεων
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946

ΕΤΟΣ	ΜΗΝΕΣ												ΣΥΝΟΛΟ
1939	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	1423
	146	129	135	118	141	117	107	107	101	120	113	89	
1940	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	1502
	141	132	137	111	81	94	119	102	136	130	155	164	
1941	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	1412
	157	137	154	118	140	142	105	79	106	82	96	96	
1942	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	1018
	110	148	163	113	96	73	58	53	36	57	54	57	
1943	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	1719
	86	109	137	121	104	113	112	146	185	205	214	187	
1944	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	2459
	259	192	242	193	192	206	184	219	206	212	178	176	
1945	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	2087
	198	186	180	172	166	152	172	196	124	148	186	207	
1946	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	ΜΑΙ	ΙΟΥΝ	ΙΟΥΛ	ΑΥΓ	ΣΕΠ	ΟΚΤ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	2392
	232	193	202	169	177	194	193	221	212	191	194	214	
ΣΥΝΟΛΟ	1329	1226	1350	1115	1097	1091	1050	1123	1106	1145	1190	1190	14012
ΣΥΝΟΛΟ 1941-1944	612	586	696	545	532	534	459	497	533	556	542	516	6608

Πίνακας 28

**Μέσος Μηνιαίος και Ετήσιος Αριθμός Γεννήσεων
Δήμος Νίκαιας 1939-1946**

ΕΤΟΣ	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Μέσος Μηνιαίος Αριθμός Γεννήσεων	119	125	118	85	143	205	174	199
Μέσος Ετήσιος Αριθμός Γεννήσεων (ανά διετία)	1463		1215		2089		2240	

Η πτώση του αριθμού των γεννήσεων στη Νίκαια, την πρώτη κατοχική διετία, διετία στερήσεων και έλλειψη τροφής, ορίζει σαφώς μία χρονική περίοδο περιορισμού των συλλήψεων, χαρακτηριζόμενη από αυξημένη ψυχολογική πίεση που ασκούσαν οι αντιξοότητες της εποχής. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, η ψυχολογική αυτή πίεση συνέβαλε ώστε η μεσαία τάξη των Αθηναίων να χάσει την ερωτική διάθεση.⁴²⁹ Είναι πολύ πιθανό ότι, στα κρίσιμα αυτά χρόνια, υπήρξε μείωση της ερωτικής διάθεσης και άρα της ερωτικής δραστηριότητας με αντανάκλαση στην αναπαραγωγική λειτουργία. Η παρατήρηση αυτή μπορεί να στηριχθεί περισσότερο αν θεωρηθεί ότι, στην αυστηρά παραδοσιακή κοινωνία της κατοχικής Νίκαιας, οι αμβλώσεις και οι μέθοδοι αντισύλληψης μάλλον ήταν σε περιορισμένη έκταση, για λόγους ηθικούς και κοινωνικούς.

Η εικόνα της πτωτικής τάσης των γεννήσεων ωστόσο αλλάζει, με αντιστροφή των δεδομένων, τη δεύτερη κατοχική διετία (βλ. Γράφημα 6). Το 1943 οι γεννήσεις στην πόλη εμφανίζουν απότομη αύξηση (από 1018 σε 1719), η οποία συνεχίζεται το 1944. Η αύξηση αυτή, αρχικά αντανάκλα το ψυχολογικό κλίμα της προσμονής του τέλους του πολέμου, ένα διάχυτο κλίμα αισιοδοξίας στην πρωτεύουσα⁴³⁰ που άρχισε να διακρίνεται ήδη το Φεβρουάριο και το Μάρτιο του 1943, μήνες στους οποίους επικράτησε πρόσκαιρη νομισματική σταθερότητα. Κυρίως όμως, αποδίδεται στην

⁴²⁹ Hionidou, ό.π., σ.186.

⁴³⁰ ό.π., σ.188.

επιστροφή της θνησιμότητας σε φυσιολογικά επίπεδα, στοιχείο που καθοριστικά επέτρεψε την αλλαγή του ψυχολογικού κλίματος. Αυτή αισιοδοξία συνέβαλε στην αύξηση των συλλήψεων που οδήγησε σε αύξηση των γεννήσεων στην πόλη, ιδιαίτερα από το δεύτερο εξάμηνο του 1943 (βλ. Πίνακα 27 : Α' εξάμηνο 1943, 670 γεννήσεις με Β' Εξάμηνο 1943, 1.049 γεννήσεις).

Το τελευταίο κατοχικό έτος, παρατηρείται υπερδιπλασιασμός του αριθμού των γεννήσεων⁴³¹ (αύξηση 2,4 φορές) συγκριτικά με τα χαμηλά ποσοστά του 1942. Περαιτέρω, οι 2459 γεννήσεις του 1944, αποτελούν το μεγαλύτερο αριθμό γεννήσεων που σημειώθηκε στην πόλη καθ' όλη τη διάρκεια της οκταετίας 1939-1946, με 707 γεννήσεις περισσότερες του μέσου ετήσιου αριθμού γεννήσεων της προαναφερόμενης περιόδου.

Η εικόνα που προκύπτει από τα παραπάνω στοιχεία, αναφορικά με τους ρυθμούς των γεννήσεων στη Νίκαια την κατοχική τετραετία, είναι ανάλογη με εκείνη που απορρέει από εκτιμήσεις και διαπιστώσεις άλλων μελετητών. Από μελέτη των γεννήσεων σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη, Σύρο, Χίο και Μύκονο, την περίοδο της κατοχής, διαπιστώθηκε ότι η αύξηση της θνησιμότητας ακολουθήθηκε από μείωση των συλλήψεων, η οποία αποδόθηκε πρώτιστα σε ψυχολογικούς λόγους.⁴³²

Ειδικότερα, οι διαπιστώσεις από τις γεννήσεις στη Νίκαια ομοιάζουν με τα συμπεράσματα της μελέτης των γεννήσεων στη Μύκονο. Εκεί οι ρυθμοί των γεννήσεων ανέκαμψαν πλήρως και η γεννητικότητα «γρήγορα επέστρεψε στα φυσιολογικά (και παραπάνω) επίπεδα, παράλληλα με την πτώση της θνησιμότητας στα προ της πείνας επίπεδα».⁴³³ Όμοιο συμπέρασμα, που αφορά στην παράλληλη σχέση αύξησης θανάτων και μείωσης γεννήσεων, διατυπώνεται από ψυχιάτρους της περιόδου.⁴³⁴

Το φαινόμενο της αύξησης των γεννήσεων στη Νίκαια, από το 1943 και έπειτα, παρακολουθείται επίσης σε συνάφεια με το αποκαλούμενο φαινόμενο "baby

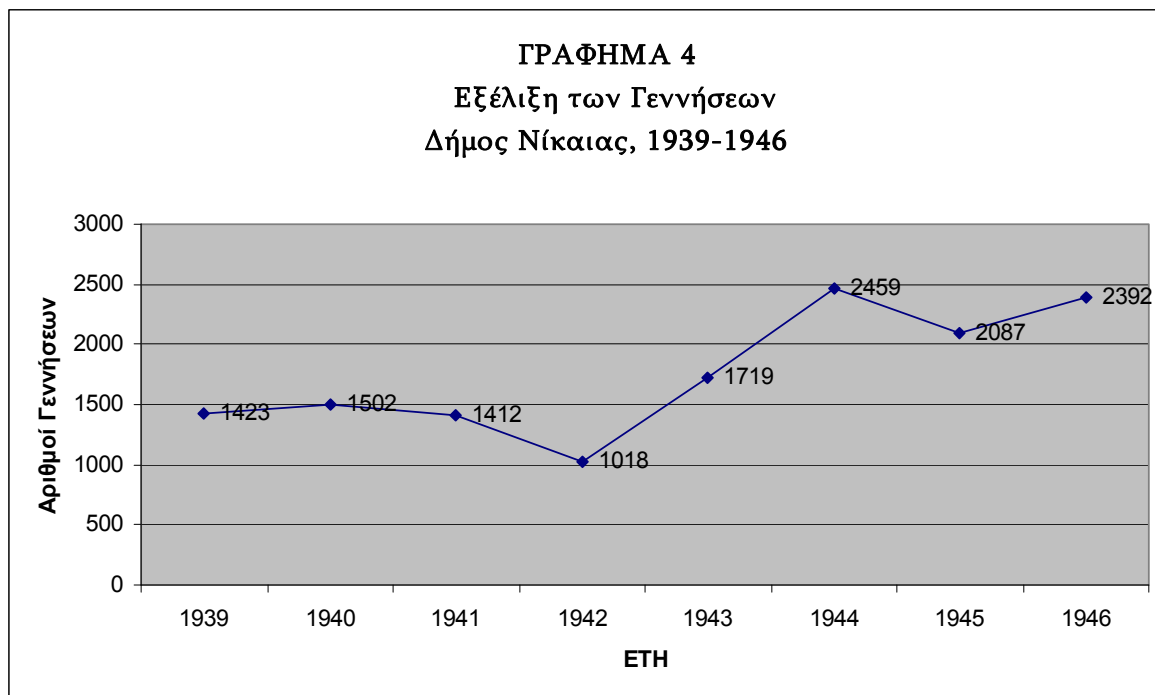
⁴³¹ Ανάλογη αναφορά για "boom" των γεννήσεων το 1944 έχει γίνει για τους επτά δήμους της Αττικής (Βλ. Τζαβάρα, *ό.π.*, σ.121).

⁴³² Hionidou, *ό.π.*, σ.189.

⁴³³ *ό.π.*, σ.185.

⁴³⁴ Φ.Σκούρας κ.α., *ό.π.*, σ.291.

boom", την ανάκαμψη δηλαδή των γεννήσεων, σε αρκετές χώρες τη δεκαετία του '40. Πρόκειται για φαινόμενο που «παρουσιάζεται την ίδια στιγμή, ανάμεσα στο 1940 και στο 1945, σε χώρες που ο πόλεμος έθιξε κατά πολύ άνισο τρόπο».⁴³⁵ Τέτοιες ευρωπαϊκές χώρες υπήρξαν η Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Τσεχοσλοβακία κλπ.

Στην περίπτωση της Νίκαιας αναφύονται στο συλλογικό ασυνείδητο του πληθυσμού, μέσα από τους υψηλούς ρυθμούς των γεννήσεων, μηχανισμοί αντιρρόπησης στα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας. Οι μηχανισμοί αυτοί, ευνοήθηκαν και ενισχύθηκαν από την επιβράδυνση της "επέλασης του θανάτου" του κατοχικού λιμού και των στερήσεων, κυρίως στα μέσα του 1942 και έπειτα, όταν η διεθνής βοήθεια υπό την αιγίδα του Διεθνή Ερυθρού Σταυρού περιόρισε την αύξουσα πορεία των θανάτων και συνέβαλλε ουσιαστικά στην ευδοκίμηση της ελπίδας για τη ζωή.

Μεταπολεμικά, αν και το 1945 οι καταγεγραμμένες γεννήσεις είναι λιγότερες συγκριτικά με το 1944, καθώς φαίνεται στον Πίνακα 27, είναι σημαντικό ότι οι ρυθμοί των γεννήσεων δεν πλήττονται μακροπρόθεσμα: ο μέσος ετήσιος αριθμός γεννήσεων των διετιών 1943-1944 και 1945-1946, βαίνει αυξανόμενος. Επιπλέον, οι ρυθμοί

⁴³⁵ Burguière, ό.π., σσ.127-128.

γεννήσεων της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου στη Νίκαια αποτυπώνονται σε αριθμούς που βρίσκονται πάνω από το μέσο αριθμό γεννήσεων της οκταετίας 1939-1946. Χαρακτηριστικό είναι ότι το 1946, οι γεννήσεις ανέρχονται μόλις σε 67 λιγότερες από τις γεννήσεις του 1944.

4.2 Γεννήσεις κατά Φύλο

Η κατανομή των γεννήσεων, κατά φύλο και έτος (βλ. Πίνακα 29), επιτρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι γεννήσεις αγοριών στην κατοχική Νίκαια υπερέχουν, ως προς τις γεννήσεις κοριτσιών. Η παρατήρηση ισχύει τόσο κατ' έτος, όσο και συνολικά στην εξεταζόμενη περίοδο. Εξαίρεση αποτελεί το 1944, κατά το οποίο διαπιστώνεται μία σχεδόν αριθμητική ισορροπία αγοριών - κοριτσιών, με τα κορίτσια να αριθμούνται κατά ένα περισσότερα, ως προς τα αγόρια.

Οι αριθμοί μας οδηγούν να μιλήσουμε για μία μάλλον ελαφρά υπεροχή των αγοριών, αφού οι αριθμητικές αποκλίσεις στους αριθμούς γεννήσεων αγοριών - κοριτσιών δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Κύρια τάση που αναδεικνύεται στο συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο είναι η σταθερή αύξηση του αριθμού των γεννήσεων, επιβεβαιώνοντας προηγούμενη επισήμανση για αδιατάρακτους και αυξανόμενους ρυθμούς στις γεννήσεις που καταγράφονται στην πόλη.

Πίνακας 29

Γεννήσεις κατά Φύλο και Έτος
Δήμος Νίκαιας 27/4/1941 - 31/10/1944

ΕΤΟΣ	ΑΓΟΡΙΑ	Ποσοστό %	ΚΟΡΙΤΣΙΑ	Ποσοστό %	ΣΥΝΟΛΟ	Ποσοστό %	ΑΓΟΡΙΑ/100 ΚΟΡΙΤΣΙΑ
1941	442	7,7%	423	7,4%	865	15,1%	105
1942	529	9,3%	489	8,6%	1018	17,9%	108
1943	901	15,8%	818	14,3%	1719	30,1%	110
1944	1052	18,4%	1053	18,5%	2105	36,9%	100
ΣΥΝΟΛΟ	2924	51,2%	2783	48,8%	5707	100%	-

4.3 Γεννήσεις εκτός Νόμιμου Πλαισίου (Εξώγαμα – Έκθετα Παιδιά)

Ορισμένες ληξιαρχικές εγγραφές γεννήσεων αφορούσαν παιδιά τα οποία γεννήθηκαν εκτός του συνηθισμένου και νόμιμου πλαισίου που προσδιορίζει την τεκνοποιία. Πρόκειται για βρέφη που καταγράφηκαν στα ληξιαρχικά βιβλία της πόλης ως "εξώγαμα", "νόθα" αλλά και ως "έκθετα" (δηλαδή βρέφη τα οποία εγκαταλείφθηκαν από τους γονείς τους).

Η σημασία της συγκεκριμένης καταγραφής έγκειται στο ότι οι γεννήσεις εξώγαμων και νόθων βρεφών εμπίπτουν στη σφαίρα που διέπει τις ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες και άρα, «συνθέτουν ένα δείκτη της έντασης των κοινωνικών καταναγκασμών και των αντιστάσεων στους καταναγκασμούς αυτούς, ιδίως στον τομέα της ερωτικής, και όχι απλά της αναπαραγωγικής συμπεριφοράς».⁴³⁶

Η αναμόχλευση σεξουαλικών ηθικών και στάσεων απέναντι στη ζωή, μέσα από ενοριακά κατάστιχα, υπήρξε πρακτική που εφαρμόστηκε μεταπολεμικά στη Γαλλία, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο έρευνας και μεθόδου ανασυγκρότησης των οικογενειών, που διαμορφώθηκε από τον I.Henry. Τα κατάστιχα αυτά, επέτρεψαν μία πιο ενδελεχή παρατήρηση των παρεκκλινουσών συμπεριφορών και των προγαμιαίων συλλήψεων, αλλά και τη σύνδεση των γεννήσεων με τη χριστιανική ηθική. Οι γεννήσεις νόθων, προσεγγίζονται στη λογική της παράβασης της χριστιανικής ηθικής, από το εύρος της οποίας, φαίνεται η «σημασία των περιθωριακών συμπεριφορών».⁴³⁷ Ο D' Angeville, με βάση τον αριθμό των νόθων και έκθετων παιδιών, δημιούργησε έναν «κατά διαμέρισμα δείκτη της ηθικότητας»⁴³⁸ καθορίζοντας το εύρος και την απήχηση των ηθικών αξιών σε κάθε περιοχή, με κριτήριο τις παράνομες γεννήσεις.

Από τον Πίνακα 30 παρατηρείται ότι η συμμετοχή έκθετων και εξώγαμων παιδιών στο συνολικό αριθμό γεννήσεων της κατοχικής Νίκαιας είναι ελάχιστη : το 96,5% των γεννήσεων αντιστοιχεί σε γεννήσεις νόμιμων βρεφών και, μόλις το 3,5%

⁴³⁶ Τομαρά Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, ό.π., σ.109.

⁴³⁷ Burguière, ό.π., σ.139.

⁴³⁸ ό.π., σ.137.

αντιστοιχεί στις άλλες περιπτώσεις. Με δεδομένο ότι ο μέσος ετήσιος αριθμός εκθέτων, για την περίοδο που εξετάζεται, είναι 17 παιδιά ενώ ο αντίστοιχος αριθμός των γεννήσεων ανέρχεται σε 1427 παιδιά, η σχέση εκθέτων - συνολικών γεννήσεων ισούται με 1,2%.

Για τα εξώγαμα παιδιά, επί τη βάση του μέσου ετήσιου αριθμού εξωγαμων της περιόδου, η σχέση εξωγαμων - συνολικών γεννήσεων είναι 2,3%. Επίσης, δε διακρίνεται από τα αποτυπωμένα στοιχεία στον Πίνακα 30 επιλεκτική έκθεση των παιδιών ανάλογα με το φύλο, στοιχείο αξιοσημείωτο, καθόσον «η επιλεκτική έκθεση, ιδίως των θηλέων, είναι φαινόμενο γνωστό στις παραδοσιακές κοινωνίες».⁴³⁹

Φαίνεται επιπλέον ότι ο αριθμός των έκθετων παιδιών από το 1941 ως το 1944, φθίνει προοδευτικά. Την πρώτη κατοχική διετία τα έκθετα αριθμούνται κατά μέσο όρο σε 22,5, ενώ τη δεύτερη διετία ο μέσος αυτός αριθμός μειώνεται σε 11,5 παιδιά. Αντίστροφα, την ίδια περίοδο ο αριθμός των εξωγαμων παιδιών αυξάνει προοδευτικά : τη διετία 1941-1942 καταγράφεται ένας μέσος αριθμός 18,5 εξωγαμων παιδιών, ενώ την επόμενη διετία, ο αντίστοιχος αριθμός υπερδιπλασιάζεται καθώς αφορά 46,5 παιδιά.

Η ερμηνεία της ανωτέρω εικόνας, ως προς τα έκθετα, παραπέμπει στο περιβάλλον της στρατιωτικής κατοχής, των στερήσεων και της υψηλής θνησιμότητας. Ο θανατηφόρος κατοχικός λιμός και η πείνα, η αδυναμία να επιτευχθεί το αυτονόητο και πιο σημαντικό, δηλαδή η επιβίωση, οδήγησαν από ανάγκη κάποιους γονείς στην επιλογή της εγκατάλειψης των παιδιών τους ή στην έκθεσή τους μπροστά σε κάποιο σπίτι, γνωστό για την οικονομική δυνατότητα των ενοίκων του⁴⁴⁰. Ήλπιζαν, με αυτόν τον τρόπο ότι το παιδί τους θα μπορούσε να επιβιώσει.

Από μελέτη⁴⁴¹ για τα έκθετα της Ερμούπολης Σύρου, την περίοδο 1861-1810, προκύπτει ότι τα έκθετα εγκαταλείπονταν έξω από νοσοκομεία, Ιερούς Ναούς και σε

⁴³⁹ Τομαρά Σιδέρη, *ό.π.*, σ.111.

⁴⁴⁰ Σε ληξιαρχική εγγραφή γέννησης, αναφερόταν περιεχόμενο σημειώματος που βρέθηκε σε έκθετο βρέφος, έξω από κάποιο σπίτι, στο οποίο η μητέρα εξηγόσε την αιτία της ενέργειάς της : οφείλετο στην αδυναμία της να θρέψει το παιδί, καθώς και στο ότι γνώριζε πως οι ένοικοι του σπιτιού είχαν τη δυνατότητα να συμβάλλουν στον επισιτισμό του παιδιού.

⁴⁴¹ Χρήστος Λούκος, «Τα Έκθετα Βρέφη της Ερμούπολης», Ανάτυπο από το *Αφιέρωμα στον Πανεπιστημιακό Δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφινρόρα*, Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού Ακαδημία Αθηνών, εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 1992, σ.251.

διάφορα σημεία της πόλης. Στη Νίκαια, δε φάνηκε να προτιμάται κάποιος ιδιαίτερος χώρος ή κάποια δημόσια αρχή, για την έκθεση. Το σύνηθες, από σημείωμα που συνόδευε το έκθετο, το περιεχόμενο του οποίου αναγράφονταν στη ληξιαρχική εγγραφή, αφορούσε πληροφόρηση για εύρεση βρέφους έξω από κάποιο σπίτι ή δρόμο. Το σπίτι που επιλεγόταν από τους γονείς -που εξαναγκάζονταν στην έκθεση- για να αφήσουν ή να εγκαταλείψουν το παιδί τους, ήταν γνωστό για τη δυνατότητα των ενοίκων του να σιτίζουν το έκθετο ώστε να επιβιώσει.

Πίνακας 30

Εξώγαμα - Έκθετα- Νόθα Παιδιά
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941 - 31/10/1944

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΙΜΑ			ΕΞΩΓΑΜΑ ⁴⁴²			ΕΚΘΕΤΑ			ΣΥΝΟΛΟ		
	A	K	(Σ)	A	K	(Σ)	A	K	(Σ)	A	K	(Σ)
1941	424	400	824	7	11	18	11	12	23	442	423	865
1942	507	470	977	10	9	19	12	10	22	529	489	1018
1943	870	795	1665	25	17	42	6	6	12	901	818	1719
1944	1026	1017	2043	22	29	51	4	7	11	1052	1053	2105
ΣΥΝΟΛΟ	2827	2682	5509	64	66	130	33	35	68	2924	2783	5707
			96,5%			2,3%			1,2%			100%

A = Αγόρια , K= Κορίτσια , (Σ) = Σύνολο

Τα τραύματα που δημιούργησε η πείνα στον ανθρώπινο ψυχισμό (και των γονέων) ήταν τόσο οδυνηρά που, όπως βεβαιώνουν ψυχίατροι, συνέβαλλαν σε διαταραχές του συναισθήματος και των ενστίκτων : «Η αδιαφορία είναι κυρίαρχη. Κανένα ενδιαφέρον για τους άλλους, ακόμα και για τα αγαπημένα πρόσωπα, καμιά ανησυχία, φόβος, ή αγωνία για τα τραγικά γεγονότα της κατοχής...οι άρρωστοι [πληγέντες από το λιμό] δεν έδειχναν καμιά ανησυχία για την τύχη των δικών τους, ούτε θλίψη γι' αυτούς, ακόμα και για τα παιδιά τους»⁴⁴³. Τέτοιου είδους διαταραχές,

⁴⁴² Σε δύο ληξιαρχικές εγγραφές, το 1943, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, καταγράφηκαν ως "νόθα". Αυτά , έχουν ενσωματωθεί στην κατηγορία των εξώγαμων βρεφών.

⁴⁴³ Φ. Σκούρας κ.α, ό.π., σ.347.

είναι αρκετά πιθανό να επηρέαζαν τη λήψη αποφάσεων προς την κατεύθυνση της έκθεσης βρεφών. Ερμηνεύεται έτσι, ο διπλάσιος αριθμός έκθετων παιδιών την περίοδο της κορύφωσης της κατοχικής πείνας, σε σύγκριση με τους μειωμένους αριθμούς των έκθετων παιδιών το 1943 και 1944, όταν πλέον ο κίνδυνος του θανάτου από πείνα είχε περιοριστεί σημαντικά.

Το ζήτημα των έκθετων παιδιών αποτελούσε μία κοινωνική πραγματικότητα, τόσο για την τοπική κοινωνία όσο και ευρύτερα, με αναφορές στον ημερήσιο κατοχικό τύπο. Η εφημερίδα "Αθηναϊκά Νέα", τον Ιούλιο του 1942, είχε αναφέρει σχετικά περί επικείμενης εγκατάστασης βρεφοκομείου στο Μέγαρο Αμερικανίδων Κυριών, για την προστασία της βρεφικής ηλικίας. Το βρεφοκομείο, όπως πληροφορούσε το δημοσίευμα, «θάναι για τα έκθετα και γενικώς για τα άνευ προστασίας παιδιά. Υγειονομική υπηρεσία του δήμου με αδελφάς ειδικώς εξησκημένους θα παρακολουθούν και θα φροντίζουν για την ανάπτυξη και την υγεία των παιδιών...Σήμερα λειτουργεί ο Εθνικός Παιδικός Σταθμός, στον οποίον παρέχεται γάλα από το Πατριωτικό Ίδρυμα. Ο Εθνικός Σταθμός έχει την ενίσχυση του Δήμου. Εκεί έγιναν βαφτίσεις 30 παιδιών τα οποία περιήλθον υπό την προστασίαν του Δήμου». ⁴⁴⁴

Η ερμηνεία για την καταγραφή των εξώγαμων παιδιών, στο 2,3% των γεννήσεων, θα αναζητηθεί στη βάση της νοοτροπικής αντίληψης που διέπει τους κατοίκους της πόλης. Η Νίκαια της κατοχής εικονίζει μία τοπική κοινωνία αυστηρά παραδοσιακή με κύριο γνώρισμά την κατίσχυση θρησκευτικών και ηθικών αξιών, απόρροια της ιδιαίτερης κουλτούρας των κατοίκων από τη μικρασιατική γη. Φυσικό ακόλουθο ήταν, τα κοινωνικά πρότυπα συμπεριφοράς και οι καταναγκασμοί συμμόρφωσης προς αυτά να εμφανίζονται με ισχύ καθολική ώστε, αποκλίσεις από το αξιακό αυτό πλαίσιο να εμπίπτουν αυτοδίκαια στην κατηγορία του μη αποδεκτού.

Η συμμόρφωση σε αυτό το πλαίσιο αποτελούσε για τους Νικαιώτες τόσο αυτονόητο γεγονός, ώστε μάλλον ίσχυε εκείνο που ο Ph. Aries έχει επισημάνει : το "απαγορευμένο" που είχε επιβάλει η εκκλησία στη Δύση, είχε τόσο εσωτερικευτεί,

⁴⁴⁴ Εφ. Αθηναϊκά Νέα, 14/7/1942, «Ο Δήμος Νίκαιας. Ό,τι Έγινε και Ό,τι θα Γίνει».

ώστε δεν ήταν απαραίτητη η υπενθύμιση της απαγόρευσης για να εφαρμοστεί. Ο μηχανισμός αυτός εσωτερίκευσης «χαρακτηρίζει όλες τις κοινωνικές συμπεριφορές στις οποίες η ελεύθερη εκλογή βραχυκυκλώνεται από μία άρρητη ηθική, μια πολιτιστική κληρονομιά».⁴⁴⁵

Άλλη περίπτωση, μέρος της ερμηνευτικής συλλογιστικής, σχετίζεται με τις διαπιστώσεις του J. Derauw, σε λεπτομερή μελέτη του για τις παράνομες γεννήσεις στη Νάντη, τον 18^ο αιώνα : αυτές οφείλονται, ολοένα και συχνότερα, «σε ενώσεις που υποτίθεται ότι θα κατέληγαν σε γάμο. Είναι κατά κάποιο τρόπο προγαμιαίες συλλήψεις που δεν είχαν καλή έκβαση».⁴⁴⁶ Επί τη βάσει της συγκεκριμένης ερμηνείας, θα έμοιαζε απόλυτο να αποκλείσουμε περιπτώσεις εξώγαμων βρεφών ως απόρροια ατυχούς έκβασης μίας σχέσης που στόχευε στο γάμο, ιδιαίτερα, σε περιβάλλον όπου τα περιθώρια τεκνοποιίας, πέραν του δοκιμασμένου θεσμικού πλαισίου του γάμου, ήταν ελάχιστα.

Παρ' όλα αυτά, το καταγεγραμμένο ποσοστό 2,3%, που αφορά σε εξώγαμα παιδιά, είναι ενδεικτικό της ύπαρξης, έστω και σε μειωμένη κλίμακα, σεξουαλικών σχέσεων έξω από το πλαίσιο του γάμου. Φαίνεται, επιπρόσθετα, ότι οι δύσκολοι -και ως προς το ζήτημα του επισιτισμού- μήνες της πρώτης κατοχικής περιόδου, επηρέαζαν με τρόπο περιοριστικό την έκταση αυτών των "ελεύθερων σχέσεων" που οδηγούσαν σε μη νόμιμη τεκνοποιία.

⁴⁴⁵ Burguière, *ό.π.*, σ.144.

⁴⁴⁶ *ό.π.*, σ.141.

4.4 Επαγγελματική Απασχόληση Γεννητόρων

Οι πατέρες στην πλειονότητά τους φέρουν το επάγγελμα του εργάτη και του τεχνίτη (βλ. Πίνακα 31). Αυτοί καταγράφονται σε ποσοστό 54,5%. Ακολουθούν επαγγελματίες και μικρέμποροι με ποσοστό 27,6% καθώς και οι υπάλληλοι, με ποσοστό 8,4%.

Πίνακας 31

Επαγγελματική Απασχόληση Γεννητόρων Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941 - 31/10/1944

Επαγγελματική Κατηγορία	Πατέρες	%	Μητέρες	%
Οικιακά	-	-	5599	98,1
Εργάτες-Τεχνίτες	3112	54,5	26	0,4
Μικροεπαγγελματίες - Μικρέμποροι	1577	27,6	4	0,1
Υπάλληλοι	481	8,4	5	0,1
Μη αναγραφή	217	3,8	69	1,2
Σώματα Ασφαλείας - Στρατιωτικοί	113	2,0	-	-
Άεργοι-Άνεργοι	65	1,1	-	-
Γεωργοί-Κτηνοτρόφοι-Αλιείς	45	0,8	-	-
Επιστήμονες - Ιερείς	29	0,5	4	0,1
Ανάπηροι	29	0,5	-	-
Επιχειρηματίες-Βιομήχανοι	20	0,4	-	-
Αποβιώσαντες	10	0,2	-	-
Συνταξιούχοι	9	0,2	-	-
Σύνολο	5707	100%	5707	100%

Η μεγάλη ποσοστιαία εκπροσώπηση πατέρων από την εργατική τάξη, δεδομένης της δυσχερής θέσης στην οποία βρέθηκε η τελευταία στα χρόνια της πείνας, φανερώνει εναργώς την ισχυρή παρουσία των εργατών την οικονομία της τοπικής κοινωνίας. Πρόσθετα, αποκαλύπτεται η βούληση και η δύναμη αυτών των ανθρώπων να διαμορφώσουν τη δική τους "αντίσταση" απέναντι στις δυσκολίες και

να ανταποκριθούν, όχι μόνο στην επιβίωση, αλλά και στη συνέχεια της ζωής, μέσα από την πίστη στην αναπαραγωγική λειτουργία που συμβάλλει στη φυσική ανανέωση του πληθυσμού.

Όσον αφορά τις μητέρες, σχεδόν στην ολότητά τους με ποσοστό 98,1%, ασχολούνται με τα οικιακά. Μόλις το 0,7% των μητέρων ασκεί κάποιο επάγγελμα, το οποίο συνήθως είναι εργάτρια. Ελάχιστες είναι οι μητέρες με υπαλληλική επαγγελματική ιδιότητα (δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, νοσοκόμες), οι οποίες καταμετρούνται μόλις σε πέντε άτομα. Οι μητέρες εκπαιδευτικοί και οι μητέρες που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα (ηθοποιός, παντοπώλης, ράπτρια, υπηρέτρια), αντιστοιχούν σε 8 άτομα, από τέσσερα σε κάθε μία, από τις δύο τελευταίες κατηγορίες.

Από την κατάταξη των επαγγελμάτων των γεννητόρων διαπιστώνεται ταύτιση με την κατάταξη των επαγγελμάτων των νεογνών. Τα επαγγέλματα που καταγράφονται στους άνδρες, γαμβρούς και πατέρες, είναι με σειρά : του εργάτη - τεχνίτη, του ελεύθερου μικροεπαγγελματία ή μικρο-έμπορα, του υπαλλήλου και του απασχολούμενου στα σώματα ασφαλείας.

Επίσης, διαπιστώνεται προσέγγιση στα ποσοστά γαμβρών και πατέρων : στους εργάτες - τεχνίτες ανήκει το 50% των γαμβρών και το 54,5% των πατέρων. Στους μικροεπαγγελματίες ανήκει το 32,1% των γαμβρών και το 27,6% των πατέρων. Στους υπαλλήλους, η αναλογία των γαμβρών αντιστοιχεί στο 11,9% και των πατέρων στο 8,4%. Στα σώματα ασφαλείας, καταγράφεται ποσοστό 1,8% για τους γαμβρούς και 2% για τους πατέρες.

Όσον αφορά τις γυναίκες (νύφες και μητέρες) η κατάταξη των επαγγελμάτων έχει ως εξής : οικιακά (ποσοστό 97,6% για τις νύφες και 98,1% για τις μητέρες), εργάτριες (ποσοστό 1,3% για τις νύφες και 0,5% για τις μητέρες), υπάλληλοι (ποσοστό 0,7% για τις νύφες και 0,1% για τις μητέρες), ελεύθερα επαγγέλματα και επιστήμονες (ποσοστό 0,1% για νύφες και μητέρες). Φαίνεται λοιπόν ότι οι νύφες συμμετέχουν στην επαγγελματική ζωή περισσότερο από ό,τι οι μητέρες. Το στοιχείο αυτό επιτρέπει

να συμπεράνουμε ότι κάποιες από τις ουσιαστικά ελάχιστες γυναίκες της πόλης που εργάζονταν, εγκατέλειπαν την εργασία τους όταν αποκτούσαν παιδιά.

Μπορούμε να δούμε από τα παραπάνω να διαμορφώνεται μία πιστή αντανάκλαση της επαγγελματικής μορφολογίας των ανδρών και γυναικών, της πόλης της Νίκαιας, την περίοδο της κατοχής. Στους Πίνακες 13, 14, 15, 16, 17 του Παραρτήματος παρουσιάζονται ειδικότερα τα επαγγέλματα των πατέρων που περιλαμβάνονται σε κάθε μία από τις κύριες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως προκύπτουν από τις ληξιαρχικές εγγραφές.

4.5 Τόπος Κατοικίας Γεννητόρων

Η εντοπιότητα αποτέλεσε σημαντικό γνώρισμα της γαμήλιας συμπεριφοράς για τους κατοίκους - πρόσφυγες - γονείς της Νίκαιας (βλ. Πίνακα 18, Παρατήματος). Η Νίκαια προσδιορίζεται ως τόπος κατοικίας για το 85,6% των γονέων, ενώ ο Πειραιάς, φέρεται ως τόπος κατοικίας μόλις για το 9,9% των γονέων. Γειτονικοί δήμοι, όπως Κορυδαλλός, Κερατσίνι και Ρέντης καταγράφονται ως τόποι κατοικίας σε ελάχιστες περιπτώσεις.

Η παραπάνω εικόνα είναι συμβατή με εκείνην του τόπου κατοικίας των νεονύμφων και βοηθά να διαμορφώσουμε μια παγιωμένη αντίληψη περί της ιδιαίτερης σημασίας του τοπικού χώρου και της τοπικής ταυτότητας, όπως αυτή καθρεφτίζεται στη νοοτροπική συμπεριφορά των κατοίκων της πόλης.

4.6 Ονοματοδοσία.

Στο πλαίσιο της ευρύτερης αντίληψης της ιστορίας στο επίκεντρο της οποίας σημαίνουσα θέση καταλαμβάνει η σημασία και η μελέτη των νοοτροπιών, οι ονοματοδοτικές συμπεριφορές, «άμεση έκφραση των νοοτροπιών και των ευαισθησιών, που χαρακτηρίζουν ένα πληθυσμό ή κάποιες κοινωνικές ομάδες»,⁴⁴⁷ συνεισφέρουν στην ιστορική μελέτη δια της ανάδειξης του μέρους της κοινωνικής ιστορίας που αφορά τους πληθυσμούς.

Με γνώμονα ότι «η επιλογή βαπτιστικού ονόματος εκφράζει ταυτόχρονα και μία κοινωνική πραγματικότητα και τις ιστορικές της ορίζουσες»,⁴⁴⁸ η ανάλυση τέτοιων επιλογών προσφέρεται για τη διεξαγωγή συμπερασμάτων που «δεν ανήκουν στη σφαίρα της περιγραφικής στατιστικής, αλλά αφορούν τις νοοτροπίες, τις πολιτισμικές δομές και σχήματα (με τις κοινωνικές τους ορίζουσες) που υποβαστών τις συμπεριφορές αυτές».⁴⁴⁹

Στην παρούσα εργασία η μελέτη των βαπτιστικών ονομάτων από τις ληξιαρχικές εγγραφές γέννησης, τόσο των τέκνων όσο και των γεννητόρων, επικεντρώνει σε τρεις βασικές έννοιες: α) την αναζήτηση του περιορισμένου ή «πλούσιου» ρεπερτορίου των ονομάτων στην Νίκαια, την εξεταζόμενη περίοδο, β) την υφιστάμενη πόλωση γύρω από κυρίαρχα ονόματα και γ) την ύπαρξη γραμμικής σχέσης ανάμεσα τον αριθμό των βαπτίσεων και αντίστοιχα των ονομάτων.

⁴⁴⁷ Τομαρά Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία...*, ό.π., σ.120.

⁴⁴⁸ ό.π.

⁴⁴⁹ Ματούλα Τομαρά Σιδέρη, «Ονοματοδοτικές Συμπεριφορές στη Λευκάδα τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τ. Α', τεύχ.2, Μέλισσα, Δεκέμβριος 1984, σ.297.

4.6.1 Έμφυλη Διάσταση της Ονοματοδοσίας. Ονόματα Αγοριών.

Ο Πίνακας 32 επιτρέπει να διακρίνουμε ότι, ο προοδευτικά μεγαλύτερος αριθμός βαπτίσεων, από το 1941 έως το 1944, συνοδεύεται από μικρή μόνο αύξηση του αριθμού των ονομάτων. Η αποτύπωση της παρατήρησης αυτής στην αριθμητική έκφραση της σχέσεως βαπτίσεις/ονόματα, αποδίδει εναργώς την πόλωση που διαμορφώνεται γύρω από κυρίαρχα ονόματα και ταυτόχρονα, ως συνακόλουθο, τους υφιστάμενους περιορισμούς στο ρεπερτόριο των βαπτιστικών ονομάτων της περιόδου στην πόλη. Η σχέση αυτή επιτρέπει εξάλλου να δούμε πως, το 1943 και το 1944, το εύρος των ονομάτων περιορίζεται (αναλογία 6,25 και 6,96) σε σύγκριση με τα δύο προηγούμενα έτη.

Πίνακας 32

Ονόματα Αγοριών Δήμος Νίκαιας 27/4/1941 - 31/10/1944

Έτος	Αριθμός Βαπτίσεων	Αριθμός Ονομάτων	Βαπτίσεις/ Ονόματα
1941	358	80	4,47
1942	405	96	4,21
1943	795	127	6,25
1944	898	129	6,96
Σύνολο	2456	432	

Σημείωση : Στον αριθμό των βαπτίσεων δεν περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις που στη ληξιαρχική εγγραφή : α) αναγραφόταν η λέξη «αβάπτιστο» ή, β) δεν υπήρχε αναγραφή ονόματος.

Επιβεβαίωση της παρατήρησης ως προς τη διαμορφωθείσα πόλωση, απορρέει από την εικόνα των δέκα πρώτων, σε συχνότητα εμφάνισης στις ληξιαρχικές εγγραφές, κυρίαρχων ονομάτων αγοριών (βλ. Πίνακα 33). Τα δέκα πρώτα αυτά ονόματα, αποτυπώνονται σε 1272 βαπτίσεις. Ο συνολικός αριθμός των βαπτίσεων των αγοριών (με τις εξαιρέσεις των «αβάπτιστων» και των μη αναφερόμενων ονομάτων) ανέρχεται σε 2457. Συνάγεται έτσι η αναλογία της σχέσεως του συνολικού αριθμού των βαπτίσεων αγοριών προς τον αριθμό των βαπτίσεων αγοριών με τα

κυρίαρχα ονόματα (αναλογία 1,9) : περίπου ένα αγόρι στα δύο, φέρει ως βαπτιστικό όνομα κάποιο από τα δέκα που αναφέρονται στον Πίνακα 33.

Πίνακας 33

**Κυρίαρχα Ονόματα Αγοριών
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

A/A	Ονόματα Αγοριών	Συχνότητα Εμφάνισης
1	Γεώργιος	215
2	Νικόλαος	176
3	Δημήτριος	169
4	Ιωάννης	168
5	Κωνσταντίνος	148
6	Παναγιώτης	97
7	Βασίλειος	82
8	Μιχαήλ	80
9	Ευάγγελος	70
10	Ελευθέριος	67
	Σύνολο	1272

Οι ονοματοδοτικές επιλογές, στο μέτρο που δέχονται περισσότερο ή λιγότερο «τον καταναγκασμό της διαγενεακής αναπαραγωγής των ονομάτων»,⁴⁵⁰ ενέχουν μία διάσταση πολιτισμική : εκφράζουν την ανταπόκριση των ανθρώπων στα καλέσματα του παρελθόντος, δοκιμάζουν τα θρησκευτικά τους αισθήματα και πεποιθήσεις ή ακόμα, τη σύνθεση και την ισχύ των οικογενειακών δεσμών, αναδεικνύουν τις τοπικές ιδιαιτερότητες, συνθέτουν το σύνολο ευρύτερων πολιτισμικών επιρροών που γεννά και αναπαράγει η τοπική παράδοση. Η παραδοχή αυτή καθιστά κατανοητή τη σημασία της αναζήτησης της προέλευσης των βαπτιστικών ονομάτων.

Στον Πίνακα 34, παρουσιάζεται μία εικόνα της προέλευσης των ονομάτων των αγοριών που γεννήθηκαν στην κατοχική Νίκαια. Διαμορφώνεται κατάταξη των ονομάτων, σε κατηγορίες που αντανακλούν τις πολιτισμικές επιδράσεις που γεννά η ανθρώπινη εξέλιξη στη διαχρονία της : η θρησκευτική παράδοση, η αρχαία ελληνική παράδοση, οι ξενικές επιρροές, οι ιστορικές διαδρομές της πορείας του ελληνισμού, η

⁴⁵⁰ Τομαρά Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου, ό.π.*, σ.121-122.

γεωγραφία, η φύση, οι ψυχικές και σωματικές ιδιότητες.⁴⁵¹ Από τα στοιχεία που εικονίζονται στον Πίνακα 34 είναι εμφανής η κατίσχυση των θρησκευτικών ονομάτων στα αγόρια. Σε όλη την κατοχική τετραετία, αυτά τα ονόματα τροφοδοτούν σταθερά τον ονοματοδοτικό σκελετό με ποσοστά που κυμαίνονται μεταξύ 52,0% και 63,7%. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι το ποσοστό των θρησκευτικών ονομάτων, από το 1941 και έπειτα, παρουσιάζει προοδευτική μείωση με εξαίρεση μια μικρή ανάκαμψη το 1944. Ιδιαίτερα την πρώτη κατοχική διετία, τα θρησκευτικά ονόματα αποτυπώνονται σε ποσοστά υψηλότερα, σε σχέση με εκείνα της δεύτερης κατοχικής διετίας.

Πίνακας 34

**Προέλευση Ονόματος Αγοριών
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

Έτος	Θρησκευτικά	%	Αρχαία	%	Ανατολικά	%	Άλλα	%	Σύνολο	%
1941	51	63,7	13	16,3	7	8,7	9	11,3	80	100,0
1942	55	57,3	19	19,8	9	9,4	13	13,5	96	100,0
1943	66	52,0	27	21,2	15	11,8	19	15,0	127	100,0
1944	71	55,0	26	20,2	15	11,6	17	13,2	129	100,0
Σύνολο	243	56,3	85	19,7	46	10,6	58	13,4	432	100,0

Τα έτη 1943-1944, καθώς τα θρησκευτικά ονόματα παρουσιάζουν πτώση στα ποσοστά τους, τα ονόματα των υπόλοιπων κατηγοριών (αρχαία, ανατολικά, άλλα) καταγράφονται σε ποσοστά υψηλότερα των προηγούμενων δύο ετών. Είναι έτσι εμφανής η ύπαρξη μίας αντίστροφης σχέσης ανάμεσα στα θρησκευτικά ονόματα και σε όλα τα υπόλοιπα, που συνθέτουν τον ονοματοδοτικό σκελετό. Όσο αυξάνεται η συχνότητα εμφάνισης ονομάτων με θρησκευτική προέλευση, τόσο μειώνεται το εύρος του ρεπερτορίου των ονομάτων από τις υπόλοιπες κατηγορίες ονομάτων. Αντίστροφα, το ρεπερτόριο διευρύνεται όσο περιορίζεται η χρήση των θρησκευτικών

⁴⁵¹ Για κατηγορίες βαπτιστικών ονομάτων βλ. : Χαράλαμπος Συμεωνίδης, *Εισαγωγή στην Ελληνική Ονοματολογία*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ.79 - 89, -- Ματούλα Τομαρά Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση...., ό.π.*, σ.52-53, -- Τομαρά Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία...., ό.π.*, σ.145-147.

ονομάτων. Η σχέση αυτή επιβεβαιώνεται το 1944. Υπάρχει μία μικρή αύξηση του ποσοστού των θρησκευτικών ονομάτων και συνακόλουθα, μικρή μείωση στο ποσοστό των ονομάτων των υπολοίπων κατηγοριών.

Είναι προφανές ότι η παράδοση, με αναφορές στο χώρο της θρησκείας, συγκροτεί ένα ισχυρό πολιτισμικό πλαίσιο που επηρεάζει και διαμορφώνει τις ονοματοδοτικές επιλογές των κατοίκων της Νίκαιας, την περίοδο αυτή. Διαφαίνεται ότι η επίδραση αυτή είναι ισχυρότερη, και μεγαλύτερη η πρόσδεση των ανθρώπων σε επιλογές άμεσα συνδεόμενες με αναμφισβήτητες και διαχρονικές σταθερές, όπως η ασφάλεια, η ελπίδα και η πίστη προς το Θεό, όσο πιο κρίσιμη και βρίθουσα δυσκολιών είναι η περίοδος. Τη διετία 1941 - 1942 με τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, την πείνα και τις δυσκολίες που διαμορφώνει η κατοχή, οι ονοματοδοτικές επιλογές δεν αναπτύσσονται ξέχωρα από το ιδιαίτερα φορτισμένο ιστορικό περιβάλλον. Αντίθετα, συνδιαμορφώνονται σε απόλυτη συνάρτηση με τη νέα κοινωνική πραγματικότητα που επιφέρει η κατοχή.

Η επαλήθευση της παρατήρησης καθίσταται ευδιάκριτη με μία προσεκτική ματιά στον Πίνακα 34, στη στήλη των θρησκευτικών ονομάτων των αγοριών : κατά το έτος 1944 παρατηρείται μικρή άνοδος στο ποσοστό των θρησκευτικών ονομάτων. Είναι ένα έτος όπου, μετά την κρίσιμη διετία του κατοχικού λιμού, εμφανίζεται μία επιπλέον δύσκολη ιστορική συγκυρία. Τα γεγονότα των Δεκεμβριανών, η αύξηση της θνησιμότητας στην πόλη, οι συχνές εκτελέσεις πολιτών από το στρατό κατοχής και οι μάχες στους δρόμους της Νίκαιας, ανάμεσα σε αντιστασιακές ομάδες και δυνάμεις των κατοχικών και ελληνικών αρχών, διαμορφώνουν ένα εκρηκτικό κλίμα. Σε αυτές τις συνθήκες, τα θρησκευτικά ονόματα σε αντίθεση με την προηγούμενη πτωτική τους πορεία, εμφανίζουν μικρή έστω άνοδο του ποσοστού τους.

Ειδικότερα, φαίνεται να αναπτύσσονται αντανεκλαστικά και να υπερισχύουν βαθύτερες πεποιθήσεις από μακράιωνες παραδόσεις, κατευθύνσεις προς τις οποίες ωθεί το συλλογικό ασυνείδητο, ένα είδος αισθήματος οφειλής αλλά συνάμα και ελπίδας ότι οι μείζονες δυσκολίες της επιβίωσης θα αντιμετωπισθούν καλύτερα μέσα

από τις διαγενεακές παραδόσεις που αναδεικνύουν το θρησκευτικό αίσθημα ως θεμελιακή συνιστώσα της ανθρώπινης ζωής.

Η ισχύς της επίδρασης που ασκεί η αρχαιοελληνική παράδοση, αποτελεί μία περαιτέρω αξιοσημείωτη συνισταμένη δύναμη που διαμορφώνει το συνολικό ονοματοδοτικό σκελετό των αγοριών. Τα ονόματα με αρχαιοελληνικές ρίζες (βλ. Πίνακα 34) καταλαμβάνουν τη δεύτερη θέση στο σύνολο των ονομάτων και παρουσιάζουν, από το 1941 ως το 1944, μια αυξητική πορεία του ποσοστού τους. Ονόματα όπως, Αλέξανδρος (29)⁴⁵², Διονύσιος(10), Αριστείδης(09), Δημοσθένης(09) είναι τα πρώτα τέσσερα σε συχνότητα εμφάνισης ονόματα της κατηγορίας αυτής. Επίσης, ονόματα όπως, Ηρακλής, Μιλτιάδης, Λεωνίδας, Φίλιππος, Αγαμέμνων, Αχιλλεύς, Επαμεινώνδας, Θεμιστοκλής, Κλεάνθης, Οδυσσέας, Τηλέμαχος, Κίμων, Περικλής, Αρτέμιος, Ισίδωρος, Ξενοφών, Σωκράτης, Χαρίλαος συμπληρώνουν την κατηγορία, μαζί με άλλα ονόματα μικρότερης συχνότητας, που βρέθηκαν μόνο μία φορά καταγεγραμμένα. Τέτοια είναι τα : Αγαθοκλής, Αναξαγόρας, Αριστομένης, Αριστοτέλης, Ασκληπιός, Δήμος, Ερμόλαος, Ευριπίδης, Θρασύβουλος, Ιάσων, Ιπποκράτης, Κλέαρχος, Κλεόβουλος, Λέανδρος, Λυκούργος, Μενέλαος, Όμηρος, Πελοπίδας, Πιέρρος, Πλούταρχος, Πολύβιος, Σοφοκλής, Φαίδων.

Στην κατηγορία «Ανατολικά», συγκαταλέγονται ονόματα που μαρτυρούν και υπενθυμίζουν την προσφυγική σύνθεση του πληθυσμού της πόλης και, βέβαια, τους γεωγραφικούς και πολιτισμικούς δεσμούς με τα χώματα της Ανατολής (όπως Αγκόπ, Αμπραχαμιάν, Αβεδές, Δικράν, Ζακβόρ, Ιεζνίκ, Καραμπέτ, Κιβόρκ, Κεβόρκ, Μαρτιρός, Μεσρόπ, Νουμπάρ, Οχανές, Τορός, Χαγκόπ, Χαϊκ, Χαρουντιούν, Χατσίκ, Χοβσέπ).

Στην κατηγορία με τον τίτλο «άλλα» συγκαταλέγονται ονόματα ξένα (όπως Φραντζέσκος, Γιουλιέλμος, Ερρίκος, Δομένικος), από την περιβάλλουσα φύση (όπως Τριαντάφυλλος, Άνθιμος, Μύρων), ονόματα που εκφράζουν υλική αξία (όπως, Αργύριος, Αδαμάντιος, Ασημάκης, Διαμαντής, Ζαφείριος), ονόματα που εκφράζουν ηθική αξία (όπως Πανάρετος), ευχετικά (όπως Ελπιδοφόρος, Πολυχρόνης,

⁴⁵² Ο αριθμός σε παρένθεση, υποδηλώνει τη συχνότητα εμφάνισης του ονόματος στις ληξιαρχικές εγγραφές.

Πανταζής, Στέργιος) και γεωγραφικά (όπως Ναζαρέτ). Τέλος, περιλαμβάνονται ονόματα που πηγάζουν από την ιστορική πορεία του νεότερου ελληνισμού και τη νεοελληνική παράδοση (όπως Ερωτόκριτος, Αλδούσιος, Παρήσης).

Μία παράμετρος που αφορά στη μελέτη των βαπτιστικών ονομάτων σχετίζεται με τα διπλά ονόματα. Όπως παρατηρείται στον Πίνακα 35, η αριθμητική υπεροχή των μονών ονομάτων στα αγόρια είναι κυρίαρχη, με αναλογίες άνω του 99%, ώστε να προσδίδεται σε αυτά σχεδόν απόλυτη παρουσία στο σύνολο του ονοματοδοτικού σκελετού. Συμπεραίνεται τελικά, ότι οι ονοματοδοτικές επιλογές στην κατοχική Νίκαια, όσον αφορά τα αγόρια, δεν κατευθύνονται προς την απόδοση διπλών (η και τριπλών) ονομάτων, η οποία άλλωστε «είναι σχετικά ασυνήθιστη για την ελληνική παράδοση».⁴⁵³

Πίνακας 35

Διπλά Ονόματα Αγοριών
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944

ΕΤΟΣ	Μονό	%	Διπλό	%	Σύνολο	%
1941	355	99,2	3	0,8	358	100,0
1942	404	99,8	1	0,2	405	100,0
1943	787	99,0	8	1,0	795	100,0
1944	892	99,3	6	0,7	898	100,0
Σύνολο	2438	99,3	18	0,7	2456	100,0

⁴⁵³ Τομαρά Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, ό.π., σ.124.

4.6.2 Ονόματα Κοριτσιών.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 36 διακρίνεται ότι, όπως και στα αγόρια, ο προσδευτικά μεγαλύτερος αριθμός βαπτίσεων, από το 1941 έως το 1944, συνοδεύεται από μικρή μόνο αύξηση του αριθμού των ονομάτων. Ειδικότερα, διαπιστώνεται από τη σχέση βαπτίσεις/ονόματα ότι, το εύρος των ονομάτων στα κορίτσια περιορίζεται το 1943 και το 1944 (αναλογία 4,33 και 4,80) σε σύγκριση με τα προηγούμενα δύο έτη.

Πίνακας 36
Ονόματα Κοριτσιών
Δήμος Νίκαιας 27/4/1941 - 31/10/1944

Έτος	Αριθμός Βαπτίσεων	Αριθμός Ονομάτων	Βαπτίσεις/ Ονόματα
1941	324	107	3,02
1942	398	131	3,03
1943	694	160	4,33
1944	917	191	4,80
Σύνολο	2333	589	

Σημείωση : Στον αριθμό των βαπτίσεων δεν περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις που στη ληξιαρχική εγγραφή : α) αναγραφόταν η λέξη «αβάπτιστο» ή, β) δεν υπήρχε αναγραφή ονόματος

Φαίνεται να υπάρχει, και στην περίπτωση των κοριτσιών, πόλωση γύρω από κάποια κυρίαρχα ονόματα. Τα δέκα πρώτα, σε συχνότητα εμφάνισης στις ληξιαρχικές εγγραφές, κυρίαρχα ονόματα κοριτσιών (βλ. Πίνακα 37) αποτυπώνονται σε 949 βαπτίσεις. Ο συνολικός αριθμός των βαπτίσεων των κοριτσιών (με τις εξαιρέσεις των «αβάπτιστων» και των μη αναφερόμενων ονομάτων) ανέρχεται σε 2333. Προκύπτει συνεπώς, η αναλογία της σχέσεως του συνολικού αριθμού των βαπτίσεων κοριτσιών προς τον αριθμό των βαπτίσεων κοριτσιών με κυρίαρχα ονόματα (αναλογία 2,5) : περίπου ένα κορίτσι στα 2,5 φέρει ως βαπτιστικό όνομα κάποιο από τα 10 αναγραφόμενα του Πίνακα 37.

Πίνακας 37

**Κυρίαρχα Ονόματα Κοριτσιών
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

A/A	Ονόματα Κοριτσιών	Συχνότητα Εμφάνισης
1	Μαρία	209
2	Ελένη	141
3	Ειρήνη	96
4	Αικατερίνη	91
5	Ευαγγελία	84
6	Σοφία	78
7	Ελευθερία	66
8	Δέσποινα	64
9	Άννα	63
10	Αναστασία	57
	Σύνολο	949

Από τα στοιχεία του Πίνακα 38, στον οποίο εικονίζεται η προέλευση των ονομάτων των κοριτσιών που γεννήθηκαν στην κατοχική Νίκαια, προκύπτει όπως και στην περίπτωση των αγοριών, υπερίσχυση των ονομάτων με θρησκευτική προέλευση. Αυτά, σε όλη την κατοχική τετραετία, τροφοδοτούν τον ονοματοδοτικό σκελετό με ποσοστά που κυμαίνονται μεταξύ 36,1% και 45,8%. Επίσης, όπως και στα αγόρια, τα θρησκευτικά ονόματα αποτυπώνονται με υψηλότερα ποσοστά την πρώτη κατοχική διετία.

Πίνακας 38

**Προέλευση Ονόματος Κοριτσιών
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

Ετος	Θρησκευτικά	%	Αρχαία	%	Ανατολικά	%	Άλλα	%	Σύνολο	%
1941	49	45,8	22	20,6	7	6,5	29	27,1	107	100,0
1942	55	42,0	27	20,6	9	6,9	40	30,5	131	100,0
1943	60	37,5	32	20,0	11	6,9	57	35,6	160	100,0
1944	69	36,1	35	18,3	20	10,5	67	35,1	191	100,0
Σύνολο	233	39,5	116	19,7	47	8,0	193	32,8	589	100,0

Στην περίπτωση των κοριτσιών διακρίνονται όμως και διαφοροποιήσεις. Η μείωση του ποσοστού των θρησκευτικών ονομάτων κατά τα έτη 1943 - 1944 δεν συνεπάγεται αύξηση σε όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες των ονομάτων: τα αρχαία ονόματα εμφανίζουν, κατά το προαναφερόμενο διάστημα, μία μικρή πτώση του ποσοστού τους. Αντίθετα τα «άλλα» ονόματα, καθώς και τα «ανατολικά», τη διετία αυτή εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά. Φαίνεται ότι, στην περίπτωση των κοριτσιών, τα δύο τελευταία χρόνια της κατοχής οι ισχυροί καταναγκασμοί που παραπέμπουν στη θρησκευτική και την αρχαία ελληνική παράδοση επηρεάζουν λιγότερο τις ονοματοδοτικές επιλογές των κατοίκων της Νίκαιας, από ό,τι την προηγούμενη διετία.

Συνολικά την περίοδο 1941-1944, παρατηρείται (βλ. Πίνακα 34 και 38) ως προς τις ονοματοδοτικές προτιμήσεις στα δύο φύλα, ισόρροπη κατανομή των αρχαίων ονομάτων σε αγόρια και κορίτσια. Όσον αφορά τα ανατολικά ονόματα, η ελαφρά υπεροχή τους στα αγόρια δεν διαφοροποιεί τη γενική εικόνα κατά την οποία φαίνεται ότι η πόλωση γύρω από τα κυρίαρχα ονόματα εμφανίζεται ιδιαίτερα στον ονοματοδοτικό σκελετό των αγοριών.

Από τη μελέτη της έμφυλης διάστασης της ονοματοδοσίας, διακρίνεται διαφοροποίηση στα κορίτσια, σε σχέση με τα αγόρια, στα ποσοστά των θρησκευτικών ονομάτων. Τα τελευταία κυμαίνονται, όσον αφορά τα αγόρια, μεταξύ 52% - 63,7% (βλ. Πίνακα 34) και αποτυπώνονται συνολικά, για την περίοδο 1941-1944, σε ποσοστό 56,3%. Στα κορίτσια κυμαίνονται μεταξύ 36,1% - 45,8% (βλ. Πίνακα 38) και αποτυπώνονται συνολικά, σε ποσοστό 39,5%.

Η μικρότερη συμμετοχή των θρησκευτικών ονομάτων στον ονοματοδοτικό σκελετό των κοριτσιών δικαιολογεί απόλυτα την ύπαρξη ευρύτερου ρεπερτορίου στα ονόματα των κοριτσιών, συγκριτικά με τα ονόματα των αγοριών, και βέβαια, την ύπαρξη μικρότερης πόλωσης γύρω από κυρίαρχα ονόματα. Ο πλουραλισμός των ονοματοδοτικών επιλογών στα κορίτσια προκύπτει κυρίως από την κατηγορία των «άλλων» ονομάτων, τα οποία αποτυπώνονται στην περίπτωση των κοριτσιών σε

ποσοστό 32,8%, έναντι αντίστοιχου ποσοστού αγοριών για την κατηγορία αυτήν των ονομάτων, του 13,4%.

Στους Πίνακες 32 και 36, η αριθμητική έκφραση της σχέσης βαπτίσεις/ονόματα, σε αγόρια και κορίτσια, δείχνει παραστατικά αυτήν την διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο φύλα : α) στα αγόρια η σχέση αυτή κυμαίνεται αριθμητικά μεταξύ 4,21-6,96, ενώ στα κορίτσια, μεταξύ 3,02-4,80. Αυτό σημαίνει ότι τα κορίτσια είχαν σπανιότερα, σε σύγκριση με τα αγόρια, ονόματα ίδια μεταξύ τους.

Στην κατηγορία των αρχαίων ονομάτων τα πρώτα τέσσερα ονόματα, σε συχνότητα εμφάνισης στις ληξιαρχικές εγγραφές, είναι τα : Ελένη (141),⁴⁵⁴ Καλλιόπη (38), Αθηνά (19) και Αλεξάνδρα (17). Ακολουθούν με μικρότερη συχνότητα κάποια ενδεικτικά ονόματα όπως Πολυξένη, Ασπασία, Ουρανία, Δήμητρα, Αφροδίτη, Ευφροσύνη, Ανδρονίκη, Ευριδίκη, Αγλαΐα, Αριάδνη, Ευδοξία, Ευθαλία, Ζηνοβία, Θάλεια, Θεανώ, Ολυμπία, Πηνελόπη, Αριστέα, Ευτέρπη, Κλεοπάτρα, Μελοπομένη, Ναυσικά, Ξανθίππη, Αντιγόνη, Περσεφόνη. Επίσης, ονόματα που εμφανίστηκαν μόνο μία φορά, όπως : Ανδρομάχη, Ανθίππη, Αρτεμισία, Δανάη, Ερασμία, Εριφύλλη, Ηλέκτρα, Ηρώ, Θελξιόπη, Θέμις, Ιφιγένεια, Καλλιρόη, Κασσάνδρα, Λευκοθέα, Μενελαΐς, Ρέα, Υπερμάχη, Φιλομήλα.

Στην κατηγορία «άλλα» αναφέρονται ενδεικτικά, ονόματα ξένα (Βικτωρία, Γενοβέφα, Έστερις, Ζαμπέλ, Κορνηλία, Ρόζμαρι, Φραγίσκη), από την περιβάλλουσα φύση (Ανθή/Ανθούλα, Βιολέτα, Γαρυφαλλιά, Καμέλια, Κυπαρισσία, Μαργαρίτα, Νερατζούλα, Τριανταφυλλιά) και ονόματα που εκφράζουν υλική αξία (Αδαμαντία, Ασημένια, Ασημίνια, Βέρα, Διαμάντω, Ζαφείρω, Μαλαματένια, Μεταξία, Ροδοθέα, Συρματένια, Σμαράγδα, Χρύσα, Χρυσή, Χρυσούλα). Ακόμη, ονόματα ευχετικά (Ελπίς, Ζωή), γεωγραφικά (Ανατολή, Βηθλεέμ, Γεσθημανή, Ελλάς) ή ονόματα που εκφράζουν κάποιο αξίωμα ή τίτλο (Αρχοντούλα, Σουλτάνα). Τέλος, εμπεριέχονται στην κατηγορία αυτή ονόματα που εκφράζουν ψυχικές και σωματικές ιδιότητες (Γαλήνη, Γλυκερία, Ευτυχία, Ευμορφία, Ζαχαρούλα, Μελαχρινή, Ξανθούλα, Παρθένα, Ποθητή, Σεβασμία).

⁴⁵⁴ Ο αριθμός σε παρένθεση, υποδηλώνει τη συχνότητα εμφάνισης του ονόματος στις ληξιαρχικές εγγραφές.

Όπως στην περίπτωση των ονομάτων των αγοριών, όμοια και στα κορίτσια, τα διπλά ονόματα (βλ. Πίνακα 39), είναι ελάχιστα. Αποδεικνύεται κατά τον τρόπο αυτό ότι, η υιοθέτηση διπλών ή και τριπλών ονομάτων δεν περιλαμβάνονταν στις ονοματοδοτικές επιλογές και τις παραδόσεις που τις ακολουθούσαν.

Πίνακας 39

**Διπλά Ονόματα Κοριτσιών
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

ΕΤΟΣ	Μονό	%	Διπλό	%	Σύνολο	%
1941	321	99,1	3	0,9	324	100,0
1942	396	99,5	2	0,5	398	100,0
1943	691	99,6	3	0,4	694	100,0
1944	908	99,0	9	1,0	917	100,0
Σύνολο	2316	99,3	17	0,7	2333	100,0

4.6.3 Ονόματα Γεννητόρων.

Τα θρησκευτικά ονόματα που φέρουν οι πατέρες αποτελούν, όπως και στην περίπτωση των γιών τους, το βασικό κορμό του ονοματοδοτικού σκελετού και αποτυπώνονται συνολικά, για την περίοδο 1941-1944, σε ποσοστό 42,8% (βλ. Πίνακα 40). Το στοιχείο αυτό, δεικτικό της ύπαρξης μίας διαγενεακής σταθερότητας στην κυριαρχία των θρησκευτικών ονομάτων, επιβεβαιώνει προηγούμενη παρατήρηση για το εύρος και την ισχύ της θρησκευτικής διάστασης στη διαμόρφωση της πολιτισμικής συνείδησης, με άμεση επίδραση στις ονοματοδοτικές επιλογές.

Όμοια, διαπιστώνεται η ύπαρξη αντίστροφης σχέσης ανάμεσα στα θρησκευτικά ονόματα και τα ονόματα άλλων κατηγοριών. Ωστόσο, είναι αξιοπαρατήρητο ότι τα θρησκευτικά ονόματα στους πατέρες, αποτυπώνονται σε ποσοστό μικρότερο, σε σύγκριση με εκείνο των γιών τους (βλ. Πίνακα 34 και 40). Συνολικά, για την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ τα θρησκευτικά ονόματα αντιστοιχούν

στο 56,3% του ονοματοδοτικού σκελετού των αγοριών, στους πατέρες το αντίστοιχο ποσοστό κυμαίνεται στο 42,8%.

Πίνακας 40

**Προέλευση Ονόματος Πατέρα
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

Ετος	Θρησκευτικά	%	Αρχαία	%	Ανατολικά	%	Άλλα	%	Σύνολο	%
1941	75	53,2	27	19,2	23	16,3	16	11,3	141	100,0
1942	70	44,6	37	23,6	24	15,3	26	16,5	157	100,0
1943	76	40,2	41	21,7	35	18,5	37	19,6	189	100,0
1944	77	36,8	44	21,0	35	16,8	53	25,4	209	100,0
Σύνολο	298	42,8	149	21,4	117	16,8	132	19,0	696	100,0

Η χαμηλότερη αυτή ποσοστιαία απόδοση αντανακλάται σαφώς σε αυξημένα ποσοστά στις άλλες κατηγορίες ονομάτων, με άμεσο αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ονοματολογικού corpus με χαλαρότερους καταναγκασμούς στις ονοματοδοτικές επιλογές και άρα, περιορισμένη πόλωση γύρω από κυρίαρχα ονόματα. Το στοιχείο αυτό είναι περισσότερο ευδιάκριτο στις κατηγορίες των «ανατολικών» και «άλλων» ονομάτων : το συνολικό ποσοστό των ανατολικών ονομάτων για τους πατέρες ανέρχεται σε 16,8%, έναντι 10,6% για τους γιούς. Επιπρόσθετα, το συνολικό ποσοστό των «άλλων» ονομάτων για τους πατέρες ανέρχεται σε 19%, έναντι 13,4% για τους γιούς.

Οι περιγραφικές αυτές παρατηρήσεις επιβεβαιώνουν προηγούμενη ερμηνεία με την οποία υποστηρίχθηκε ότι σε περιόδους κρίσεων τα θρησκευτικά ονόματα αυξάνουν, και συνακόλουθα περιορίζεται το ονοματολογικό ρεπερτόριο. Η περίοδος κατοχής και πείνας, 1941-1944, δείχνει στο πεδίο των ονοματολογικών επιλογών μία κατίσχυση των θρησκευτικών ονομάτων.

Γυρίζοντας όμως το χρόνο πίσω κατά 25 χρόνια για να προσεγγίσουμε την περίοδο που έλαβαν τα βαπτιστικά τους ονόματα οι πατέρες, δηλαδή περίπου την περίοδο 1916-1919, η κοινωνική και πολιτιστική διάσταση του περίγυρου

διαφοροποιείται ριζικά. Οι γεννήτορες της περιόδου 1941-1944, κυρίως πρόσφυγες διωχθέντες από τη μητέρα μικρασιατική γη, βαπτίστηκαν σε χώρο και χρόνο που υποδήλωνε τη σημασία και την αξία της θρησκευτικής ταυτότητας, επικουρικής της ελληνικής ταυτότητας μέσα στο χώρο της Ανατολής, αφετέρου. Επίσης ο τότε χώρος και χρόνος ήταν χαρακτηριστικός της διευρυμένης έκτασης των εξαιρετικά πλούσιων πολιτισμικών επιδράσεων και επιρροών που η περιοχή, η παράδοση και η ιστορία προκαλούσε. Τα στοιχεία αυτά, συνέβαλαν στη σύνθεση του ονοματολογικού corpus των πατέρων.

Σε αντίθεση με τα ονόματα των κοριτσιών της κατοχικής Νίκαιας, αλλά και των πατέρων-γιών, τα ονόματα που αποδίδονται στις μητέρες χαρακτηρίζονται από χαμηλά ποσοστά θρησκευτικών ονομάτων (βλ. Πίνακα 41). Το ποσοστό 42,9% που αφορά την κατηγορία των «άλλων» ονομάτων στις μητέρες είναι εντυπωσιακό ως προς το μέγεθός του και συνάμα σαφέστατα ενδεικτικό της πλουραλιστικής διάστασης που κυριαρχεί στις ονοματοδοτικές επιλογές.

Μπορούμε αναμφισβήτητα να υποστηρίξουμε ότι τα βαπτιστικά ονόματα που ανήκουν στις μητέρες των παιδιών της κατοχικής Νίκαιας, δόθηκαν κάτω από την επίδραση μίας ονοματοδοτικής συμπεριφοράς, κύριο γνώρισμα της οποίας αποτέλεσε η εδραιωμένη ελευθερία και η πολλαπλότητα στις επιλογές των ονομάτων. Πρόκειται για στοιχεία ευρισκόμενα στις μητέρες σε βαθμό αρκετά μεγαλύτερο, σε σύγκριση με τα ονόματα των αντρών τους ή και των παιδιών τους.

Πίνακας 41

**Προέλευση Ονόματος Μητέρας
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

Έτος	Θρησκευτικά	%	Αρχαία	%	Ανατολικά	%	Άλλα	%	Σύνολο	%
1941	58	27,2	42	19,7	18	8,5	95	44,6	213	100,0
1942	63	30,7	43	21,0	15	7,3	84	41,0	205	100,0
1943	69	24,6	54	19,2	31	11,0	127	45,2	281	100,0
1944	81	24,7	66	20,1	46	14,0	135	41,2	328	100,0
Σύνολο	271	26,4	205	20,0	110	10,7	441	42,9	1027	100,0

Στα ονόματα που αφορούν τις κόρες των γυναικών αυτών διαπιστώθηκε, συγκριτικά με τα αγόρια, μικρότερη πόλωση γύρω από κυρίαρχα ονόματα και άρα μεγαλύτερο μέγεθος ρεπερτορίου ονομάτων. Στα ονόματα που έχουν οι μητέρες διαπιστώνεται σαφέστατη περαιτέρω ενίσχυση της ελευθερίας των επιλογών γύρω από το όνομα, στοιχείο που υποδηλώνει «ευρύτερο παιχνίδι του συλλογικού και του οικογενειακού φαντασιακού».⁴⁵⁵

Χαρακτηριστικό του πλουραλισμού που διέπει την ονοματοδοτική συμπεριφορά στα ονόματα των μητέρων είναι, σε σύγκριση με τα ονόματα των κοριτσιών - θυγατέρων, η αύξηση του ποσοστού των ανατολικών ονομάτων (ποσοστό 8% στα ονόματα των κοριτσιών και 10,7% στα ονόματα των μητέρων).

Αξιοπρόσεκτο είναι το ποσοστό των αρχαίων ονομάτων στις μητέρες (20,0%) που δεν διαφοροποιείται σημαντικά από το αντίστοιχο ποσοστό που αφορά τις θυγατέρες (19,7%). Αυτό, σε συσχέτιση με τα παρατηρούμενα χαμηλά ποσοστά των θρησκευτικών ονομάτων, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα ονόματα των γεννητόρων (βλ. Πίνακα 42) αν και δεχόμενα σημαντικές επιρροές από τη θρησκευτική και αρχαιοελληνική παράδοση δεν περιορίστηκαν στο καθεστώς των δύο ισχυρών αυτών πολιτιστικών παραδοσιακών αναφορών. Εμπλουτίστηκαν περαιτέρω, αντλώντας περιεχόμενο από μία ευρύτερη ενότητα πολιτισμικών εκφράσεων και νοοτροπιών, με πυρήνα και πηγή την τοπική κουλτούρα και ταυτότητα.

⁴⁵⁵ ό.π., σ.122

Πίνακας 42

**Προέλευση Ονομάτων Γεννητόρων - Παιδιών
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944**

Κατηγορίες Ονομάτων/ Κάτοχοι Ονομάτων	Θρησκευτικά	Αρχαία	Ανατολικά	Άλλα
Αγόρια	56,3	19,7	10,6	13,4
Πατέρες	42,8	21,4	16,8	19,0
Κορίτσια	39,5	19,7	8,0	32,8
Μητέρες	26,4	20,0	10,7	42,9

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελευθερίας, που χαρακτηρίζει τις επιλογές στα ονόματα των μητέρων, μεταφέρθηκε στην επόμενη γενεά, στα ονόματα των θυγατέρων. Το στοιχείο επιτρέπει τη διατύπωση μίας παρατήρησης για τους γεννήτορες : συμπεραίνεται γενικότερα, ότι τα θρησκευτικά ονόματα των γεννητόρων (ανδρών και γυναικών) σε σχέση με τα αντίστοιχα των παιδιών τους, εμφανίζουν ποσοστά με αρνητικά πρόσημα. Στις υπόλοιπες κατηγορίες ονομάτων των γεννητόρων, τα ποσοστά εμφανίζονται, σε σχέση με τα ποσοστά των ονομάτων των παιδιών, με θετικό πρόσημο. (βλ. Πίνακα 42).

4.7 Συγγενική Σχέση Γονέα - Αναδόχου

Οι γονείς της κατοχικής Νίκαιας στην βάπτιση των παιδιών τους δεν επέλεξαν ανάδοχο από το συγγενικό τους περιβάλλον (βλ. Πίνακα 43). Κριτήριο για το παραπάνω συμπέρασμα υπήρξε η ταύτιση του επωνύμου του γονέα με εκείνο του αναδόχου, όποτε αυτό αναγραφόταν στις ληξιαρχικές εγγραφές. Η επισήμανση αυτή είναι αναγκαία για να διευκρινισθεί ότι τα συμπεράσματα που προκύπτουν δεν είναι απαραίτητο να απεικονίζουν μία αντικειμενική καταγραφή της πραγματικότητας όσον αφορά τις ανωτέρω συγγενικές σχέσεις. Αφενός, λόγω της έλλειψης πλήρους καταγραφής των ονοματεπωνύμων των αναδόχων στις ληξιαρχικές πράξεις,

αφετέρου, λόγω της πολύ πιθανής περίπτωσης να υπήρχε συγγενική σχέση μεταξύ αναδόχου και γεννητόρων χωρίς απαραίτητη ταύτιση των επωνύμων.

Πίνακας 43

Συγγενική Σχέση Γονέα - Ανάδοχου
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944

	Απουσία Συγγενικής Σχέσης	Υπαρξη Συγγενικής Σχέσης	Μη Αναγραφή Αναδόχου	Σύνολο
1941	590	63	212	865
1942	685	81	252	1018
1943	1260	177	282	1719
1944	1561	196	348	2105
Σύνολο	4096	517	1094	5707

Ωστόσο, οι αριθμοί από τα υπάρχοντα καταγεγραμμένα στοιχεία αποτυπώνουν μία συγκεκριμένη εικόνα. Σύμφωνα με αυτήν, μόλις σε ένα ποσοστό 9,0% διαπιστώνεται ταύτιση του επωνύμου του γονέα με εκείνο του αναδόχου, στοιχείο δηλωτικό της ύπαρξης συγγενικής σχέσης, ενώ η διαφοροποίηση του επωνύμου, δηλωτική απουσίας συγγενικής σχέσης, υφίσταται στο 71,8% των περιπτώσεων. Στις εγγραφές εκείνες του ληξιαρχείου όπου δεν αναγράφεται επώνυμο αναδόχου, ή στοιχεία βαπτίσεως γενικότερα, οι οποίες αναλογούν σε ποσοστό 19,2% στο σύνολο των εγγραφών γέννησης, περιλαμβάνονται παιδιά που πέθαναν κατά τη γέννα (νεκρογέννητα, όπως χαρακτηριστικά γραφόταν στις ληξιαρχικές πράξεις), ή αμέσως μετά, και δεν πρόλαβαν, ως εκ τούτου, να βαπτισθούν.

Η τάση των γονέων της κατοχικής Νίκαιας να επιλέγουν ανάδοχο για το παιδί τους εκτός συγγενικού περιβάλλοντος, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, μπορεί σαφώς να εκληφθεί ως ένδειξη "ανοικτής" κοινωνικής συμπεριφοράς όπου ο θεσμός της "κουμπαριάς" επιτρέπει τη διεύρυνση και ενίσχυση των κοινωνικών σχέσεων, ένα είδος κοινωνικής κινητικότητας, με στέρεο υπόβαθρο τη δυναμική της θρησκευτικής κουλτούρας και παράδοσης.

Από τον Πίνακα 44, όπου εμφανίζονται περιπτώσεις ύπαρξης συγγενικού δεσμού μεταξύ γονέων και αναδόχου, φαίνεται ότι η προέλευση του/της αναδόχου από το συγγενικό περιβάλλον της μητέρας υπερτερεί με ποσοστό 51,8%, έναντι της προέλευσης από το συγγενικό περιβάλλον του πατέρα, όπου το ποσοστό διαμορφώνεται στο 48,2%.

Ως προς το φύλο των αναδόχων, οι γυναίκες εμφανίζονται να αναλαμβάνουν περισσότερες φορές, σε σχέση με τους άνδρες, τον ρόλο του πνευματικού γονέα, με ποσοστό 52,4%, έναντι ποσοστού 47,6% για τους άνδρες. Ωστόσο, οι υφιστάμενες διαφορές των ποσοστών, που αφορούν στο φύλο των αναδόχων, δεν έχουν σημαντικές αποκλίσεις.

Πίνακας 44

**Προέλευση Συγγένειας Αναδόχου/ Γονέα - Φύλο Αναδόχου
Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941 - 31/10/1944**

	Ανάδοχος με συγγένεια από τον Πατέρα	Φύλο Αναδόχου		Ανάδοχος με συγγένεια από τη Μητέρα	Φύλο Αναδόχου		Σύνολο	Φύλο Αναδόχου	
		A	Γ		A	Γ		A	Γ
1941	34	15	19	29	15	14	63	30	33
1942	33	18	15	48	25	23	81	43	38
1943	92	52	40	85	40	45	177	92	85
1944	90	42	48	106	39	67	196	81	115
Σύνολο	249	127	122	268	119	149	517	246	271

Η παραπάνω παρατήρηση αποτυπώνει παραστατικά τη σεβαστή παρουσία του γυναικείου φύλου στην τοπική κοινωνία σε ζητήματα που αφορούν την οικογένεια και τη θρησκεία. Ο ρόλος της αναδόχου άλλωστε, διέπεται από πνευματικά χαρακτηριστικά και υποχρεώσεις που προσδιορίζονται και αναδεικνύονται στο πλαίσιο της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης.

Μέσα σε αυτό το παραδοσιακό θρησκευτικό πλαίσιο, η κοινωνική παρουσία των γυναικών συνάδει απόλυτα με τις νοοτροπίες που έχει ενσταλάξει η δύναμη της παράδοσης. Οι εκπρόσωποι του ανδρικού φύλου φαίνεται να συμμετέχουν, ισότιμα με τις γυναίκες, στην ανάληψη του θρησκευτικού και κοινωνικού αυτού ρόλου. Επιβεβαιώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο η διαφυλική -και φορτισμένη με έντονο θρησκευτικό ρόλο- ιδιότητα του/της αναδόχου, συνεπώς για μία φορά ακόμη, η σημαίνουσα θέση της ορθόδοξης παράδοσης στην τοπική παραδοσιακή κοινωνία της Νίκαιας.

4.8 Συμπεράσματα από τη Μελέτη των Γεννήσεων

Το πρώτο κατοχικό έτος παρατηρείται πτώση του αριθμού των γεννήσεων, η οποία προσλαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις το επόμενο έτος, 1942. Κατά το έτος αυτό καταγράφεται ο μικρότερος μέσος ετήσιος αριθμός γεννήσεων της οκταετίας 1939-1946. Έτσι, εκτιμάται ότι η πρώτη κατοχική διετία, με τη φορτισμένη ιστορική της ταυτότητα, επηρέασε αρνητικά τους ρυθμούς γεννήσεων της πόλης, σε σύγκριση με την προκατοχική περίοδο.

Το 1943 και 1944 υπάρχει αντιστροφή των δεδομένων με αύξηση των γεννήσεων, η οποία συνεχίζεται μεταπολεμικά. Ιδιαίτερα το 1944, εντύπωση προκαλεί ο υπερδιπλασιασμός των γεννήσεων, σε σχέση με τα χαμηλά ποσοστά του 1942. Οι 2459 γεννήσεις του έτους αυτού αποτελούν το μεγαλύτερο ετήσιο αριθμό γεννήσεων που σημειώθηκε στην πόλη, σε όλη την οκταετία 1939-1946. Πρόκειται για φαινόμενο που συμπορεύεται με το "Baby boom", την έκρηξη δηλαδή των γεννήσεων διεθνώς τη δεκαετία του '40. Ερμηνεύεται ως ενστικτώδης αντίδραση του πληθυσμού, ως μηχανισμός αντιρρόπησης στα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας της πόλης. Η αντίδραση αυτή ενισχύθηκε από τις ιστορικές εξελίξεις : την άρση του συμμαχικού αποκλεισμού και την παροχή επισιτιστικής αρωγής στην Ελλάδα από το Διεθνή

Ερυθρό Σταυρό. Αυτές οι εξελίξεις, όχι μόνο αναχαίτισαν την πορεία των θανάτων αλλά ενίσχυσαν και την ίδια την ελπίδα για ζωή.

Από την κατανομή των γεννήσεων κατά φύλο και έτος, διακρίνεται μία αριθμητική υπεροχή των γεννήσεων των αγοριών, χωρίς ωστόσο μεγάλες αριθμητικές αποκλίσεις σε σχέση με τις γεννήσεις των κοριτσιών, παρατήρηση που ισχύει τόσο κατ' έτος όσο και συνολικά. Εξαίρεση αποτελεί το 1944, όπου καταγράφεται μία σχεδόν αριθμητική ισορροπία σε γεννήσεις αγοριών και κοριτσιών.

Ο αριθμός εκθέτων και εξώγαμων παιδιών στο σύνολο των γεννήσεων στην πόλη είναι περιορισμένος. Ένα ποσοστό 96,5% αντιστοιχεί σε γεννήσεις νόμιμων βρεφών και μόνο το 3,5% των γεννήσεων αφορά έκθετα ή εξώγαμα βρέφη. Από την καταγραφή των στοιχείων δεν διαπιστώθηκε επιλεκτική έκθεση παιδιών, ως προς το φύλο, κάτι που συνήθως συμβαίνει σε παραδοσιακές κοινωνίες.

Ο αριθμός των έκθετων παιδιών τη διετία 1941-1942, είναι αρκετά μεγαλύτερος σε σχέση με εκείνον της αμέσως επόμενης διετίας, στοιχείο που επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι οι κατοχικές συνθήκες, με τις δυσκολίες της επιβίωσης της πρώτης κατοχικής περιόδου, ευνόησαν το φαινόμενο της έκθεσης βρεφών. Αντίστροφα, ο αριθμός των εξώγαμων παιδιών που τη διετία 1941-1942 καταγράφεται κατά μέσο όρο σε 18,5 παιδιά, την επόμενη διετία εμφανίζει αύξηση : ο μέσος αριθμός εξώγαμων παιδιών υπερδιπλασιάζεται και αποτυπώνεται σε 46,5 παιδιά. Γίνονται κατ' αυτόν τον τρόπο αντιληπτοί οι καταναγκασμοί συμμόρφωσης των κατοίκων της Νίκαιας Αττικής σε συμπεριφορές που η θρησκευτική συνείδηση, η ηθική και η παράδοση καθορίζουν.

Από την κατάταξη των επαγγελματιών που ανήκουν στους πατέρες παρατηρείται ταύτιση με εκείνη των επαγγελματιών που ανήκουν στους γαμβρούς. Οι εργατοτεχνίτες υπερисχύουν με ένα ποσοστό 54,4% και ακολουθούν μικροεπαγγελματίες (ποσοστό 27,6%) και υπάλληλοι (ποσοστό 8,4%). Στις γυναίκες υπερισχύει η απασχόληση με τα οικιακά σε ποσοστό 98,1% και ακολουθούν οι γυναίκες εργάτριες (ποσοστό 0,5%), οι γυναίκες υπάλληλοι (ποσοστό 0,1%) και οι γυναίκες επιστήμονες και με ελεύθερα επαγγέλματα (ποσοστό 0,1%). Εμπεδώνεται

έτσι μία πιστή εικόνα της επαγγελματικής μορφολογίας, ανδρών και γυναικών της Νίκαιας, εκείνην την περίοδο.

Όσον αφορά τον τόπο κατοικίας των γεννητόρων, η Νίκαια φέρεται να προσδιορίζεται ως τόπος κατοικίας για το 85,6% των γονέων, ενώ ο Πειραιάς συγκεντρώνει ποσοστό 9,9%. Το στοιχείο αυτό επιτρέπει να κατανοηθεί η ιδιαίτερη σημασία της τοπικής ταυτότητας και η αξία του τοπικού χώρου, χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός πολιτισμικού φορτίου από τις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής.

Ονοματοδοσία.

Από τη μελέτη των ονομάτων των αγοριών που γεννήθηκαν στην κατοχική Νίκαια παρατηρήθηκε πόλωση γύρω από κυρίαρχα ονόματα, ιδιαίτερα εμφανής στη σχέση βαπτίσεων /ονόματα : από το 1941 έως το 1944 η αύξηση των βαπτίσεων συνοδεύεται από μικρή μόνο αύξηση του αριθμού των ονομάτων. Η πόλωση εντοπίζεται κυρίως τη δεύτερη κατοχική διετία και εκφράζεται με κυρίαρχα ονόματα όπως: Γεώργιος, Νικόλαος, Δημήτριος, Ιωάννης Κωνσταντίνος, Παναγιώτης, Βασίλειος, Μιχαήλ, Ευάγγελος και Ελευθέριος. Περίπου ένα αγόρι στα δύο φέρει ως βαπτιστικό όνομα κάποιο από τα δέκα αναφερόμενα αυτά ονόματα.

Εμφανής είναι η υπερίσχυση των θρησκευτικών ονομάτων που αποτελούν το 56,3% του ονοματοδοτικού σκελετού και τα ποσοστά τους είναι ιδιαίτερα υψηλά την πρώτη κατοχική διετία. Συμπεραίνεται ότι, την κρίσιμη περίοδο της κατοχικής πείνας, οι ονοματοδοτικές επιλογές συνδιαμορφώθηκαν σε απόλυτη συνάρτηση με την κοινωνική πραγματικότητα. Οι τότε υφιστάμενες δυσκολίες οδηγούν σε επιλογές ονομάτων άμεσα σχετικές με την πρόσδεση των ανθρώπων σε διαχρονικές και αναμφισβήτητες σταθερές όπως η ασφάλεια, η ελπίδα και η πίστη στο Θείο. Παράλληλα, προκύπτει αντίστροφη σχέση ανάμεσα στα ονόματα με θρησκευτική προέλευση και τα ονόματα των άλλων κατηγοριών : όσο τα πρώτα αυξάνονται, τόσο μειώνονται τα υπόλοιπα και αντιστρόφως.

Η επίδραση της ισχύος της αρχαιοελληνικής παράδοσης διαφαίνεται στα ονόματα των αγοριών με αρχαιοελληνικές ρίζες. Τα ονόματα αυτά καταλαμβάνουν

τη δεύτερη θέση στον ονοματοδοτικό σκελετό, με σταθερά αύξουσα πορεία από το 1941 έως το 1944. Αντίστοιχα, επιδράσεις διακρίνονται σε ονόματα με ανατολική προέλευση, καίρια υπενθύμιση της προσφυγικής ιδιότητας του πληθυσμού και των πολιτιστικών δεσμών με τα εδάφη της Μικράς Ασίας. Ακόμη υφίστανται ονόματα ξένα, από την περιβάλλουσα φύση, ονόματα που εκφράζουν υλική και ηθική αξία, ευχετικά, γεωγραφικά ή από τη γενικότερη ιστορική πορεία και παράδοση του νεότερου Ελληνισμού. Τα διπλά ονόματα, περιορίζονται μόλις σ' ένα 0,7%, προσδίδοντας απόλυτη σχεδόν κυριαρχία στα μονά ονόματα και επιβεβαιώνοντας την ασυνήθιστη για την ελληνική παράδοση, απόδοση διπλών ή τριπλών ονομάτων.

Από τη μελέτη των ονομάτων των κοριτσιών διαπιστώνεται επίσης μεγάλο εύρος ονομάτων, τη διετία 1941-1942, και πόλωση μικρότερη από εκείνη στα ονόματα των αγοριών, γύρω από κυρίαρχα ονόματα : περίπου ένα κορίτσι στα 2,5 φέρει ως βαπτιστικό όνομα κάποιο από τα : Μαρία, Ελένη, Ειρήνη, Αικατερίνη, Ευαγγελία, Σοφία, Ελευθερία, Δέσποινα, Άννα, Αναστασία.

Τα ονόματα με θρησκευτική προέλευση υπερισχύουν με ποσοστό 39,5% και παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά τη διετία 1941-1942. Ωστόσο, τα θρησκευτικά ονόματα στα κορίτσια έχουν μικρότερη ποσοστιαία αναλογία στον ονοματοδοτικό σκελετό, σε σχέση πάντα με την αντίστοιχη αναλογία στα αγόρια. Από το εύρημα αυτό εξηγείται η ύπαρξη ευρύτερου ρεπερτορίου στα ονόματα των κοριτσιών και βέβαια η ύπαρξη μικρότερης πόλωσης. Η ανωτέρω παρατήρηση επιβεβαιώνεται, τόσο από το ποσοστό των «άλλων» ονομάτων, που στα κορίτσια είναι σαφώς υψηλότερο (32,8% έναντι 13,4% στα αγόρια), αλλά και από τη σχέση βαπτίσεις/ονόματα. Συμπεραίνεται συνεπώς ότι τα κορίτσια είχαν σπανιότερα, σε σύγκριση με τα αγόρια, ίδια ονόματα μεταξύ τους. Τα διπλά ονόματα των κοριτσιών, όπως και στα αγόρια, περιορίζονται σ' ένα πενιχρό ποσοστό της τάξης του 0,7%.

Στα ονόματα των πατέρων τα θρησκευτικά ονόματα υπερτερούν με ποσοστό 42,8%, ποσοστό μικρότερο από εκείνο των γιών τους. Το στοιχείο αυτό δείχνει μία διαγενεακή σταθερότητα στην κυριαρχία των θρησκευτικών ονομάτων και συνακόλουθα, την ισχύ της θρησκευτικής πίστης, διαχεόμενη με τρόπο καθοριστικό

στο πεδίο των ονοματοδοτικών επιλογών. Διαπιστώνεται περαιτέρω αντίστροφη σχέση ανάμεσα στα θρησκευτικά ονόματα και τα ονόματα των υπόλοιπων κατηγοριών. Το χαμηλότερο ποσοστό θρησκευτικών ονομάτων στους πατέρες, από ό, τι στους γιούς, αντανακλάται σε πλουσιότερο ρεπερτόριο ονομάτων που είναι διακριτό, κυρίως στις κατηγορίες των «ανατολικών» και «άλλων» ονομάτων.

Στα ονόματα των μητέρων, άξιο παρατήρησης είναι το 26,4% των θρησκευτικών ονομάτων (βλ. Πίνακα 41) : εμφανίζεται μικρότερο από το ποσοστό της κατηγορίας των «άλλων» ονομάτων. Τα ονόματα της τελευταίας αυτής κατηγορίας κατατάσσονται πρώτα, ως προς την ποσοστιαία συμμετοχή τους στον ονοματοδοτικό σκελετό, με ποσοστό 42,9%. Το εύρημα αυτό αποτελεί σαφή ένδειξη της ελευθερίας και της πολλαπλότητας των επιλογών στα ονόματα των μητέρων, των παιδιών της κατοχικής Νίκαιας.

Από τη μελέτη των ονομάτων των γεννητόρων συμπεραίνεται ότι, πέραν των θρησκευτικών και αρχαιοελληνικών επιρροών, εμπλουτίστηκαν και άντλησαν περιεχόμενο από μία ευρύτητα πολιτισμικών επιρροών και νοοτροπιών. Πρόκειται για ονόματα που διέπονται από σαφώς πλουσιότερο ρεπερτόριο και πολλαπλότητα επιλογών από ό, τι τα ονόματα των τέκνων.

Συγγενική Σχέση Αναδόχου - Γεννητόρων.

Με κριτήριο την ταύτιση επωνύμου του γονέα με εκείνο του ανάδοχου, διαπιστώνεται ότι οι γονείς δεν επέλεξαν ανάδοχο από το συγγενικό περιβάλλον (ποσοστό 71,8%), ένδειξη της ύπαρξης κοινωνικής κινητικότητας με αναμόχλευση των κοινωνικών σχέσεων.

Στις περιπτώσεις όπου καταγράφεται η ύπαρξη συγγένειας (ποσοστό 9,0%), η προέλευση του/της αναδόχου από το συγγενικό περιβάλλον της μητέρας (ποσοστό 51,8%) υπερτερεί, έναντι της προέλευσης από το συγγενικό περιβάλλον του πατέρα (ποσοστό 48,2%). Χωρίς να υφίστανται σημαντικές αριθμητικές διαφορές, οι γυναίκες ανάδοχοι (ποσοστό 52,4%) καταγράφονται περισσότερες από τους άνδρες ανάδοχους (ποσοστό 47,6%). Είναι διακριτή έτσι η δημόσια παρουσία της γυναίκας

στην τοπική κοινωνία, προσανατολισμένη ιδιαίτερα σε ρόλους που έχουν θρησκευτικό και πνευματικό περιεχόμενο. Σημειώνεται η ισότιμη συμμετοχή του αντρικού φύλου σε τέτοιους «πνευματικούς» ρόλους, για να βεβαιωθεί η διαφυλική και σημαίνουσα αξία της ορθόδοξης πίστης και παράδοσης στις κοινωνικές δομές και λειτουργίες που διέπουν την υπό μελέτη τοπική κοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΥΧΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ (1941-1944).

Η καταγραφή, αποδελτίωση και αξιολόγηση των ληξιαρχικών εγγραφών του Δήμου Νίκαιας Αττικής, την περίοδο 1941-1944, επιτρέπει να επισημάνουμε τα ακόλουθα :

5.1 Θνησιμότητα και Θάνατοι από Πείνα.

Την εξεταζόμενη περίοδο, η πόλη της Νίκαιας, εμφανίζει μεγάλα ποσοστά θνησιμότητας με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά :

- ❖ Το 1941 καταγράφεται υπερδιπλάσια αύξηση θανάτων σε σχέση με τα προπολεμικά έτη 1939 και 1940.
- ❖ Το 1942 η θνησιμότητα υπέρ τετραπλασιάζεται.
- ❖ Η πτώση του αριθμού των θανάτων το 1943, δικαιολογημένη από την αναχαίτιση των θανάτων από την πείνα ύστερα από τη διεθνή βοήθεια σε τρόφιμα που έλαβε η Ελλάδα υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, αποδεικνύεται πρόσκαιρη.
- ❖ Το 1944 η υψηλή θνησιμότητα στην πόλη επανήλθε, σε μικρότερη κλίμακα σε σχέση με την πρώτη κατοχική διετία, καθώς ευνοήθηκε από τα διαταρακτικά γεγονότα που συνέβησαν στη Νίκαια και την ευρύτερη περιοχή (Μπλόκο Κοκκινιάς, Μάχες της Κοκκινιάς το Μάρτιο του 1944 μεταξύ ανταρτών και κατακτητών - ταγμάτων ασφαλείας, εκτελέσεις, Δεκεμβριανά).
- ❖ Ειδικότερα, η Θνησιμότητα από Πείνα :
 - Προσεγγίζει το ¼ των συνολικών θανάτων.
 - Παρουσιάζει αυξημένα ποσοστά την πρώτη κατοχική διετία 1941-1942 (92% της από πείνα θνησιμότητας της περιόδου 1941-1944).

- Εμφανίζει τα πιο υψηλά ποσοστά θανάτων το Δεκέμβριο του 1941 και τους τρεις πρώτους μήνες του 1942.
- Πλήττει περισσότερο τους άνδρες (61% θνησιμότητα από πείνα ανδρών έναντι 39% θνησιμότητας από πείνα γυναικών).
- Πλήττει περισσότερο άτομα υψηλών ηλικιών (46 ετών και άνω). Στα άτομα αυτά καταγράφεται ποσοστό 63% στο σύνολο της θνησιμότητας από πείνα.
- Πλήττει κυρίως εργάτες και τεχνίτες (ποσοστό 49%). Συνεπώς, περίπου ένας στους δύο άνδρες που πέθαναν από πείνα ήταν εργάτης ή τεχνίτης.
- Πλήττει γυναίκες απασχολούμενες με οικιακά (ποσοστό 70% στο σύνολο της γυναικείας θνησιμότητας από πείνα), στοιχείο που μαρτυρεί πόσο ευάλωτη μπροστά στο θάνατο από πείνα υπήρξε η γυναίκα που ήταν απομακρυσμένη από την αμειβόμενη μισθωτή εργασία και ίσως χωρίς προστασία συζύγου (χήρα).
- Καταγράφεται στις ληξιарχικές εγγραφές κυρίως με τους όρους «ασιτία» (ποσοστό 42%) και «υποσιτισμός» (ποσοστό 17%). Εμφανίζεται επίσης ο όρος «ατροφία» (ποσοστό 13%, προσδιοριστικός των θανάτων από πείνα ατόμων παιδικής και βρεφικής ηλικίας), καθώς και ο όρος «πείνα» (ποσοστό 6%).
- Αφορά θανόντες που γεννήθηκαν στη Μικρά Ασία (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Πόντο κλπ.). Αυτοί ανήλθαν σε ποσοστό 73%, στο σύνολο των θανόντων από πείνα άνω των 20 ετών.
- ❖ Αναφορικά με την Παιδική Θνησιμότητα από Πείνα :
 - Αφορά θανάτους από πείνα στην παιδική ηλικία (άτομα μέχρι 15 ετών) που είναι οι συχνότερα εμφανιζόμενοι, αμέσως μετά τους θανάτους από πείνα στις υψηλές ηλικίες, με ποσοστό 22,4% επί του συνόλου της από πείνας θνησιμότητας.
 - Αφορά κυρίως θανάτους παιδιών έως πέντε ετών (ποσοστό 91,3% στο σύνολο της παιδικής θνησιμότητας).

- Εμφανίζεται με υψηλά ποσοστά τα δύο τελευταία κατοχικά έτη (1943-1944).
- Πλήττει κυρίως αγόρια (ποσοστό 53,2% στα αγόρια έναντι ποσοστού 46,8% στα κορίτσια).
- ❖ Σχηματίζεται η εικόνα - φυσιογνωμία του ανθρώπου που πέθανε από έλλειψη τροφής :
 - Άνδρας,
 - Άνω των 45 ετών,
 - Εργάτης ή Τεχνίτης,
 - Πρόσφυγας, γεννημένος στη Μικρά Ασία,
 - Θάνατος προερχόμενος, κατά τη ληξιαρχική εγγραφή, κυρίως από ασитία ή υποσιτισμό.

5.2. Γάμοι.

Οι ρυθμοί των γάμων στην πόλη, την περίοδο της κατοχής, δεν επηρεάστηκαν κατά τρόπο απόλυτα αρνητικό. Στο σύνολο της περιόδου 1939-1946, ο μέσος ετήσιος αριθμός γάμων ανά διετία παρουσίασε σταθερά αυξητική πορεία που δεν αντιστράφηκε την κατοχική τετραετία 1941-1944. Αναπτύχθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο ένα είδος «άμυνας» των κατοίκων της πόλης στα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας. Αυτό συνέβαλε τα μέγιστα στην ενίσχυση της αναπαραγωγικής λειτουργίας και ανανέωσης του πληθυσμού, μέσα από την εξασφάλιση του θεσμικού πλαισίου της τεκνοποιίας, και τελικά στη δομική σταθερότητα της δημογραφικής λειτουργίας της πόλης.

Γενικότερα, προκύπτουν τα ακόλουθα στοιχεία :

- Το 1941 ο αριθμός των γάμων εμφανίζεται αυξημένος σε σχέση με εκείνον του προηγούμενου δίσεκτου έτος 1940, αλλά και μειωμένος σε σχέση με εκείνον του 1939.

- Το 1942 καταγράφεται μικρή πτώση του αριθμού των γάμων, εντοπιζόμενη κυρίως στο πρώτο εξάμηνο του έτους, το χρονικό δηλαδή διάστημα που η πείνα σκόρπιζε το θάνατο.
- Το 1943 καταγράφονται 707 γάμοι: ο μεγαλύτερος αριθμός γάμων, όλων των ετών, στην περίοδο 1939-1946 και, αριθμός μεγαλύτερος από το μέσο ετήσιο αριθμό γάμων της κατοχικής τετραετίας 1941-1944. Η ερμηνεία αυτής της αύξησης στηρίζεται σε δύο άξονες. Το 1943 έχει αφενός βελτιωθεί αισθητά η επισιτιστική κατάσταση των Ελλήνων, αφετέρου ακολουθεί ένα δίσεκτο έτος, το 1944.
- Το 1944 η πτώση του αριθμού των γάμων στους 455, προσεγγίζει τα επίπεδα του 1941. Εξηγείται σε αναφορά με την ιδιότητα του έτους ως δίσεκτου αλλά και σε σχέση με τα ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα της εποχής και του τόπου.
- Οι κάτοικοι της πόλης παντρεύονταν περισσότερο στο τέλος του χρόνου (Δεκέμβριος και Νοέμβριος) καθώς επίσης και το καλοκαίρι (κυρίως τον Ιούλιο).
- Ως ημέρα τέλεσης γάμου επιλεγόταν η Κυριακή (ποσοστό 60,4%), αλλά και η Πέμπτη (ποσοστό 14%).
- Οι άνδρες έτειναν προς όψιμους γάμους, με μέση ηλικία γάμου το 29ο-30ο έτος. Παντρεύονταν μετά το 25^ο γενέθλιο σε ποσοστό 78,3%. Οι γυναίκες έτειναν προς πρώιμους γάμους, με μέση ηλικία γάμου το 24^ο έτος. Παντρεύονταν πριν το 25^ο γενέθλιο σε ποσοστό 63%. Το ποσοστό πρώιμων γάμων (μέχρι την ηλικία των 19 ετών) ανέρχεται στο 21,7%. Έτσι, ως προς τους άνδρες υπάρχει προσέγγιση προς το δυτικο-ευρωπαϊκό μοντέλο γαμήλιας συμπεριφοράς, με κύριο γνώρισμά του την καθυστέρηση του γάμου.
- Στις γυναίκες υπάρχει προσέγγιση προς το ανατολικο-ευρωπαϊκό μοντέλο γαμήλιας συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται από συχνούς πρώιμους γάμους και λειτουργεί ως αντιρροπιστικός μηχανισμός σε περιβάλλον υψηλής θνησιμότητας. Η εξήγηση για τη συμπεριφορά αυτή των γυναικών βρίσκεται

στις κοινωνικο - θρησκευτικές επιταγές και παραδόσεις που ιεραρχούσαν ως ύψιστη προτεραιότητα για τη γυναίκα το γάμο και την τεκνοποιία. Επίσης, στο ιστορικό προηγούμενο των προσφυγικών βιωμάτων με τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας αλλά και στο απαιτητικό περιβάλλον της εποχής που ωθούσε τη γυναίκα σε γάμο, για να εξασφαλίσει μέσα από αυτόν, σε δύσκολες συνθήκες επιβίωσης, την απαραίτητη ασφάλεια.

- Ένας στους δύο γαμβρούς ασκούσε το επάγγελμα του εργάτη – τεχνίτη και, ένας στους τρεις, το επάγγελμα του μικρέμπορα ή μικροεπαγγελματία. Σχηματίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο η εικόνα μίας οικονομίας που στηρίζεται στην εργατική χειρονακτική εργασία, με χαλαρές συντεχνιακές δομές : μόνο ένα ποσοστό 6,7% από τους γαμβρούς ακολουθούσε το επάγγελμα του πατέρα του.
- Η απασχόληση των νυφών ταυτιζόταν με τα οικιακά (ποσοστό 98%). Αναδεικνύονται έτσι οι παραδοσιακές αξίες και ρόλοι που αφορούν τις γυναίκες.
- Οι νεόνυμφοι στην πλειονότητά τους φέρονταν γεννημένοι στη Μικρά Ασία και συντοπίτες, καθόσον οι περισσότεροι κατοικούσαν στη Νίκαια. Εξ αυτού προκύπτει αφενός ο προσφυγικός χαρακτήρας της πόλης, αφετέρου η σπουδαιότητα του κριτηρίου της κοινής ταυτότητας και προέλευσης ως κριτηρίου γάμου.
- Οι περισσότεροι γάμοι ήταν πρώτου βαθμού (ποσοστό 89,6% για τους άνδρες και 91,4% για τις γυναίκες).
- Οι επαναληπτικοί γάμοι ήταν κυρίως δεύτερου βαθμού (ποσοστό 96,5% για τους άνδρες και 97,6% για τις γυναίκες) και λάμβαναν χώρα μετά το 25^ο γενέθλιο.
- Τη δήλωση του γάμου στο ληξιαρχείο αναλάμβαναν περισσότερο οι γυναίκες. Το στοιχείο αυτό είναι δεικτικό της αξίας αλλά και του σεβασμού του ρόλου της γυναίκας στη δημόσια ζωή στη σφαίρα της τοπικής κοινωνίας, μέσα σε

αυστηρά παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα που πλαισιώνουν την καθημερινή ζωή.

5.3 Γεννήσεις.

Οι γεννήσεις στην πόλη παρουσίασαν, σε σχέση με τα προπολεμικά έτη 1939 και 1940, πτώση κατά τη διάρκεια της πρώτης κατοχικής διετίας, ιδιαίτερα αισθητή το 1942, στοιχείο που δείχνει την επίδραση της κατοχικής πείνας στην αναπαραγωγική λειτουργία.

Ειδικότερα :

- Το 1941 ο αριθμός των γεννήσεων μειώνεται σε σχέση με τα προπολεμικά έτη. Το 1942 οι γεννήσεις μειώνονται περαιτέρω: καταγράφονται 1018 γεννήσεις, ο μικρότερος ετήσιος αριθμός γεννήσεων στην πόλη την οκταετία 1939-1946. Ιδιαίτερα, οι εικονιζόμενες σε πτώση γεννήσεις που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Μαΐου 1942 - Ιανουαρίου 1943 παραπέμπουν σε περίοδο σύλληψης των εμβρύων που προσδιορίζεται μεταξύ Σεπτεμβρίου 1941- Μαΐου 1942, περίοδο κορύφωσης της θανατικής επέλασης της πείνας.
- Τη διετία 1943-1944 παρατηρείται αντιστροφή των δεδομένων, με αύξηση των γεννήσεων, που συνεχίζεται μεταπολεμικά. Το 1944, οι καταγεγραμμένες 2459 γεννήσεις είναι υπερδιπλάσιες σε σχέση με το 1942 και αποτελούν το μεγαλύτερο ετήσιο αριθμό γεννήσεων την οκταετία 1939-1946. Η αύξηση μπορεί να παρακολουθηθεί σε συνάρτηση, αφενός με την έκρηξη των γεννήσεων διεθνώς, τη δεκαετία του 1940, αφετέρου με την άρση του συμμαχικού αποκλεισμού και την έλευση επισιτιστικής αρωγής στην Ελλάδα από το Μάρτιο του 1942 και μετέπειτα.
- Τα αγόρια υπερέχουν στις γεννήσεις, χωρίς μεγάλες αριθμητικές αποκλίσεις σε σχέση με τα κορίτσια.
- Οι γεννήσεις νόμιμων βρεφών κυριαρχούν (ποσοστό 96,5%). Μόνο το 3,5% αντιστοιχεί σε γεννήσεις έκθετων και εξώγαμων βρεφών.

- Ο αριθμός των έκθετων βρεφών εμφανίζεται αυξημένος την διετία 1941-1942, ενώ ο αριθμός των εξώγαμων εμβρύων εμφανίζεται αυξημένος τη διετία 1943-1944, όπου υπερδιπλασιάζεται. Γίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο αντιληπτό ότι η έλλειψη τροφής της πρώτης κατοχικής διετίας ενίσχυσε συμπεριφορές έκθεσης βρεφών και επηρέασε τις κοινωνικές συμπεριφορές.
- Στα επαγγέλματα των πατέρων συναντούμε περισσότερο εκείνα του εργάτη ή τεχνίτη (ποσοστό 54,4%). Έπονται οι μικροεπαγγελματίες και οι υπάλληλοι.
- Στα επαγγέλματα των μητέρων κυριαρχεί η οικιακή απασχόληση (ποσοστό 98,1%).
- Στην πλειονότητα των γεννητόρων, η Νίκαια εμφανίζεται ως τόπος κατοικίας (ποσοστό 85,6%) και έπεται ο Πειραιάς (ποσοστό 9,9%). Καταγράφεται έτσι περαιτέρω η σημασία της τοπικής ταυτότητας στη συλλογική κοινωνική συνείδηση.

Αναφορικά με την Ονοματοδοσία, προκύπτουν τα ακόλουθα :

Στα Ονόματα Αγοριών.

- Παρατηρείται πόλωση γύρω από κυρίαρχα ονόματα, κυρίως την περίοδο 1943-1944, με υπερίσχυση των θρησκευτικών ονομάτων. Αυτά αποτελούν το 56,3% του ονοματοδοτικού σκελετού και εμφανίζουν υψηλά ποσοστά την περίοδο 1941-1942. Περίπου ένα αγόρι στα δύο, φέρει το όνομα Γεώργιος, Νικόλαος, Δημήτριος, Ιωάννης, Κωνσταντίνος, Παναγιώτης, Βασίλειος, Μιχαήλ, Ευάγγελος, Ελευθέριος.

Διαπιστώνεται ότι οι ονοματοδοτικές επιλογές συνδιαμορφώθηκαν σε απόλυτη συνάρτηση με την κοινωνική πραγματικότητα καθώς την πρώτη κατοχική διετία, οι υφιστάμενες δυσκολίες οδήγησαν σε επιλογές ονομάτων άμεσα σχετιζόμενες με την πρόσδεση των ανθρώπων σε σταθερές όπως η αίσθηση της ασφάλειας, η ελπίδα και η πίστη στο θεό.

- Υφίσταται αντίστροφη σχέση μεταξύ θρησκευτικών ονομάτων και ονομάτων άλλων κατηγοριών (όσο αυξάνονται τα θρησκευτικά ονόματα μειώνονται τα υπόλοιπα και αντιστρόφως).
- Τα ονόματα με αρχαιοελληνικές ρίζες καταλαμβάνουν τη δεύτερη θέση στον ονοματοδοτικό σκελετό με σταθερά αύξουσα πορεία στη διάρκεια της κατοχής (1941-1944).
- Τα μονά ονόματα κατισχύουν (ποσοστό 99,3%) και τα διπλά περιορίζονται μόλις σ' ένα ποσοστό 0,7%. Επιβεβαιώνεται έτσι η ασυνήθιστη για την ελληνική παράδοση απόδοση διπλών ή τριπλών ονομάτων.

Στα Ονόματα Κοριτσιών.

- Παρατηρείται πώλωση γύρω από κυρίαρχα ονόματα, σε μικρότερη όμως κλίμακα από ό,τι στα αγόρια. Περίπου ένα κορίτσι στα 2,5 φέρει το όνομα Μαρία, Ελένη, Ειρήνη, Αικατερίνη, Ευαγγελία, Σοφία, Ελευθερία, Δέσποινα, Άννα, Αναστασία.
- Τα θρησκευτικά ονόματα υπερισχύουν (ποσοστό 39,5%) με υψηλότερα ποσοστά τη διετία 1941-1942 και με μικρότερη αναλογία σε σχέση με εκείνη των αγοριών.
- Από τις δύο ανωτέρω παρατηρήσεις συμπεραίνεται ότι τα κορίτσια είχαν σπανιότερα, σε σχέση με τα αγόρια, ίδια ονόματα μεταξύ τους.
- Τα μονά ονόματα κατισχύουν (ποσοστό 99,3%).

Στα ονόματα Πατέρων.

- Υπερτερούν τα θρησκευτικά ονόματα με ποσοστό 42,8, μικρότερο από εκείνο των γιών τους, στοιχείο δεικτικό της ύπαρξης πλουσιότερου ρεπερτορίου.
- Υπάρχει αντίστροφη σχέση μεταξύ θρησκευτικών ονομάτων και ονομάτων υπολοίπων κατηγοριών.

Στα ονόματα Μητέρων.

Τα «άλλα» ονόματα υπερτερούν (ποσοστό 42,9%) και έπονται τα θρησκευτικά ονόματα, ένδειξη της ελευθερίας και της πολλαπλότητας στις επιλογές των ονομάτων.

5.4 Επίλογος.

Η "δημογραφική τύχη" του πληθυσμού της Νίκαιας την περίοδο της κατοχής αποτέλεσε συνισταμένη των αυξομειώσεων θανάτων και γεννήσεων, συμβάντων που «επιδρούν στην (βιολογική) "φυσική" ανανέωση ή φθορά του πληθυσμού»,⁴⁵⁶ καθώς η διαφορά μεταξύ τους δίνει το μέτρο της φυσικής αύξησης του πληθυσμού.⁴⁵⁷ Αυτές οι αυξομειώσεις υπήρξαν ενδογενές συστατικό της συγκεκριμένης χρονικής ιστορικής συγκυρίας με κυρίαρχο γνώρισμα την κατοχή από τις δυνάμεις του άξονα και την επικράτηση συνθηκών οικονομικής και φυσικής εξαθλίωσης, ανέχειας και ανελευθερίας. Τοπικά ιστορικά γεγονότα, όπως οι μάχες του Μαρτίου του 1944 μεταξύ ανταρτών της Κοκκινιάς και κατακτητών, οι εκτελέσεις και το Μπλόκο, συνέβαλαν ως ένα βαθμό στη διαμόρφωση των δημογραφικών δεικτών.

Η έλλειψη τροφής, που άρχισε να παρουσιάζεται από τις αρχές του χειμώνα του 1941 και διήρκεσε έως και την άνοιξη του 1942, είχε σαφή αντανάκλαση στη «φυσική κίνηση» του πληθυσμού. Επηρέασε τους δημογραφικούς δείκτες, πρώτα και κύρια με την εμφάνιση πρωτόγνωρα υψηλής θνησιμότητας στην πόλη, κυρίως το 1942. Στο γράφημα 5 φαίνεται εναργώς ότι, την πρώτη κατοχική διετία (1941-1942), πραγματοποιήθηκε στην πόλη μία σημαντική δημογραφική ανατροπή : για πρώτη φορά στην οκταετία 1939-1946, οι θάνατοι υπερίσχυσαν έναντι των γεννήσεων.

Η έλλειψη τροφής επηρέασε παράλληλα την κοινωνική συμπεριφορά των κατοίκων, όσον αφορά τη γαμήλια συμπεριφορά τους, αλλά και όσον αφορά την ψυχολογία τους με άμεσο αντίκτυπο στην αναπαραγωγική λειτουργία.

⁴⁵⁶ Τομαρά Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία...*, ό.π., σ.12.

⁴⁵⁷ Γεώργιος Τζιαφέτας, *Πληθυσμιακή Ανάλυση*, Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας (ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ), Αθήνα 1990, σ.109.

Πρόσθετα, οι τοπικές ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά που αφορούν την επαγγελματική μορφολογία του πληθυσμού (είδαμε ότι ο πληθυσμός της πόλης ήταν κατεξοχήν πληθυσμός εργατών, ανθρώπων της βιοπάλης, που ζούσαν ακόμη στα προσφυγικά καταλύματα τα οποία θεμελιώθηκαν το 1923, μετά την έλευση των πρώτων προσφύγων από τη Μικρασιατική Καταστροφή) αλλά και οι ιστορικές μνήμες και τα κομίζοντα από τους κατοίκους φορτία πολιτισμού και παραδόσεων από τις ιδιαίτερες πατρίδες, συνδιαμόρφωσαν την ιστορική δημογραφική πραγματικότητα της Νίκαιας.

Χαρακτηριστικό των νοοτροπιών που καθόριζαν συμπεριφορές είναι ότι οι γυναίκες της πόλης προσέγγιζαν το ανατολικό – ευρωπαϊκό μοντέλο γαμήλιας συμπεριφοράς, με κύριο γνώρισμα τους πρώιμους γάμους : παντρεύονταν πριν το 25^ο γενέθλιο και, φροντίζοντας να εξασφαλίσουν για τον εαυτό τους ασφάλεια απέναντι στο θάνατο και την πείνα, μέσα από το θεσμό του γάμου, διαμόρφωναν ασυνείδητα γραμμές άμυνας απέναντι σε μία υψηλή απειλητική θνησιμότητα ενισχύοντας το θεσμικό πλαίσιο της αναπαραγωγικής λειτουργίας του πληθυσμού.

Περαιτέρω, στοιχεία που αντανάκλούσαν σε συμπεριφορές και νοοτροπίες επηρεασμένες από παραδόσεις, ανεξάρτητες από την ιστορική συγκυρία του πολέμου, όπως η αποφυγή γάμων το δίσεκτο 1944, ή ακόμη τα ιστορικά βιώματα από τον ξεριζωμό από τη Μικρασιατική γη, που επίσης παρέπεμπαν σε περιόδους υψηλής θνησιμότητας, είχαν τη δική τους συμβολή στη δημογραφική λειτουργία.

Όταν ξεκίνησε η στρατιωτική κατοχή της περιοχής με την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα, την Κυριακή 27 Απριλίου 1941, ο πληθυσμός της πόλης αριθμούσε 59.552 άτομα. Μεταξύ αυτών 28.070 άνδρες και 31.482 γυναίκες. Ήταν η εποχή που, ήδη από το 1940, ο πληθυσμός της χώρας διακρινόταν για «τάσεις δυναμικής εξέλιξεως, καθόσον οι συντελεστές γεννητικότητας και θνησιμότητας ήταν 24,5 και 20,8 αντίστοιχα».⁴⁵⁸ Οι τάσεις της δυναμικής αυτής

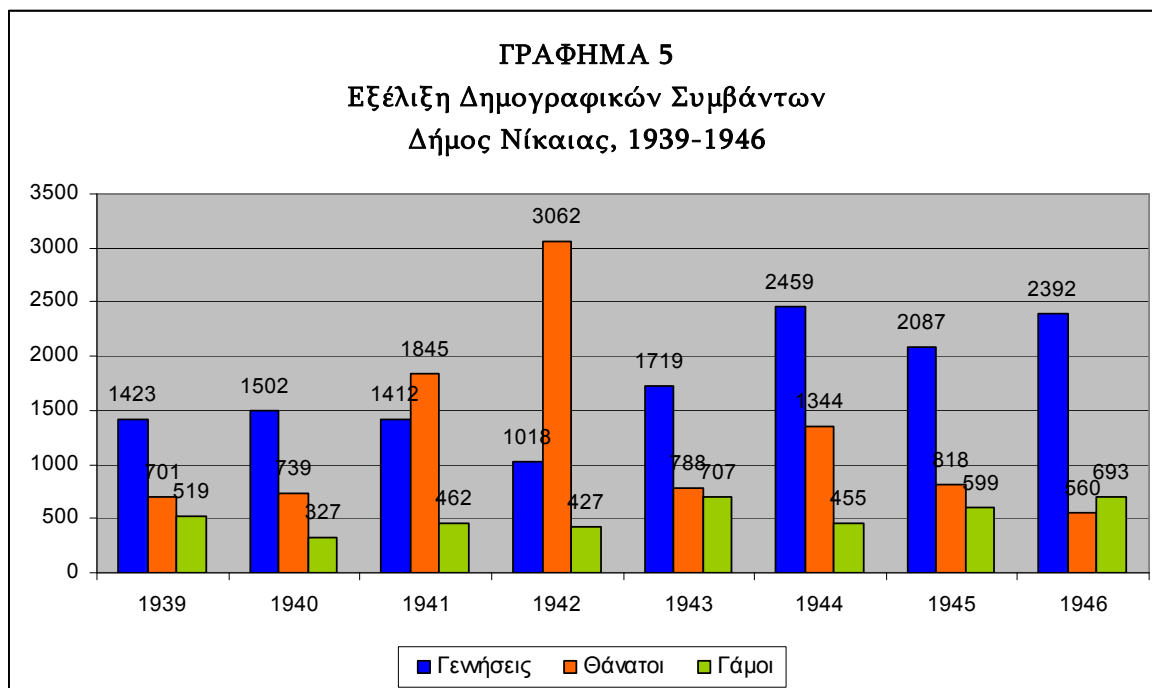
⁴⁵⁸ Γεώργιος Τζιαφέτας, *Το Δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδας. Η Σημερινή Κατάσταση και η Προοπτική των Εξελίξεων*, Ίδρυμα Αντιμετώπισης Δημογραφικού Προσβλήματος (Ι.Α.ΔΗ.Π), Αθήνα 1990, σ.11, -- Ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης αναφέρει ότι κατά τα τελευταία δέκα χρόνια πριν τον πόλεμο του 1940, ο αριθμός των γεννήσεων στην Ελλάδα υπερείχε του αριθμού των θανάτων. Μάλιστα ο

εξέλιξης, μολονότι δέχθηκαν ισχυρά πλήγματα από το ιστορικό περιβάλλον του πολέμου, φαίνεται ότι τελικά επιβίωσαν με αρωγό και όχημα τη δυναμική των κατοίκων της πόλης : τον πολιτισμό τους, τις ανοχές τους, τα ήθη και έθιμά τους, τη θρησκευτική τους πίστη, την ελπίδα τους για το αύριο και την πίστη τους για τη ζωή. Οι ρυθμοί των γάμων επηρεάστηκαν βραχυπρόθεσμα, το πρώτο εξάμηνο του 1942, λόγω του επισιτιστικού προβλήματος. Μακροπρόθεσμα, εξασφαλίστηκε η διατήρηση του θεσμικού πλαισίου του γάμου και άρα του νόμιμου πλαισίου της τεκνοποιίας.

Σημαντικό γεγονός που συνέβαλε καίρια στην ομαλοποίηση της δημογραφικής λειτουργίας, ήταν η απόφαση που ελήφθη σε διεθνές επίπεδο για την άρση του συμμαχικού ναυτικού αποκλεισμού και η ακόλουθη έγκριση παροχής διεθνούς επισιτιστικής βοήθειας υπό τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό. Η ενεργοποίηση της ελληνοαμερικανικής κοινότητας και η ανάπτυξη αισθημάτων συμπάθειας στην κοινή γνώμη, σε Αγγλία και Αμερική, για το επισιτιστικό δράμα στην κατεχόμενη Ελλάδα δρομολόγησε εξελίξεις στη διεθνή πολιτική σκηνή. Από αυτές η Ελλάδα κατάφερε να ορθοποδήσει.

Οι γεννήσεις, όπως οι θάνατοι και οι γάμοι στην πόλη, παρακολουθήθηκαν σε συνάρτηση με την ιστορική συγκυρία. Αποδείχθηκε ότι επηρεάστηκαν αρνητικά από την πίεση των οξυμμένων κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων της πρώτης κατοχικής περιόδου. Την περίοδο 1941-1942 η πρωτόγνωρα υψηλή θνησιμότητα της Νίκαιας συνδυάστηκε με αισθητή μείωση της γεννητικότητας : τα δύο αυτά χρόνια όχι μόνο οι γεννήσεις, για πρώτη φορά στην εξεταζόμενη οκταετία, υπολείπονταν των θανάτων αλλά επιπλέον εμφάνιζαν τα χαμηλότερα ποσοστά που σημειώθηκαν στο σύνολο της οκταετίας. Αντίθετα, τη διετία 1943-1944, όταν η πείνα είχε πλέον υποχωρήσει, η πίστη για τη ζωή μετουσιώθηκε σε πράξη με αισθητή ανάκαμψη στους αριθμούς των γεννήσεων.

ελληνικός πληθυσμός αυξήθηκε την περίοδο 1935-1937 ταχύτερα από κάθε άλλον ευρωπαϊκό λαό. (Βλ. Τζ α β ά ρ α , ό.π., σσ.119-120).

Εν κατακλείδι, η Νίκαια, μολονότι δέχθηκε τα πλήγματα της κατοχής και της πείνας κατά τρόπο αρνητικό, όπως φάνηκε από τα μεγάλα ποσοστά θνησιμότητας και τα μειωμένα ποσοστά γάμων και γεννήσεων της πρώτης κατοχικής διετίας, λόγω άλλωστε και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της που σχετίζονται με τον προσφυγικό και οικονομικά αδύναμο πληθυσμό της, εξήλθε από την κατοχή έχοντας καταφέρει να εξασφαλίσει την αναπαραγωγική λειτουργία και ανανέωση του πληθυσμού της, μέσα από την προστασία του θεσμού του γάμου.

Η αύξηση του αριθμού των γάμων το 1943 και η ανοδική πορεία των γεννήσεων την περίοδο 1943-1944, συνέβαλλαν στη διασφάλιση της ανανέωσης του πληθυσμού. Διαμορφώθηκε έτσι εξισορρόπηση στους δημογραφικούς δείκτες ανάμεσα σε θανάτους και γεννήσεις, γεγονός που επέτρεψε στην πόλη να «επιβιώσει» δημογραφικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Bottomore T.B., *Κοινωνιολογία, Κεντρικά Προβλήματα και Βασική Βιβλιογραφία*, Gutenberg, Αθήνα 1990.
2. Braudel Fernand, *Μελέτες για την Ιστορία*, εκδ. Ε.Μ.Ν.Ε (Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού) - Μνήμων, χ.τ 1987.
3. Burguière André, «Η Δημογραφία», Ζάκ Λε Γκόφ - Πιέρ Νορά, *Το Έργο της Ιστορίας*, Κέδρος 1975, Ράππα 1988.
4. Hirschon Renée, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η Κοινωνική Ζωή των Μικρασιατών Προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006.
5. Hondros John, *Occupation and Resistance. The Greek Agony 1941 - 1944*, Pella Publishing Company, INC. New York 1983.
6. Marrou Henri-Irénée, «Τι Είναι η Ιστορία», *ENCYCLOPEDIE DE LA PLEIADE*, *Ιστορία και Μέθοδοί της*, τ.Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006.
7. Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η Εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
8. Morgenthau Henry, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα, 1922 - Το Έπος της Εγκατάστασης*, μετάφραση Σήφης Κασεσιάν, Τροχαλία, Αθήνα 1994.
9. Papastratis Procopis, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
10. Rodogno Davide, «Η Ιταλική Κατοχή», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, Επιστημ. Επιμέλεια Χρ. Χατζηϊωσήφ, Πρ. Παπαστράτης, τ. Γ', μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
11. Rodogno Davide, «Το "Spazio Vitale" του Φασισμού και η Είσοδος της Ιταλίας στον Πόλεμο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, Επιστ. Επιμέλεια Χρ. Χατζηϊωσήφ, Πρ. Παπαστράτης, τ. Γ', μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
12. Tomara Sideris M., *La population de Leucade au XIXe siècle* (Thèse de doctorat), Paris 1985.

13. Hionidou Violetta, *Famine and Death in occupied Greece, 1941-1944*, Cambridge University press, New York 2006.
14. Αγτζίδης Βλάχης, «Μικρασιατικός Ελληνισμός», *Τα Προσφυγικά της Νίκαιας*, Δήμος Νίκαιας, Λεύκωμα Μνήμης 1922-2002: 80 Χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2002.
15. Αλβανός Ραϋμόνδος, «Οι Κατοχικές Κυβερνήσεις. Οι Διαχειριστές μίας Αnéφικτης Νομιμότητας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-200, Η Εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949, Αλβανικό Έπος - Κατοχή και Αντίσταση - Εμφύλιος*, τόμ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
16. Ασδραχάς Σπύρος, «Προβλήματα των Επτανησιακών Σπουδών και η Θεματική του Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά, τ.Α', Πρώτο Τμήμα, Ζητήματα Πολιτισμικής Ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004.
17. Βαλαώρας Βασίλης, *Δημογραφική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965)*, Ανάπτυπον εκ της Επιθεωρήσεως Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Έτος 14^{ον}, τεύχ.1-2, 1959, Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα 1959.
18. Βαλαώρας Βασίλης, *Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής. Δημογραφική Μελέτη του Πληθυσμού της Ελλάδος*, Ν.Βαφειαδάκης, Αθήνα 1943.
19. Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι Χρόνοι της Δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2008.
20. Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι Γυναίκες της Αριστεράς Μπροστά στο Δίλημμα: Πολιτική ή Οικογένεια;», *Μετά τον Πόλεμο. Η Ανασυγκρότηση της Οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, επιμ. Mark Mazower, Αλεξάνδρεια, χ.τ 2003.
21. Βερέμης Αθανάσιος, «Η Οικονομία από το 1923 ως το 1926», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Νεότερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε, Αθήνα 1978.
22. Γασπαρινάτος Χρήστος, *Η Κατοχή. Η Κατοχική Περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943*, τ.Α', Σιδέρης, Αθήνα 1998.

23. Γιάμαλη Χατζηϊωάννου Ευαγγελία, *Μικρασιατικός Ελληνισμός. Οδοιπορικό Θανάτου και Ανάστασης*, Δήμος Νίκαιας 2001.
24. Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945 -1963)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992.
25. Γόνης Δημήτρης, «Νίκαια, Η Μητρόπολη του Ελληνισμού της Βιθυνίας», *ΝΙΚΑΙΑ. Ιστορία- Θεολογία-Πολιτισμός. 325-1987*, Ιερά Μητρόπολις Νίκαιας, Νίκαια 1988.
26. Δέλτσου Ελευθερία, «Η "Πολιτισμική Κληρονομιά" στο Παρόν και στο Μέλλον: Αντιλήψεις και Πρακτικές ενός Εθνικού Παρελθόντος και ενός Ευρωπαϊκού Μέλλοντος», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη).
27. Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, Διαμαντούρου Ιωάννα, Οικονόμου Νικόλαος, «Η Καταστροφή της Σμύρνης και το Ξερίζωμα του Μικρασιατικού Ελληνισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941*, τ.ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε, Αθήνα 1978.
28. Δημητράς Ηλίας, «Κοινωνικο δημογραφικά Εξελίξεις εις την Ελλάδα, 1922-1971», *Επιθεώρησις Κοινωνικών Ερευνών* τ.9-10, Εξάμ. Ιουλίου - Δεκεμβρίου 1971, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
29. Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Το Κομματικό Φαινόμενο: Μορφές, Συστήματα, Οικογένειες Κομμάτων*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993.
30. Διβάνη Λένα, *Η Πολιτική των Εξόριστων Ελληνικών Κυβερνήσεων, 1941-1944*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
31. Δοξιάδης Κωνσταντίνος, *Οι Θυσίες της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Σειρά εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως αρ.9, Αθήνα 1946.
32. Δούνιας Μίνος, *Έπειτα από 120 Χρόνια Ελεύθερης Ζωής Είμεθα Πάλι Σκλάβοι. Το Ημερολόγιο Κατοχής*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1987.
33. Ετμεκτσόγλου Γαβριέλλα, «Η Οικονομία της Ελλάδας κατά τη Διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής» *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος Ελληνισμός. Από το 1941 έως το τέλος του Αιώνα*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.

34. Ευστρατιάδης Στρατής, *Με το Μαστίγιο ... Από το Μπλόκο της Νίκαιας μέχρι το Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1990.
35. Ζέκεντορφ Μάρτιν, *Η Ελλάδα Κάτω από τον Αγκυλωτό Σταυρό. Ντοκουμέντα από τα Γερμανικά Αρχεία*, Μετάφραση Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991.
36. Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια Ημερολογίου. 1939-1953*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.
37. Θωμαδάκης Σταύρος, «Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας», *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε Κρίση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
38. Καβάλα Μαρία, «Πείνα και Επιβίωση. Αντιμετώπιση των Στερήσεων στην Κατεχόμενη Ελλάδα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Η Εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949, Αλβανικό Έπος - Κατοχή και Αντίσταση - Εμφύλιος*, τόμ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
39. Κιτσίκης Δημήτρης, *Ελλάς και Ξένοι, 1919-1967. Τα Αρχεία του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1977.
40. Κολιόπουλος Ιωάννης, «Ο Πόλεμος του 1940/1941», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941*, τ. ΙΕ' , Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.
41. Κόμης Κώστας, *Ιστορικο - δημογραφικά. Μελέτες Ιστορίας και Ιστορικής Δημογραφίας του Ελληνικού Χώρου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999.
42. Κόμης Κώστας, *Ιστορική Δημογραφία του Νεοελληνικού Χώρου, Πηγές (19^{ος} αιώνας)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2002.
43. Κοραντής Αντώνιος, *Πολιτική και Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδας (1941-1945)*, τ.Α', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1987.
44. Κορασίδου Μαρία, «Οι Φιλάνθρωποι Μιλούν για τους Φτωχούς και τη Φτώχεια στην Αθήνα του 19^{ου} Αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ.9, τεύχ.17, Μέλισσα, Αθήνα Δεκέμβριος 1992.

45. Κουτελάκης Χάρης, Φώσκολου Αμάντα, *Πειραιάς και Συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1991.
46. Κυριαζής Δημήτρης, *1940 - 1950. Η Δεκαετία που Συγκλόνησε τη Χώρα. Πόλεμος - Κατοχή - Εθνική Αντίσταση - Εμφύλιος*, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2003.
47. Κυριακίδου Νέστορος Άλκης, *Οι Δώδεκα Μήνες. Τα Λαογραφικά*, Μαλλιάρης Παιδεία, χ.τ.¹ 1982.
48. Κύρου Αχιλλέας, *Σκλαβωμένοι Νικηταί*, Αετός, Αθήνα 1945.
49. Λάζου Βασιλική, «Εδαφικός Κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις Δυνάμεις του Άξονα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Η Εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949, Αλβανικό Έπος - Κατοχή και Αντίσταση - Εμφύλιος*, τόμ.8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
50. Λιάτσος Δημήτρης, *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Κοκκινιά 4^η 1986.
51. Λίποβατς Θάνος, *Η Ψυχοπαθολογία του Πολιτικού*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990.
52. Λούκος Χρήστος, «Η Πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και Κοινωνικές Διαστάσεις», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή- Αντίσταση 1940-1945*, Επιστημονική Επιμέλεια Χρ. Χατζηϊωσήφ, Πρ. Παπαστράτης, τ. Γ', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
53. Λούκος Χρήστος, «Θάνατοι από Πείνα στη Σύρο, 1941-1944, Μύθοι και Πραγματικότητες», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού*, τ. Α', Μνήμη Ελευθερίου Πρεβελάκη, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού, Αθήνα 1998.
54. Λούκος Χρήστος, «Τα Έκθετα Βρέφη της Ερμούπολης», *Ανάτυπο από το Αφιέρωμα στον Πανεπιστημιακό Δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα*, Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού Ακαδημία Αθηνών, εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 1992.
55. Μαγκριώτης Δημήτριος, *Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα Κατοχής κατά τα Έτη 1941-1944*, Αθήνα χ.χ.

56. Μαργαρίτης Γιώργος, *Από την Ήττα στην Εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941-Φθινόπωρο 1942*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1993.
57. Μαργαρίτης Γιώργος, «Το ΕΑΜ Έχασε τη Μάχη της Μετακατοχικής ... Μπομπότας», *Από τα Δεκεμβριανά στον Εμφύλιο*, Ελευθεροτυπία, Ε Ιστορικά , χ.χ.
58. Μαργαρίτης Γιώργος, «Ο Πόλεμος 1940 - 1941. Ιταλική Επίθεση και Γερμανική Εισβολή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-200, Η Εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949, Αλβανικό Έπος - Κατοχή και Αντίσταση - Εμφύλιος*, τόμ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
59. Μελάς Ιωάννης, *Ιστορία της Πόλεως Πειραιώς. Από τους Προϊστορικούς Καιρούς μέχρι των Ιδικών μας Χρόνων*, τ. Α', Προϊστορία και Πρωτοϊστορία, Αθήνα 1976.
60. Μισέλ Αντρέ, *Κοινωνιολογία της Οικογένειας και του Γάμου, Βασικά Στοιχεία για την Ελληνική Οικογένεια*, Μετάφραση – Επιμέλεια Λ.Μ.Μουσούρου, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, Cutenberg, Αθήνα 2000.
61. Μιχαηλίδης Σίμος, *Η Γέννηση της Κοκκινιάς. Απ' όσα Έζησα και Θυμάμαι*, Πειραιάς 1993.
62. Μιχαηλίδης Σίμος, *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Νίκαια χ. χ (Αντίτυπο στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Νίκαιας).
63. Μιχαηλίδης Σίμος, *Ο Κύκλος μιας Ζωής*, Πειραιάς 2007.
64. Μόν Πώλ, *Η Αποστολή μου στην Κατεχόμενη Ελλάδα*, Μέτρον, Αθήνα 2005.
65. Μπενετάτος Διονύσιος, *Το Χρονικό της Κατοχής. 1941-1944*, Αθήνα 1963.
66. Πανσέλληνος Ασημάκης, *Φύλλα Ημερολογίου, 1941-1943*, Κέδρος, Αθήνα 1993.
67. Παπαδημητρίου Δαμιανός, *Ιστορία του Ιερού Ναού Αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου Νίκαιας - Πειραιώς*, Νίκαια 1963.
68. Παπαδοπούλου Αρχοντία, *Η Αττική Νίκαια*, Νίκαια 2003.
69. Παπαστράτης Προκόπης, «Οι Κυβερνήσεις Εξορίας: Ένα Ευρωπαϊκό Φαινόμενο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, Επιστημ. Επιμέλεια Χρήστος Χατζηϊωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης, τ. Γ', μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

70. Παπαστράτης Προκόπης, «Εξωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Επιστημ. Επιμέλεια Χρήστος Χατζηϊωσήφ, τ. Β', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.
71. Προύσαλη Εύη, «Πολιτισμική διαδρομή : Σμύρνη - Κοκκινιά», *Τα Προσφυγικά της Νίκαιας*, Δήμος Νίκαιας, Λεύκωμα Μνήμης 1922-2002: 80 Χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2002.
72. Ρούσσος Γεώργιος, «Το Κράτος της Δεξιάς», *Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1826-1974*, τ. 7, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1975.
73. Σαμπατακάκη Μαρία, «1941-1944. Η Πείνα στην Ελλάδα. Ένα Έγκλημα Αναζητά Ένοχο», Περιοδικό *Στρατιωτική Ιστορία*, Περισκόπιο, Αθήνα 2007.
74. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Υπουργείο Εξωτερικών, 1940-1941, Ελληνικά Διπλωματικά Έγγραφα*, Αθήνα 1980.
75. Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., *Η Ψυχοπαθολογία της Πείνας, του Φόβου και του Άγχους*, Οδυσσέας, Τρίαψις Λόγος 3, Αθήνα 2^η 1991.
76. Σμπαρούνης Αθανάσιος, *Μελέται και Αναμνήσεις εκ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα 1951.
77. Σπηλιωτοπούλου Μαρία, Παπαστράτης Προκόπης, *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών*, τ. Α', 1940-1943, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού, Αθήνα 2002.
78. Συμεωνίδης Χαράλαμπος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Ονοματολογία*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.
79. Τζαβάρα Γεωργία, *Η Μάστιγα της Κατοχής, Η Πείνα ως Αιτία Θανάτου στην Κατοχή (1941-1944) και η Αναζήτηση των Θυμάτων της*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2007.
80. Τζιαφέτας Γεώργιος, *Το Δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδας. Η Σημερινή Κατάσταση και η Προοπτική των Εξελίξεων*, Ίδρυμα Αντιμετώπισης Δημογραφικού Προβλήματος (Ι.Α.ΔΗ.Π), Αθήνα 1990.

81. Τζιαφέτας Γεώργιος, *Πληθυσμιακή Ανάλυση*, Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας (ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ), Αθήνα 1990.
82. Τομαρά Σιδέρη Ματούλα, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις Δημογραφικές Διαδικασίες στις Συλλογικές Νοοτροπίες και Συμπεριφορές*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998.
83. Τομαρά Σιδέρη Ματούλα, «Δήμος και Χρόνος», πρόλογος στο Λαμπίκης Δημήτριος, *Τα Εκατό Χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 2000.
84. Τομαρά Σιδέρη Ματούλα, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, Κέρκυρα, Αθήνα 2007.
85. Τομαρά Σιδέρη Ματούλα, *Αλεξανδρινές Οικογένειες Χωρέμη – Μπενάκη - Σαλβάγου*, Κέρκυρα, Αθήνα 2004.
86. Τομαρά Σιδέρη Ματούλα, «Ονοματοδοτικές Συμπεριφορές στη Λευκάδα τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τ. Α', τεύχ.2, Μέλισσα, Δεκέμβριος 1984.
87. Τομαρά Σιδέρη Ματούλα, Σιδέρης Νίκος, *Συγκρότηση και Διαδοχή των Γενεών στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Η Δημογραφική Τύχη της Νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.
88. Τσάτσου Ιωάννα, *Φύλλα Κατοχής*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2002.
89. Τσοκόπουλος Βασίλης, «Η Ανασύσταση της Καθημερινής Ζωής στην Προπολεμική Κοκκινιά», *Τα Προσφυγικά της Νίκαιας*, Δήμος Νίκαιας, Λεύκωμα Μνήμης 1922-2002: 80 Χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2002.
90. Τσουδερός Εμμανουήλ, *Ο Επισιτισμός. 1941-1944*, Αργ. Παπαζήσης, Αθήνα 1946.
91. Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική Τραγωδία. Από την Απελευθέρωση στους Συνταγματάρχες*, Ν. Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1981.
92. Φλαϊσερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ. Α', Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ.

93. Φλαϊσερ Χάγκεν, «Κατοχή και Αντίσταση, 1941-1944», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος Ελληνισμός, Από το 1941 έως το Τέλος του Αιώνα*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.
94. Φλαϊσερ Χάγκεν, «Η Ελλάδα 1936-1944. Δικατατορία, Κατοχή, Αντίσταση», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου*, Επιστ. Επιμέλεια Χ. Φλαϊσερ - Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε, Αθήνα 1989.
95. Φραδέλος Κώστας, «Κατοχικές Κυβερνήσεις και Έθνος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, Επιστ. Επιμέλεια Χρ. Χατζηϊωσήφ, Πρ. Παπαστράτης, τ. Γ', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
96. Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Οι Εξόριστοι Κυβερνήσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος Ελληνισμός, Από το 1941 έως το Τέλος του Αιώνα*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.
97. Χατζηϊωσήφ Χρήστος, «Η Ελληνική Οικονομία Πεδίο Μάχης και Αντίστασης», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, Επιστημονική Επιμέλεια Χρ. Χατζηϊωσήφ, Πρ. Παπαστράτης, τ. Γ', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
98. Χατζηϊωσήφ Χρήστος, «Το Προσφυγικό Σόκ. Οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Επιστημ. Επιμέλεια Χρήστος Χατζηϊωσήφ, τ. Β', μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.
99. Χατζηπατέρας Κώστας, Φαφαλιού - Δραγώνα Μαρία, *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής*, τ.Α', Κέδρος, Αθήνα 2002.
100. Ψυχοπαίδης Κοσμάς, Γετίμης Παναγιώτης, *Ρυθμίσεις Τοπικών Προβλημάτων*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989.

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ληξιαρχικές εγγραφές Γεννήσεων – Γάμων – Θανάτων,
Δήμου Νίκαιας Αττικής, για την περίοδο 1939 – 1946.

ΈΝΤΥΠΑ

1. *Ελληνική Πολεμική Περίθαλψις Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής* (Greek War Relief Association of the United States of America), Φάκελος 49/1 Αριστοτέλη Κουτσουνάρη, Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.
2. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Η Οικονομική Εξέλιξις της Χώρας, Σύλλογος των Υπαλλήλων της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1954.
3. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Προγραμματικά Δηλώσεις και Γνώμαι, Δημοκρατικών Προοδευτικών Κόμμα*, Αθήναι 1947.
4. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Η Οικονομική μας Κατάστασις, Δημοκρατικών Προοδευτικών Κόμμα*, Αθήναι 1949.
5. *Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών της Ελλάδος, 1940-1944*, Αρχαιολογικόν Μουσείον, Αθήναι 1946, Φάκελος 49/1 Αριστοτέλη Κουτσουνάρη, Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

1. ΤΑ ΝΕΑ	16/9/2006	(1 άρθρο)
2. ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΝΕΑ	9/7/1941 - 6/12/1942	(30 άρθρα)
3. ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ	8/7/1941 - 26/10/1941	(21 άρθρα)
4. ΒΡΑΔΥΝΗ	2/7/1941 - 3/12/1941	(10 άρθρα)
5. ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ	7/5/1941 - 2/12/1942	(38 άρθρα)
6. ΠΡΩΪΑ	2/5/1941 - 24/7/1942	(28 άρθρα)
7. ΠΡΩΪΝΟΣ ΤΥΠΟΣ	14/1/1942 - 3/10/1942	(26 άρθρα)
8. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ	12/3/1944, 30/8/1944	(2 άρθρα)

ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Βασίλειον της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1960, σ.63.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1
Θανόντες από Πείνα – Ειδικότητες Τεχνιτών

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΑΠΡ-ΔΕΚ 1941	1942	1943	ΙΑΝ- ΟΚΤ 1944	ΣΥΝΟΛΟ
1	Ξυλουργοί	6	19	-	-	25
2	Ελαιοχρωματιστές	1	8	-	-	9
3	Σιδηρουργοί	1	7	-	-	8
4	Κηπουροί	2	4	-	-	6
5	Βαρελοποιοί	2	2	-	-	4
6	Επιπλοποιοί	1	3	-	-	4
7	Φανοποιοί	-	4	-	-	4
8	Εφαρμοστές	-	3	-	-	3
9	Μηχανικοί	-	3	-	-	3
10	Ηλεκτρολόγοι	1	-	-	1	2
11	Χαλκουργοί	1	1	-	-	2
12	Θερμαστές	-	2	-	-	2
13	Κεραμοποιοί	-	2	-	-	2
14	Αρβυλοποιοί	1	-	-	-	1
15	Λεβητοποιοί	-	-	1	-	1
16	Υδραυλικοί	-	1	-	-	1
17	Μακαρονοποιοί	-	1	-	-	1
18	Μαρμαρογλύπτες	1	-	-	-	1
19	Μεταξουργοί	-	1	-	-	1
20	Αγγειοπλάστες	-	1	-	-	1
21	Κλωστοϋφαντουργοί	-	-	1	-	1
	Σύνολο	17	62	2	1	82

Πίνακας 2
Θανόντες από Πείνα – Ειδικότητες Εργατών

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΑΠΡ-ΔΕΚ 1941	1942	1943	ΙΑΝ- ΟΚΤ 1944	ΣΥΝΟΛΟ
1	Εργάτες	83	233	4	-	320
2	Κτίστες	-	16	-	-	16
3	Καπνεργάτες	-	14	1	-	15
4	Στιλβωτές	2	3	-	-	5
5	Αμμοκονιαστές	1	2	-	1	4
6	Λατόμοι	-	4	-	-	4
7	Βυρσοδέψες - Ταμπάκηδες	-	3	-	-	3
8	Λιμενεργάτες	-	3	-	-	3
9	Μυλεργάτες	-	3	-	-	3
10	Χύτες	-	3	-	-	3
11	Αρτεργάτες	-	1	-	-	1
12	Οδοκαθαριστές	1	-	-	-	1
13	Υποδηματεργάτες	-	1	-	-	1
	Σύνολο	87	286	5	1	379

Πίνακας 3
Θανόντες από Πείνα - Ειδικότητες Υπαλλήλων

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΑΠΡ-ΔΕΚ 1941	1942	1943	ΙΑΝ- ΟΚΤ 1944	ΣΥΝΟΛΟ
1	Σιδηροδρομικοί	1	4	1	1	7
2	Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	1	4	-	-	5
3	Σερβιτόροι	-	3	-	-	3
4	Δημόσιοι Υπάλληλοι	-	2	-	-	2
5	Τροχιοδρομικοί	-	2	-	-	2
6	Δημοτικοί Υπάλληλοι	-	1	-	-	1
7	Εισπράκτορες	-	1	-	-	1
8	Τραπεζικοί Υπάλληλοι	-	1	-	-	1
	Σύνολο	2	18	1	1	22

Πίνακας 4
Θανόντες από Πείνα
Ειδικότητες Μικροεπαγγελματιών – Μικρεμπόρων

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΑΠΡ-ΔΕΚ 1941	1942	1943	ΙΑΝ- ΟΚΤ 1944	ΣΥΝΟΛΟ
1	Υποδηματοποιοί	2	25	-	-	27
2	Μικροπωλητές - Πλανόδιοι	5	15	-	1	21
3	Ναυτικοί	1	11	-	-	12
4	Αμαξάδες	1	9	-	-	10
5	Μανάβηδες	3	7	-	-	10
6	Καφεπώλες	1	6	-	-	7
7	Ράπτες	3	4	-	-	7
8	Έμποροι	-	7	-	-	7
9	Κουρείς	-	6	-	-	6
10	Παντοπώλες	-	6	-	-	6
11	Ιχθυοπώλες	-	5	-	-	5
12	Κρεοπώλες	-	4	-	-	4
13	Τυπογράφοι	-	4	-	-	4
14	Ζαχαροπλάστες	1	2	-	-	3
15	Μάγειρες	1	2	-	-	3
16	Οδηγοί - Σωφέρ	1	1	-	-	2
17	Υαλοπώλες	1	1	-	-	2
18	Οργανοπαίκτες	-	2	-	-	2
19	Χρυσοχόοι	-	2	-	-	2
20	Αρτοποιοί	1	-	-	-	1
21	Λεμβούχοι	1	-	-	-	1
22	Καπνοπώλες	-	1	-	-	1
23	Λεμβούχοι	-	1	-	-	1
24	Φωτογράφοι	-	1	-	-	1
	Σύνολο	22	122	-	1	145

Πίνακας 5
Επαγγελματική Κατάσταση Γυναικών που πέθαναν από Πείνα

A/A	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Οικιακά	419
2	Εργάτριες	7
3	Άγνωστο Επάγγελμα	2
4	Άεργη	1
5	Επαίτης	1
6	Μοναχή	1
7	Μαθήτρια	1
8	Κενά (Μη Αναγραφή)	164 ⁴⁵⁹
	Σύνολο	596

Πίνακας 6
Γαμβροί - Ειδικότητες Εργατών

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Εργάτες	444
2	Αρτεργάτες	27
3	Χύτες	17
4	Ταμπάκηδες - Βυρσοδέψεις	14
5	Αμμοκονιαστές-Σουβατζήδες	13
6	Κτίστες	11
7	Καπνεργάτες	5
8	Μυλεργάτες	4
9	Λατόμοι	2
10	Ναυτεργάτες	2
11	Οικοδόμοι	2
12	Σιδηροχύτες	2
13	Λιμενεργάτες	1
14	Οδοκαθαριστές	1
15	Στιλβωτές (λούστροι)	1
16	Σταφιδεργάτες	1
17	Φορτοεκφορτωτές	1
	ΣΥΝΟΛΟ	548

⁴⁵⁹ Από τις 164 εγγραφές, στις οποίες δεν αναγράφεται επάγγελμα, οι 161 αφορούσαν περιπτώσεις παιδιών (κοριτσιών) ηλικίας 0-15 ετών, τα οποία λόγω ηλικίας δεν είχαν επάγγελμα.

Πίνακας 7
Γαμβροί - Ειδικότητες Τεχνιτών

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Μηχανικοί	69
2	Ξυλουργοί	53
3	Εφαρμοστές	41
4	Επιπλοποιοί	27
5	Λεβητοποιοί	26
6	Ελαιοχρωματιστές	21
7	Ηλεκτρολόγοι	21
8	Υδραυλικοί	18
9	Σιδηρουργοί	14
10	Θερμαστές	10
11	Μηχανουργοί	9
12	Κεραμοποιοί	6
13	Μακαρονοποιοί	6
14	Ποτοποιοί	6
15	Υαλουργοί	6
16	Υφαντουργοί	6
17	Χαλκουργοί	6
18	Σαπουνοποιοί	5
19	Τεχνίτες	5
20	Οξυγονοκολλητές	4
21	Σαρωθροποιοί	4
22	Φανοποιοί	4
23	Βαρελοποιοί	3
24	Τορνευτές	3
25	Αγγειοπλάστες	2
26	Ασβεστοποιοί	2
27	Ηλεκτρομηχανικοί	2
28	Καροποιοί	2
29	Κλωστούφαντουργοί	2
30	Λιθογράφοι	2
31	Μεταλλουργοί	2
32	Αρβυλοποιοί	1
33	Ζυγιστές	1
34	Ζυμωτές	1
35	Καπελοποιοί	1
36	Καλαθοποιοί	1
37	Καλαποδοποιοί (υποδημ/ποιός)	1
38	Κεντιστές	1
39	Κηπουροί	1
40	Κυτιοποιοί	1
41	Κορδελοποιοί	1
42	Μαρμαράδες	1
43	Μαρμαρογλύπτες	1
44	Μηχανοδηγοί	1
45	Μηχανοξυλουργοί	1
46	Οδοντοτεχνίτες	1

47	Ορυχαλκουργοί	1
48	Παπλωματοποιοί	1
49	Πεταλωτές	1
50	Πλακοποιοί	1
51	Σανδαλοποιοί	1
52	Σιδηροτεχνίτες	1
53	Στραγγαλοποιοί	1
54	Σκαλιστές γυαλιού	1
55	Σχοινοποιοί	1
56	Ταπετσάρηδες	1
57	Τορναδόροι	1
58	Υφαντομηχανικοί	1
59	Χαράκτες	1
	ΣΥΝΟΛΟ	415

Πίνακας 8
Γαμβροί
Ειδικότητες Μικροεπαγγελματιών - Μικρεμπόρων

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Υποδηματοποιοί	125
2	Έμποροι	71
3	Οδηγοί - Σωφέρ	59
4	Ναυτικοί	54
5	Κουρείς	46
6	Ράπτες	28
7	Μανάβηδες	27
8	Αρτοποιοί	16
9	Παντοπώλες	13
10	Ιχθυοπώλες	13
11	Μικροπωλητές	12
12	Ζαχαροπλάστες	12
13	Κρεοπώλες	12
14	Καφεπώλες	11
15	Παλαιοπώλες	10
16	Λογιστές	10
17	Αμαξάδες - Καρραγωγείς	9
18	Γαλακτοπώλες	9
19	Μάγειρες	9
20	Μουσικοί	8
21	Πλανόδιοι Πωλητές	6
22	Χρυσοχόοι	6
23	Τυπογράφοι	5
24	Φαρμακοποιοί	4
25	Επαγγελματίες	3
26	Αυγοπώλες	2

27	Αυτοκινητιστές	2
28	Οινοπώλες	2
29	Υαλοπώλες	2
30	Καπνοπώλες	2
31	Μεσίτες	2
32	Ωρολογοποιοί	2
33	Μικρέμποροι	2
34	Αρώματοπώλες	1
35	Ασφαλιστές	1
36	Ξενοδόχοι	1
37	Βιβλιοπώλες	1
38	Βοτανολόγοι	1
38	Ευλέμποροι	1
39	Γυρολόγοι	1
40	Διακοσμητές	1
41	Οπτικοί	1
42	Εμποροκτηματίες	1
43	Παραγγελιοδόχοι	1
44	Εστιάτορες	1
45	Ζωγράφοι	1
46	Τυροκόμοι	1
47	Υδροπωλητές	1
48	Καφετζυθοπώλες	1
49	Φοροτεχνικοί	1
50	Φωτογράφοι	1
51	Πωλητές	1
52	Λαχειοπώλες	1
	ΣΥΝΟΛΟ	614

Πίνακας 9
Γαμβροί – Ειδικότητες Υπαλλήλων

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	87
2	Υπάλληλοι Σιδηροδρόμων	45
3	Δημόσιοι Υπάλληλοι	35
4	Υπάλληλοι	24
5	Σερβιτόροι	12
6	Εμποροϋπάλληλοι	9
7	Τροχιοδρομικοί	4
8	Εκτελωνιστές	2
9	Υπάλληλοι ΟΛΠ	2
10	Κλητήρες	1
11	Νοσοκόμοι	1
12	Διερμηνείς	1
13	Τελωνιακοί	1
14	Τραπεζικοί Υπάλληλοι	1
15	Υπάλληλοι Ερυθρού Σταυρού	1
16	Υπάλληλοι ΙΚΑ	1
	ΣΥΝΟΛΟ	227

Πίνακας 10
Γαμβροί - Ειδικότητες στα Σώματα Ασφαλείας

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Αστυνομικοί	13
2	Αστυφύλακες	6
3	Χωροφύλακες	6
4	Αξιωματικοί Στρατού Ξηράς	2
5	Ενωματάρχες	2
6	Ανθυπαστυνόμοι	1
7	Αξιωματικοί Πολεμικού Ναυτικού	1
8	Αρχιφύλακες	1
9	Πυροσβέστες	1
10	Υπαστυνόμοι	1
	ΣΥΝΟΛΟ	34

Πίνακας 11
Γαμβροί – Ειδικότητες Επιστημόνων

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Ιατροί	6
2	Δάσκαλοι	3
3	Δικηγόροι	3
4	Καθηγητές	3
5	Γεωπόνοι	2
6	Δικαστικοί	1
7	Φοιτητές	1
8	Χημικοί	1
	ΣΥΝΟΛΟ	20

Πίνακας 12
Τόπος Κατοικίας Νεονύμφων
Δήμος Νίκαιας 27/4/1941 -31/10/1944

A/A	Τόπος Κατοικίας	Γαμβροί	%	Νύφες	%
1	Νίκαια - Παλαιά Κοκκινιά	1790	93,7	1827	95,7
2	Πειραιάς	45	2,4	40	2,1
3	Κορυδαλλός	23	1,2	19	1,0
4	Αθήνα	21	1,1	12	0,6
5	Νέο Φάληρο	3	0,15	2	0,1
6	Κερατσίνι	3	0,15	2	0,1
7	Εκτός Αττικής (Θήβα, Ηλεία, Στερεά Ελλάδα)	3	0,15	1	0,05
8	Δραπετσώνα	2	0,1	-	-
9	Ελευσίνα	2	0,1	1	0,05
10	Νέα Ιωνία	2	0,1	1	0,05
11	Καλλιθέα	2	0,1	-	-
12	Ρέντης	2	0,1	1	0,05
13	Κενά (Μη Αναγραφή)	2	0,1	1	0,05
14	Ηλιούπολη	1	0,05	-	-
15	Καισαριανή	1	0,05	1	0,05
16	Μαρούσι	1	0,05	-	-
17	Πέραμα	1	0,05	-	-
18	Περιστέρι	1	0,05	1	0,05
19	Πόρος	1	0,05	-	-
20	Πυριτιδοποιείο	1	0,05	1	0,05
21	Σφαγεία	1	0,05	-	-
22	Χαλάνδρι	1	0,05	-	-
23	Χολαργός	1	0,05	-	-
	ΣΥΝΟΛΟ	1910	100%	1910	100%

Πίνακας 13
Πατέρες - Ειδικότητες Εργατών

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Αμμοκονιαστές-Σουβατζήδες	30
2	Ανθρακωρύχοι	1
3	Αρτεργάτες	95
4	Αχθοφόροι	2
5	Εργάτες	1869
6	Εργάτες ΣΕΚ	4
7	Εργάτες ΟΛΠ	1
8	Καθαριστές	2
9	Καπνεργάτες	38
10	Κτίστες	56
11	Λατόμοι	7
12	Λιμενεργάτες	1
13	Μιναδόροι (εργάτες ορυχείου)	1
14	Μυλεργάτες	22
15	Ναυτεργάτες	4
16	Ξυλοκόποι	1
17	Οδοκαθαριστές	1
18	Οικοδόμοι	13
19	Πιστολαδόροι (εργάτες ορυχείων)	1
20	Σιδηροχύτες	3
21	Στιλβωτές (λούστροι)	5
22	Ταμπάκηδες - Βυρσοδέψεις	37
23	Υαλοκαθαριστές	1
24	Υποδηματεργάτες	1
25	Φορτοεκφορτωτές	2
26	Χύτες	24
	Σύνολο	2222

Πίνακας 14
Πατέρες – Ειδικότητες Τεχνιτών

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Αρβυλοποιοί	9
2	Αγγειοπλάστες	3
3	Ανθοκόμοι	1
4	Ασβεστοποιοί	2
5	Βαρελοποιοί	14
6	Βερνικοποιοί	1
7	Βιβλιοδέτες	1
8	Γανωτζήδες	2
9	Γλύπτες	1
10	Ελαιοχρωματιστές	73
11	Επιγραφοποιοί	1
12	Επιδιορθωτές	1
13	Επιπλοποιοί	44

14	Εφαρμοστές	62
15	Ηλεκτρολόγοι	34
16	Ηλεκτροσυγκολητές	2
17	Ηλεκτροτεχνίτες	8
18	Θερμαστές	37
19	Καλαθοποιοί	2
20	Καλαποδοποιοί (υποδημ/ποιός)	1
21	Καμιναδόροι (σιδεράς)	1
22	Καρεκλοποιοί	1
23	Καροποιοί	3
24	Κεντιστές	1
25	Κεραμοποιοί	6
26	Κηπουροί	5
27	Κλινοποιοί	2
28	Κλωστουργοί	1
29	Κλωστουφαντουργοί	9
30	Κομβοδέτες- κομβοποιοί	3
31	Κομποδέτες	1
32	Κορδελάδες	4
33	Κορνιζοποιοί	2
34	Λεβητοποιοί	38
35	Λιθογράφοι	3
36	Μακαρονοποιοί	14
37	Μαραγκοί	12
38	Μαρμαράδες	5
39	Μαρμαρογλύπτες	1
40	Μεταλλουργοί	6
41	Μηχανικοί	107
42	Μηχανοδηγοί	6
43	Μηχανοξυλουργοί	3
44	Μηχανουργοί	9
45	Μολυβδουργοί	1
46	Μπαλωματές	2
47	Ναυπηγοί	1
48	Νικελωτές	1
49	Ξυλογλύπτες	2
50	Ξυλοτορνευτές	1
51	Ξυλουργοί	108
52	Οδοντοτεχνίτες	6
53	Οξυγονοκολλητές	15
54	Οπλοδιορθωτές	1
55	Οργανοποιοί	1
56	Πεταλωτές	2
57	Πηδαλοτοποιοί	1
58	Πλακοποιοί	1
59	Πλαστιγγοποιοί	3
60	Ποτοποιοί	4
61	Πυλοποιοί	2
62	Σανδαλοποιοί	2
63	Σαπουνοποιοί	7
64	Σαρωθροποιοί	11

65	Σιδηρουργοί	42
66	Στραγγαλοποιοί	3
67	Συγκολλητές	2
68	Συρματοϋργοί	1
69	Σφαγείς	1
70	Σχεδιαστές	2
71	Σχοινοποιοί	2
72	Ταπετσάρηδες	5
73	Τεχνίτες	30
74	Τζαμποιοί	2
75	Τορναδόροι	6
76	Υαλουργοί	8
77	Υδραυλικοί	41
78	Υφαντουργοί	20
79	Φανοποιοί	2
80	Φερετροποιοί	1
81	Χαλκουργοί	5
82	Χαλυβουργοί	2
83	Χαρτοποιοί	1
	Σύνολο	890

Πίνακας 15

Πατέρες - Ειδικότητες Μικροεπαγγελματιών - Μικροεμπόρων

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Αλαντοπώλες	2
2	Αμαξάδες - Καρραγωγείς	39
3	Ανθοπώλες	3
4	Αρτοποιοί - Αρτοπώλες	26
5	Αρωματοπώλες	1
6	Ασυρματιστές	1
7	Αυγοπώλες	1
8	Αυτοκινητιστές	9
9	Γαλακτοπώλες	21
10	Δερματέμποροι	2
11	Διακομιστές	2
12	Δύτες	7
13	Έμποροι	116
14	Επαγγελματίες	1
15	Εργοδηγοί	1
16	Εστιάτορες	2
17	Εφημεριδοπώλες	4
18	Ζαχαροπλάστες	35
19	Ζωέμποροι	4
20	Θυρωροί	1
21	Ιχθυοπώλες	31
22	Καπελάδες	1
23	Καπνοπώλες	4

24	Καραγκιοζοπαίκτες	1
25	Καταστηματάρχες	3
26	Καφεπώλες	26
27	Καφετζήδες	1
28	Κινηματογραφιστές	1
29	Κουρείς	89
30	Κρεοπώλες	25
31	Λαχειοπώλες	1
32	Λεμβούχοι	4
33	Μάγειρες	28
34	Μανάβηδες	124
35	Μικροπωλητές	47
36	Μουσικοί	17
37	Μουσικοσυνθέτες	1
38	Ναυτικοί	191
39	Ξυλέμποροι	1
40	Οδηγοί - Σωφέρ	170
41	Οινοπώλες	5
42	Οργανοπαίκτες	1
43	Παγοπώλες	1
44	Παλαιοπώλες	30
45	Παλιατζήδες	2
46	Παντοπώλες	38
47	Παραγγελιοδόχοι	2
48	Περιπτεριούχοι	1
49	Πλανόδιοι - γυρολόγοι	30
50	Πλασιέ	4
51	Ποδηλατάδες	5
52	Πωλητές	3
53	Ραδιοτηλεγραφητές	1
54	Ράπτες	52
55	Σανοπώλες	1
56	Τζαμπάζηδες (έμποροι ζώων)	1
57	Τυπογράφοι	16
58	Υαλοπώλες	6
59	Υπνωτιστές	1
60	Υποδηματοποιοί - Τσαγκάρηδες	304
61	Υφασματοπώλες	2
62	Φαρμακοποιοί	4
63	Φωτογράφοι	2
64	Χρυσοχόοι	12
65	Χρωματοπώλες	1
66	Ωρολογιοποιοί	8
	Σύνολο	1577

Πίνακας 16
Πατέρες - Ειδικότητες Υπαλλήλων

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Αποθηκάριοι	2
2	Δημόσιοι Υπάλληλοι	38
3	Δημοτικοί Υπάλληλοι	17
4	Διερμηνείς	1
5	Εισπράκτορες	11
6	Εκτελωνιστές	3
7	Εμποροϋπάλληλοι	9
8	Επιστάτες	2
9	Επόπτες	1
10	Ιδιωτικοί υπάλληλοι	192
11	Κλητήρες	1
12	Λογιστές	12
13	Νοσοκόμοι	3
14	Σερβιτόροι	15
15	Σταθμάρχες	2
16	Ταμίες	1
17	Ταχυδρόμοι	1
18	Τελωνοφύλακες	1
19	Τραπεζικοί Υπάλληλοι	5
20	Τροchioδρομικοί	6
21	Υπάλληλοι	40
22	Υπάλληλοι Ηλεκτρικής Εταιρείας	4
23	Υπάλληλοι ΟΛΠ	3
24	Υπάλληλοι Ερυθρού Σταυρού	1
25	Υπάλληλοι Εταιρείας Υδάτων	3
26	Υπάλληλοι Σιδηροδρόμων	99
27	Φύλακες	8
	Σύνολο	481

Πίνακας 17
Πατέρες - Ειδικότητες στα Σώματα Ασφαλείας

A/A	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	Αγροφύλακες	2
2	Στρατιωτικοί	21
3	Αρχιφύλακες	2
4	Αστυνομικοί	25
5	Αστυνόμοι	2
6	Αστυφύλακες	38
7	Ενωματάρχες	6
8	Πυροσβέστες	3
9	Υπαστυνόμοι	3
10	Χωροφύλακες	11
	Σύνολο	113

Πίνακας 18
 Τόπος Κατοικίας Γεννητόρων
 Δήμος Νίκαιας, 27/4/1941-31/10/1944

A/A	ΠΕΡΙΟΧΗ	Γεννήτορες	%
1	Νίκαια	4884	85,6
2	Πειραιάς	565	9,9
3	Κορυδαλλός	84	1,5
4	Δεν αναφέρεται	68	1,2
5	Κερασίни	48	0,8
6	Δραπετσώνα	10	0,1
7	Φάληρο	9	0,2
8	Ρέντης	7	0,1
9	Μοσχάτο	6	0,1
10	Αθήνα	6	0,1
11	Θήβα	4	0,07
12	Πέραμα	3	0,1
13	Περιστέρι	2	0,03
14	Πυριτιδοποιείο	2	0,03
15	Σαλαμίνα	2	0,03
16	Άγιος Ιωάννης	1	0,02
17	Αίγινα	1	0,02
18	Καλαμάκι	1	0,02
19	Καλλιθέα	1	0,02
20	Κριεκούριο Αττικής	1	0,02
21	Μαραθώνας	1	0,02
22	Φάρσαλα	1	0,02
	ΣΥΝΟΛΟ	5707	100%

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Γράφημα 1

Θνησιμότητα και Θανάτοι από Πείνα
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946.

Γράφημα 2

Θνησιμότητας από Πείνα
Παιδικής Ηλικίας - Ενεργού Πληθυσμού – Μεγάλων Ηλικιών
Δήμος Νίκαιας, 1941-1944.

Γράφημα 3

Εξέλιξη των Γάμων
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946.

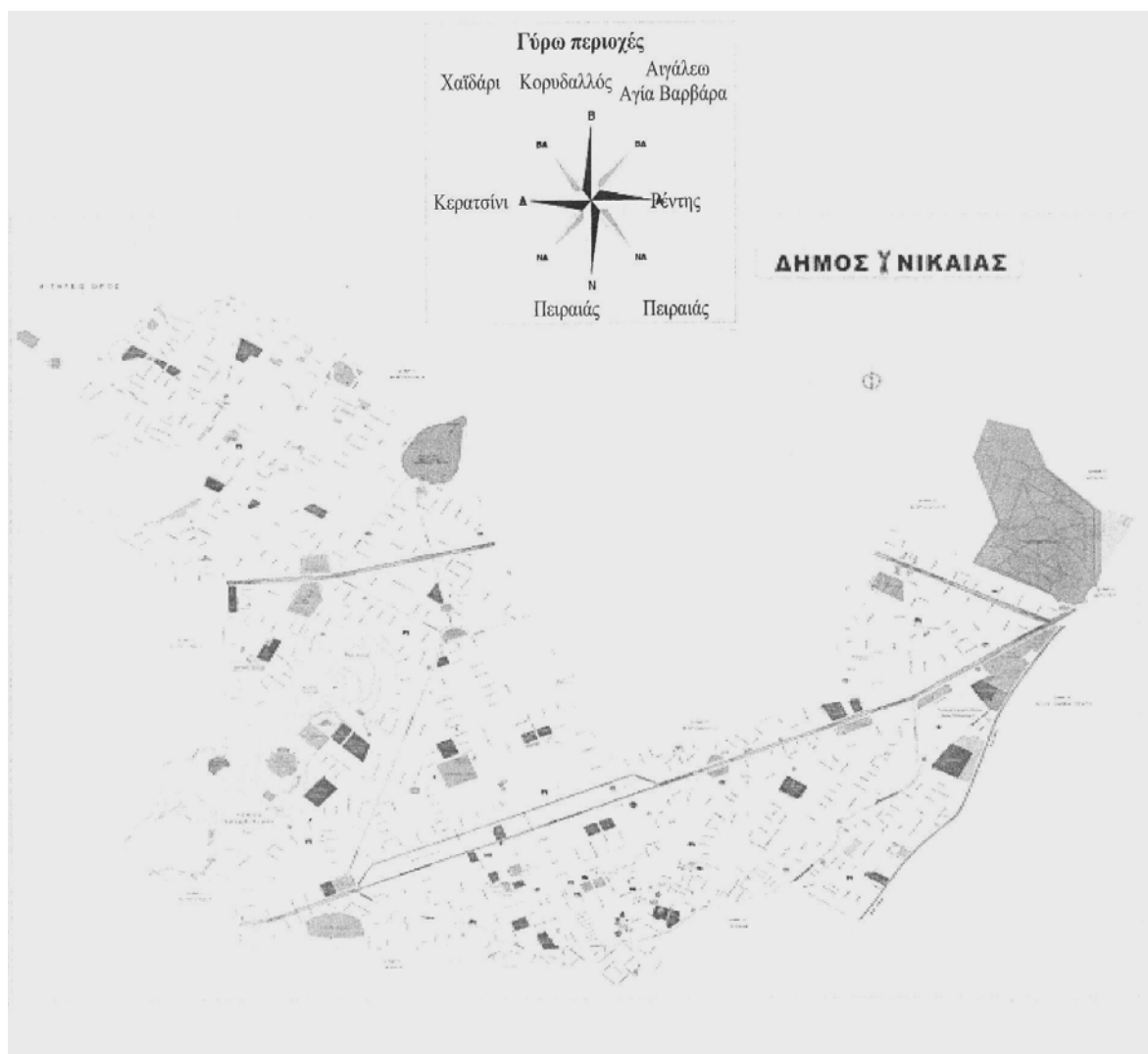
Γράφημα 4

Εξέλιξη των Γεννήσεων
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946.

Γράφημα 5

Εξέλιξη Δημογραφικών Συμβάντων
Δήμος Νίκαιας, 1939-1946

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Χάρτης του Δήμου Νίκαιας Αττικής.

Ιστοσελίδα Βίκιπαιδεία/ Νίκαια Αττικής/Χάρτης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΓΡΑΦΗΝ ΤΗΣ 16 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940

Πρχυματινός πληθυσμός, κατά νομού, επαρχίας, δήμους,
κοινότητας, πόλεις και χωριά.

* Έκδοσις περιέχουσα τὰ επίσημα ὀνόματα τῶν διοικητικῶν υποδιαιρέσεων
καὶ τῶν πόλεων καὶ χωρίων συμφώνως πρὸς τὴν ἐγκριθεῖσαν
ἀπὸ τοῦ Συμβουλίου Τοπωνυμιῶν δευτὴν γραφὴν καὶ ἐκφασίν.

ROYAUME DE GRECE

MINISTÈRE DE L'ÉCONOMIE NATIONALE
STATISTIQUE GÉNÉRALE DE LA GRÈCE

POPULATION DE LA GRECE

D'APRÈS LE RECENSEMENT DU 16 OCTOBRE 1940

Population de fait par départements, provinces, municipalités,
communes, villes et villages.

Édition contenant les noms officiels des subdivisions administratives
et des villes et villages selon l'expression et l'orthographe approuvées
comme correctes par le Conseil de Contrôle des noms locaux.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ
1950

ATHÈNES
IMPRIMERIE NATIONALE
1950

Νομός Ἀττικής καὶ Βοιωτίας (συνέχεια)

Α/Α No	Δήμοι, Κοινότητες Πόλεις καὶ χωριά Municipalités, Communes Villes et villages	Κάτοικοι - Habitants		
		Ἄρρενες Hommes	Θῆλειες Femmes	Σύνολον Total
6	Νέας Ἰωνίας.....	12.674	15.101	27.775
	1 Νέα Ἰωνία ἡ (5).....	12.674	15.101	27.775
7	Νίκαιας (Νέας Κόκκινιας).....	28.070	31.482	59.552
	1 Νίκαια, ἡ Νέα Κόκκινια, ἡ (6).....	28.070	31.482	59.552
8	Πειραιῶς.....	103.856	101.543	205.404
	1 Πειραιεύς, ὁ (7).....	103.778	101.518	205.296
	2 Ἅγιος Γεώργιος, ὁ (νησί).....	11	—	11
	3 Ψυχάδεια, ἡ (νησί).....	67	—	67
9	Περιστερίου.....	10.464	11.073	21.537
	1 Περιστερίων (8), τὸ.....	10.464	11.073	21.537
ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ — COMMUNES				
1	Ἁγίας Παρασκευῆς.....	1.589	1.968	3.557
	1 Ἁγία Παρασκευή, ἡ.....	1.589	1.968	3.557
2	Ἁγίου Δημητρίου.....	7.310	7.298	14.608
	1 Ἅγιος Δημήτριος, ὁ (9).....	7.310	7.298	14.608
3	Ἁγίου Ἰωάννου Ρέντης.....	2.169	2.014	4.183
	1 Ἅγιος Ἰωάννης Ρέντης, ὁ.....	2.169	2.014	4.183
4	Ἁγίων Ἀναργύρων.....	2.301	2.341	4.642
	1 Ἅγιοι Ἀντίφοροι, οἱ.....	1.776	1.829	3.605
	2 Μικρομάκας τὰ.....	525	512	1.037
5	Αἰγάλεω.....	8.652	9.034	17.686
	1 Αἰγάλεων, τὸ (10).....	8.652	9.034	17.686

- (5) Αἱ θέσεις Ἐλευθεροπόλεως, Ἰωάνπολεως, Περιστερῆς καὶ Σαφράμπολεως, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἐδόθη κεχωρισμένως κατ' ἐπίσημον ἀπαρίθμησην γενομένην τὸ 1934, ὡς καὶ αἱ θέσεις Καλογρεῖα καὶ Ὀμορφὴ Ἐκκλησιᾶ, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἐδόθη κεχωρισμένως κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928, συμπεριλαμβάνονται κατὰ τὴν παρούσαν ἀπογραφὴν εἰς τὴν Νέαν Ἰωνίαν, ὡς μὴ ἀποτελοῦσαι νῦν αὐτοτελεῖς συνοικισμούς.
- (6) Αἱ θέσεις Ἀσπρά Νάματα, Κραχῆς καὶ Κοροδαλλῶς Νέας Κόκκινιας, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἐδόθη κεχωρισμένως κατ' ἐπίσημον ἀπαρίθμησην γενομένην τὸ 1936, συμπεριλαμβάνονται κατὰ τὴν παρούσαν ἀπογραφὴν εἰς τὴν Νίκαιαν ὡς μὴ ἀποτελοῦσαι νῦν αὐτοτελεῖς συνοικισμούς.
- (7) Αἱ θέσεις Βούρλα, Γούβα, Δραπετσώνα, Καλακατινῶν, Λιτάσματος, Μανιάτικα, Νέα Καλλιπόλεις, Νέα Καμίνια, Παλαιὰ Κόκκινια, Παιτιδαποθέκη, Σοχηεῖα καὶ Σχολὴ Ναυτικῶν Δοκίμων, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἐδόθη κεχωρισμένως κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928, συμπεριλαμβάνονται κατὰ τὴν παρούσαν ἀπογραφὴν εἰς τὸν Πειραιᾶ, ὡς μὴ ἀποτελοῦσαι νῦν αὐτοτελεῖς συνοικισμούς.
- (8) Αἱ θέσεις Ἄνω καὶ Κάτω Γερμανικά, Κτιστά, Παλαιὸν Περιστερίον, Συνοικισμὸς Ἀρμενίων, Συνοικισμὸς Ποντίων καὶ Χρυσάλλης, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἐδόθη κεχωρισμένως κατ' ἐπίσημον ἀπαρίθμησην γενομένην τὸ 1934, συμπεριλαμβάνονται κατὰ τὴν παρούσαν ἀπογραφὴν εἰς τὸ Περιστερίον, ὡς μὴ ἀποτελοῦσαι νῦν αὐτοτελεῖς συνοικισμούς.
- (9) Αἱ θέσεις Κιτσιοπόλειον, Σπιθάρων καὶ Σωφός, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἐδόθη κεχωρισμένως κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928, συμπεριλαμβάνονται κατὰ τὴν παρούσαν ἀπογραφὴν εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον ὡς μὴ ἀποτελοῦσαι νῦν αὐτοτελεῖς συνοικισμούς.
- (10) Αἱ θέσεις Ἁγία Βαρβάρα, Ἁγία Ἐλευδοῦσα, Κτήμα Ἀλεξάνδρου, Κυδωνία, Λιχίμη καὶ Σατηράκη, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἐδόθη κεχωρισμένως κατ' ἐπίσημον ἀπαρίθμησην γενομένην τὸ 1934 ὡς καὶ ἡ θέση Παιτιδαπολείον, συμπεριλαμβάνονται κατὰ τὴν παρούσαν ἀπογραφὴν εἰς τὴν Αἰγάλεω ὡς μὴ ἀποτελοῦσαι νῦν αὐτοτελεῖς συνοικισμούς.

Απογραφὴ Πληθυσμοῦ 16^{ης} Οκτωβρίου 1940.

Εθνικὸ Τυπογραφεῖο.

Γερμανοί στρατιώτες υψώνουν τη σημαία με τη σβάστικα στην Ακρόπολη των Αθηνών, τέλη Απριλίου 1941.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 14 (φωτ. Κ. Μεγαλοκονόμου).

© Εκδοτική Αθηνών.

Ο Πρωθυπουργός των πρώτων ετών της Κατοχής, στρατηγός Γ. Τσολάκογλου.

Ελληνική Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τ. 9Β, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1991, σ. 225.

© Εκδοτική Αθηνών.

Κατοχή. Μετά το μπλόκο...

Αθήνα, Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.

© Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.

Κατοχή, Αθήνα. Ουρά για συσσίτιο.

Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.

Μεταφορά νεκρών από ασιτία.

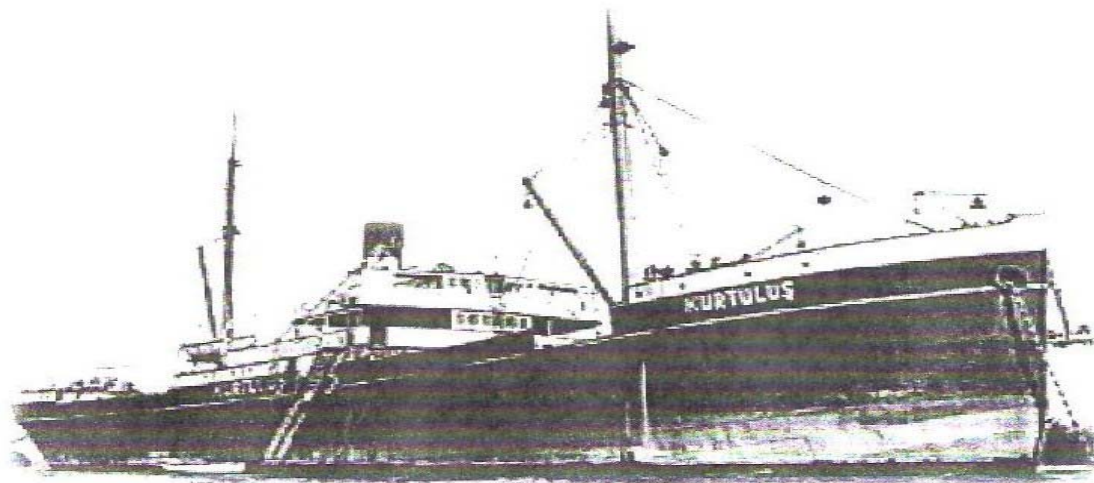
Αθήνα, Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας.
© Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.

Βεβαίωση
 Βεβαιούται ὅτι τὸ βρεθὸς τῶν
 Κωχ/τῶν στερεῖται δεξιῶν τροφίμων
 ἢ ἄρτου ὡς γὰρ ὑποδοθέντων πρὸς ἀπὸ
 τῶ Ληξιαρχικοῦ πράξης.
 Νίκαια 15-12-42
 ὁ Διευθυντής
 Ζαΐνης

Βεβαίωση απώλειας Ληξιαρχικής πράξης γέννησης προκειμένου να εκδοθεί Δελτίο Τροφίμων.

Ληξιαρχικός Τόμος Β' Γεννήσεων, 1942, αρ.πράξης 136, Ληξιαρχείο Νίκαιας Αττικής.

Το τουρκικό πλοίο "Κουρτουλούς".

Την περίοδο 1941-1942, έφερε στον Πειραιά επισιτιστική βοήθεια, την πρώτη που εκδηλώθηκε διεθνώς στα χρόνια της ελληνικής κατοχικής πείνας.

Ιστοσελίδα : SS Kurtulus - Wikipedia, The Free encyclopedia.